Олександр
ТУЛУБ

КИЇВ та його давня давнина у творах народних

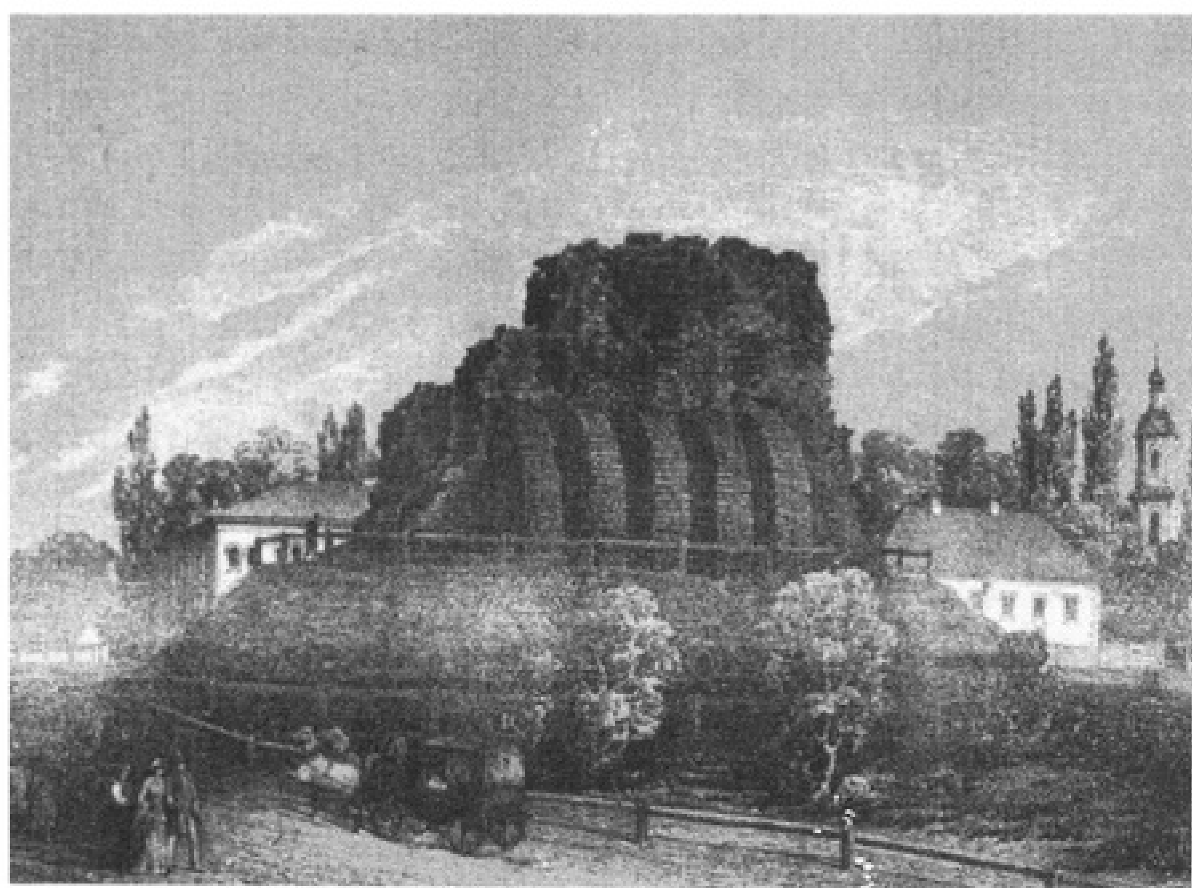

Олександр Тулуб. 1912 рік

ОЛЕКСАНДР ТУЛУБ

КИЇВ
та його давня давнина у творах народних

Київ
2011

ББК 63.(4УКР-2К)
Т82

Тулуб О.О.
Т82 Київ та його давня давнина у творах народних / Олександр Тулуб. – К.: Унісерв, 2011. – 242 с. – Бібліогр. с. 237–240.

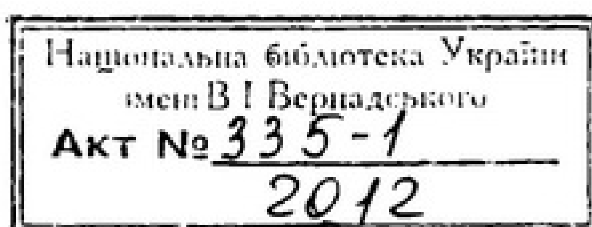
Видано Національною спілкою краєзнавців України для Київської міської організації НСКУ

ISBN 978-966-8267-00-2

В книзі вперше представлені систематизовані фольклорні матеріали, зібрані автором наприкінці XIX – в перших десятиліттях XX століття, які репрезентують народну уяву про Київ, як самих киян, так і гостей міста, з найдавніших часів до XVIII століття включно. Розрахована на учнів старших класів, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією та культурою.

ББК 63.3(4УКР-2К)+
+82.3(4УКР)-6

ISBN 978-966-8267-00-2

ОЛЕКСАНДР ТУЛУБ ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНА ЗБІРКА ПРО КИЇВ

Києву присвячено так багато праць, популярних видань і збірок, що, здавалося б, уже все відомо, досліджено і описано. Однак, коли починаєш переглядати бібліографію, з'ясовується, що власне історико-документальних видань про стародавній Київ обмаль. При цьому зовсім немає текстових збірок фольклору про нашу столицю, що репрезентували б місто в народній уяві, наповненій переказами й легендами, символами й образами. Київ як об'єкт усної народної творчості залишається terra incognita.

А відтак, неабиякою знахідкою видалася нам збірка матеріалів фольклору про Київ, укладена й підготовлена до друку наприкінці 1920-х років Олександром Тулубом. Цей скарб зберігається в особовому архіві Тулуба, котрий знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України (далі – ІР НБУВ).

Для багатьох читачів ім'я укладача збірки нічого не говорить, хіба що спливе у пам'яті прізвище відомої письменниці Зінаїди Тулуб (романи "Людолови" і "В степу безкраїм за Уралом") – племінниці Олександра Олександровича, доньки його старшого брата Павла. Про упорядника збірки не пишуть численні енциклопедії, навіть "Енциклопедія українознавства". Існує лише одна невеличка маловідома публікація Юрія Хорунжого про О.О. Тулуба[1]. Ця обставина вимагає ближче познайомити читача з упорядником збірки фольклорних пам'яток про Київ, щоб гідно оцінити виконану ним роботу.

I.
Олександр Тулуб у родинному інтер'єрі

Олександр Олександрович Тулуб у своїх спогадах і наукових статтях постійно підкреслював, що він походить із родини відомих громадських діячів. Обставини життя його батька й матері були для Олександра предметом "сімейних святощів", про свій рід він збирав численні сімейні перекази та оповіді. Можливо, саме вони стали хронологічним початком збирання й колекціонування вченим усного, оповідного історичного матеріалу. Тулуб жив цією справою з дитинства, спрагло слухаючи розповіді близьких про себе, свій рід, але найбільше – про політику та боротьбу з чиновництвом. Ця атмосфера мала формувати світогляд і самого Олександра, бо закладала чіткий код генетичної пам'яті.

На одному із засідань Комісії для дослідів громадських течій ВУАН 15 травня 1924 р. Олександр Тулуб виголосив спеціальну доповідь про свого батька – кирило-мефодіївського братчика Олександра Даниловича Тулуба. Показовим є підзаголовок – "Родинні спомини"[2]. Насправді, син переказував те, що передавалося його матір'ю, оскільки батько помер, коли Олександрові виповнилося шість років. Ці спогади демонструють хист О. Тулуба до фіксації усних оповідей і навіть замилування цим "тонким" і нетривким джерелом, яке, на думку автора, потребувало запису, усного повторювання (доповідь) і врешті – публікації. зазначена риса Тулуба вкрай важлива для зрозуміння появи та втілення ідеї збирання усної народної творчості про Київ.

Старший брат Олександра, Павло, за свідченням його доньки, також рано почав записувати оповіді матері та знайомих про батька. Саме йому дістався й записник Олександра Даниловича "в брунатній шкіряній оправі", де дід занотовував найзначніші події свого життя[3].

Історія роду очима О. Тулуба конспективно виглядає так.

Тулуби – давній козацький рід (Зінаїда Павлівна, племінниця Олександра, додавала, що Тулуби є вихідцями з Криму): один із предків був писарем Війська Запорозького, а другий – входив до

складу старшин. Ця неперевірена інформація аксіоматично була сприйнята Олександром як свідчення українства роду і його власної національної ідентичності. Її було досить для "формули роду", чи точніше – легенди. Вся подальша оповідь Тулуба пов'язана з батьком – борцем за справедливість, справжню освіту й свободу думки.

Син підкреслював, що Олександр Данилович народився на Черкащині (30 серпня 1824 р.), здавна козацькій землі, де його батько, Данило Савич, був судовим слідчим. Хлопчик навчався у черкаській повітовій школі, Першій київській гімназії, а 1843 р. юнак вступив на історико-філологічний факультет київського Університету Св. Володимира. Оповідач розказує про знайомство батька з П. Кулішем (на той час учителем), яке відбулося в Черкасах 1843 р. Згодом Тулуб зустрічався з Кулішем і в Києві (1845 р.). Тут він змінив батькове прізвище Тулубов на козацьке предківське Тулуб, хоч Данило Савич цього й не схвалював.

За спогадами Зінаїди Тулуб, запозиченими з батькових записників, Олександр Данилович "мав неосяжну пам'ять: знав усього "Евгения Онегина", "Горе от ума", мало не всі вірші й поеми Лермонтова, Пушкіна і силу дрібних поезій мало не всіх сучасних поетів. У товаристві його часто просили читати вірші як справжнього майстра декламації"[4].

Олександр Тулуб зазначив, що, згідно з родинними переказами, батько став членом "українського гуртка студентів", котрі виступали проти кріпацтва й увійшли до Кирило-Мефодіївського братства, членом якого, отже, став О.Д. Тулуб. Син у своїй доповіді намагався спростувати припущення тих, хто сумнівався в участі батька у братстві. Між іншим, він наводив слова Т. Шевченка, сказані одному зі співрозмовників (Касюрі): "Я хорошо знал Александра Тулуба, хороший это, очень хороший был человек"[5]. А Зінаїда Тулуб, зі слів свого батька писала, що у 1844 р. дід познайомився з М. Костомаровим, а вже згодом – із О. Навроцьким та М. Гулаком, часто зустрічався також із П. Кулішем. Саме на квартирі Костомарова Тулуб вперше побачив Шевченка, який читав свої поеми "Кавказ", "Сон" та "Заповіт" і дискутував щодо зміни напрямку роботи братства. "Зустріч з Шевченком справила на діда глибоке враження: не раз розповідав він про нєї в сім'ї"[6]. Гулак познайомив Тулуба з прогресивними на той час

документами: англійською Конституцією, Кодексом Наполеона та республіканськими засадами США. Під їх впливом Тулуб заходився писати проект нового статуту Кирило-Мефодіївського братства, де були пункти про ліквідацію кріпацтва; конституцію, в якій зазначено загальне виборче право, повне скасування цензури і обов'язковість для всіх хлопчиків (поза станами) початкової освіти.

Навесні 1847 р. Тулуб завершував курс навчання, однак наприкінці березня був заарештований в числі інших братчиків. За свідченням родинного переказу, юнак перед арештом устиг спалити всі компрометуючі документи за винятком тексту "Заповіту" Шевченка. Зінаїда Павлівна вивчила слідчу справу й читала матеріали допиту діда (за 30 березня 1847 р.)[7].

О.О. Тулуб був переконаний, що батька мали залишити в університеті для підготовки до професорського звання, але після арешту він мусив розпрощатися з мрією про науку, й навіть зі своїм першим коханням (до Лідоньки Ґалаґан). Син намагався віднайти різні "резони": чому батька врешті звільнили з подільської в'язниці й не піддали суду, як інших? Єдиним аргументом виявився знову родинний переказ, нібито під час обшуку в нього нічого не знайшли. Зінаїда ж на підставі слідчої справи стверджувала, що діда відпустили "за браком доказів" (документи підписали цивільний губернатор І. Фундуклей, помічник попечителя учбового округу М. Юзефович та полковник Білоусов). Олександр Данилович склав випускні іспити на відмінно, отримав звання дійсного студента, але не був залишений при університеті й отримав призначення вчителем історії та географії до повітового дворянського училища в Златополі (а за словами Олександра Олександровича, батько став учителем російської мови). Онука братчика на підставі формулярного списку вказувала, що вже перебуваючи у Златополі дід написав кандидатський твір і 1848 р. був затверджений Радою Університету Св. Володимира в ступені кандидата[8]. У Златополі Олександр Данилович розпочав творчу діяльність, підготувавши історичний нарис "Златопіль", опублікований спочатку в "Киевских губернских ведомостях" за 1848 р., а потім у "Современнике" (1850. Т. XXIV. Декабрь. – Отд. 4. – С. 633–644). У серпні 1849 р. Тулуб був переведений вчителем історії та російської мови в Чернігівську губернську чоловічу гімназію.

Син вважав, що батько вперше одружився з француженкою Є.І. Паррімонд ще в Златополі й мав від неї сина та двох доньок, але через три роки дружина, син і одна донька померли від епідемії холери. І лише тоді Тулуб перебрався до Чернігова, де, крім викладання в гімназії, редагував "Черниговские губернские ведомости", співпрацював у "Черниговском листке" (видавав Леонід Глібов) і написав цікаву статтю "Об изучении народного языка Черниговской губернии" ("Черниговские губернские ведомости". 1851, № 21). Ця інформація не зовсім правильна. Формулярний список О.Д. Тулуба засвідчує, що одружився він із Паррімонд у Чернігові, через чотири роки у них народилася донька Ніна, але коли їй виповнилось три роки, мати померла від сухот (навесні 1858 р., вже в Києві)[9].

Діяльність Олександра Даниловича в Чернігові не залишилася непоміченою українською громадою. Олександр Кониський у спогадах зазначав: "Тулуб був щирий українець, розумів вагу і силу етнографічного матеріалу, через що урядова газета "Губернские ведомости" під його редагуванням стала єдиним захистом українського слова і тут з'явилося зі своїми українськими творами чимало українських письменників – Леонід Глібов, Вербицький, Шишацький-Ілліч, Петро Охоцький-Огієвський та інші"[10].

Данило Савич у 1856 р. зміг виклопотати для сина амністію. Його звільнили від гласного нагляду поліції й у серпні 1857 р. О.Д. Тулуб отримав можливість повернутися до Києва на посаду старшого викладача російської словесності Другої київської гімназії та водночас – помічника інспектора студентів Університету Св. Володимира. Згодом Тулуб почав викладати російську літературу і в Левашовському Інституті шляхетних дівчат[11].

У Києві Олександр Данилович зустрів свою долю – Марію Олександрівну Домбровську (племінницю професора університету), яка стала його вірним соратником (саме соратником, оскільки вела боротьбу проти чиновників та бюрократії нарівні з чоловіком), а по смерті Олександра Даниловича сама виховала, вивчила і поставила на ноги всіх дітей. Образ матері у спогадах і свідомості О.О. Тулуба завжди стояв поряд з уславленим (за переконанням сина) батьком. У Києві родина Тулубів розпочала активну громадську діяльність: організовувала літературні вечори, читання (в тому числі творів забороненого О. Герцена), диспути з

участю М. Драгоманова, М. Чалого, П. Житецького, Є. Судовщикова. Олександр Данилович друкувався в "Киевлянине" (раннього періоду редакторства В. Шульгіна).

Син твердив, що батько був чудовим педагогом (водночас відкидаючи критичні зауваження колишніх гімназистів, котрі "псували" ідеальний образ батька), переказував епізоди його зустрічей з М. Пироговим. Після того, як Пирогов залишив посаду попечителя Київського навчального округу, почалася нова хвиля реакції. Директор гімназії тепер дивився на Тулуба та його лібералізм зовсім інакше. Даючи оцінки всім учителям, він охарактеризував Олександра Даниловича так: "Тулуб – поверхностен, нерегулярен, мало занимается предметом сам и мало упражняет учеников в сочинениях: отчего у него и нет почти хороших писак. Ища популярности между учениками, он часто отклоняется от предмета и вдается в решение разных социальных вопросов"[12]. Цікаво, що виписка з цією характеристикою зроблена самим Олександром Олександровичем і збережена в його архіві, хоч і не використана в спогадах про батька.

Зміна у Києві шкільної політики змусила О.Д. Тулуба 1865 р. перевестися на посаду інспектора до Кам'янець-Подільської гімназії. Тут він спробував продовжувати "ліберальну лінію праці": знову організовувалися літературні вечори та читання. На одному з цих заходів мала виступити з доповіддю "Історична доля жінки в Росії" дружина Тулуба. Однак директор гімназії Коленко заборонив проведення вечора. Тоді, за оповіддю матері, вона зібрала слухачів (близько 20 осіб) вдома і таки прочитала свою доповідь, про яку потім довго говорили в місті. Все це, звичайно, дратувало місцеву владу, і коли набігло 25 років служби Тулуба, його відправили на пенсію, порекомендувавши попечителю не затверджувати Олександра Даниловича на посаді на новий термін.

За спогадами маиері син емоційно змальовував жахливу картину розпачу: родина з шістьома дітьми (четверо синів і двоє доньок) була приречена на напівголодне існування – пенсія батька була мізерною; принизливі клопотання перед попечителем Київського округу Платоном Антоновичем та його відмова; повна безвихідь. Згідно з оповіддю матері, допоміг попечитель Одеського учбового округу А. Голубцов, який дав О.Д. Тулубу місце в Херсонській гімназії. Влітку 1872 р. родина Тулубів

покинула Кам'янець-Подільський. На прощання учні подарували улюбленому вчителю велику ікону Св. Олександра Невського. Проте перемоги святого покровителя не судилися Олександру Даниловичу. 5 жовтня 1872 р. на 48-му році життя від серцевого нападу він помер. 27-літня Марія Тулуб залишилася із шістьома дітьми сама. Згодом син із гордістю процитує у спогадах лист матері до П. Антоновича, написаний над труною чоловіка: "Сегодня ночью скоропостижно скончался мой муж. Он не мог вынести Ваших неправды и гонений. Сейчас он лежит на столе. А я тут же рядом пишу Вам эти строки. Если бы моего мужа убил разбойник на большой дороге, я бы знала, что возможно возмездие за совершенное злодеяние. Но так как это сделали Вы, Ваше Превосходительство, то относительно Вас я могу лишь сказать словами поэта одно:

Таитесь вы под сению закона...
Пред вами суд и правда – все молчи.
Мария Тулуб"[13].

Мати ні на що не надіялася, лише на власні сили. Не зверталася вона, як підкреслював Олександр, і з молитвами до Бога. Вся родина мала нехіть до релігії: "Батько наш все життя був нерелігійною людиною, навіть так вплинув на нашу мати, що всі ми змалку виховувалися в антирелігійному напрямі"[14]. Лише залізна воля матері врятувала родину: вона стала педагогом, очолила жіночу гімназію в Олександрії (на Херсонщині), де викладала німецьку, французьку та російську мови. Марія Тулуб змогла дати вищу освіту всім синам, які закінчили київський Університет Св. Володимира: Сергій (найстарший син) став лікарем (працював у Олександрійському технічному училищі), Микола (народився 1863 р.) – економістом (працював у Київській конторі державного банку), Павло отримав освіту юриста, але більш відомий як літературний діяч (здійснив російський переклад поезій Т. Шевченка, частина з них була заборонена цензурою й увійшла до збірника 1918 р. "Запретный Кобзарь"), Олександр – закінчив юридичний факультет*. Обидві доньки

---

*Старшинство синів (Сергій, Микола, Павло, Олександр) відоме із акту поділу майна по смерті Марії Тулуб, хоча свідоцтва про народження збереглися лише на Миколу та Олександра.

(Людмила і Марія) отримали середню освіту. Марія Тулуб, яка вдруге вийшла заміж, померла 27 лютого 1900 р. у віці 56-ти років, її спадщина була розподілена порівну між усіма дітьми[15].

Батько і матір, як образи незламних борців і героїв, сміливих противників режиму й чиновницького свавілля, завжди слугували прикладом для Олександра. Батьки були його життєвим ідеалом і зразком стійкості та неухильного прямування до обраної мети. І якщо стосовно інших учених та громадських діячів зазвичай говорять про впливи на їхнє формування чужих людей, то в Олександра з дитинства й до кінця життя найбільшими вихователями були батько та матір, а радше – їхні ідеальні образи, змальовані сином у своїй уяві через фіксацію сімейних переказів. Не випадково (навіть показово) свою автобіографію Тулуб починав фразою про родину (переважно, батька): "Я – син кирило-методієвського братчика 1847 року – Олександра Даниловича Тулуба (з козаків Золотоношського повіту на Полтавщині)…"[16]

Лише після цієї "родової відзнаки" в автобіографіях містилися дані про час і місце його народження – 7 жовтня 1866 р. в Кам'янці-Подільському. Збереглася виписка з метричних книг Кам'янецького кафедрального собору про хрещення хлопчика протоієреєм Павлом Троїцьким 18 листопада 1866 р. й найменування його Олександром[17]. Дитині виповнилося рівно шість років, коли помер батько. Втім, мати знайшла можливість влаштувати Олександра в Другу київську гімназію. Від цих гімназійних років Тулуб особливо запам'ятав шевченківський вечір у господі Миколи Лисенка, де Володимир Самійленко читав свій знаменитий вірш "У смутний час": "В моїй душі ще й досі зберігається, як національна святощ, те невимовне, величезне враження, яке на нас, юнаків, справило це читання його віршів силою та глибиною його патріотичного підйому та почуття. А це було в часи страшної реакції, коли української преси навіть зовсім ще не було й коли такі роковини могли відбуватися тільки нелегально"[18]. У 1890 р. Олександр вступив на юридичний факультет Університету Св. Володимира. Збереглися спогади Тулуба про студентські часи[19]. Юридичний факультет не справив враження на юнака, він нудився і з охотою відвідував лише лекції М. Владимирського-Буданова та М. Яснопольського, яких уважав справжніми вченими й гуманними людьми. Решта ж професорів, на дуже суб'єктивну

думку Тулуба, "були простими чиновниками 20 числа, а з боку вченості нічого солідного собою не являли, а були простими компіляторами"[20]. Також залюбки Олександр бував на лекціях професорів історико-філологічного факультету – В. Антоновича, І. Малініна, С. Челпанова, С. Гілярова, а також відвідував засідання Історичного товариства Нестора-Літописця[21]. Вочевидь, спадковість та гуманітарне сімейне виховання, приклад батьків відіграли свою вирішальну роль. Ставши юристом і 25 років пропрацювавши слідчим та суддею, Тулуб урешті цілком перейде до наукової діяльності й переважно в галузі історії та літератури.

Від студентських часів Олександрові вдалося зберегти (в особовому архіві) лише вхідний білет студента юридичного факультету за 1893–1894 рр[22]. Утрачений був навіть диплом: 1929 р. Тулуб скористався послугами архівістів, які офіційно засвідчили, що він "дійсно закінчив юридичний факультет Київського університету 1895 року з дипломом II ступеня"[23].

Згідно з автобіографією Олександра, в студентські роки він почав громадську і публіцистичну діяльність, був членом Київської "Молодої Громади" водночас із Л. Старицькою-Черняхівською, Лесею Українкою, В. Самійленком, М. Левицьким та І. Стешенком. Молодь збиралася щосуботи, читала свої твори, реферати. Ними опікувалися старші – М. Лисенко, М. Старицький, О. Пчілка[24]. Водночас Тулуб "брав участь в галицькій пресі, друкуючи там статті наукового й літературного змісту під псевдонімом "Ол.Тишко" і без підпису в місячнику "Правда", "Дзвінок" і "Історична бібліотека" та видаючи з однодумцями популярні книжки ("Мати", "Найкраща спілка – чоловік та жінка" та інші)"[25]. Список праць Тулуба за 1892–1896 рр. (див. додаток) показує, що він насправді друкувався переважно у львівських виданнях і всі ці публікації мали популярний, белетристичний та публіцистичний характер; він займався також перекладом з російської та адаптацією чужих творів для дорослих і дітей.

У спогадах Олександр Олександрович писав: "Студентство моїх часів йшло в життя після університету дуже революційно насичене всіма нелегальними й закордонними виданнями тих часів, якими ми жили в своїх таємних громадках та "земляцтвах" весь час свого перебування в університеті"[26]. На третьому курсі його ледве не відрахували з університету за активну революційну діяльність[27].

У квітні 1895 р. Тулуб закінчив університет, отримав тимчасове посвідчення і мав скласти державні іспити для отримання диплому. Того року головою державної комісії був призначений професор римського права Московського університету М. Боголєпов (майбутній міністр народної освіти, згодом убитий київським студентом П. Карповичем). Його всі боялися й "мало не половина студентів нашого випуску з переляку розбіглися складати державні іспити по інших університетах". Тулуб же "вирішив "лягти кістьми" тільки вдома"[28]. За місяць Олександр Олександрович успішно склав іспити й, побувавши у матері в маєтку її другого чоловіка (відомого судді Д. Кармазина), згодився на її прохання поступити на службу поближче до її дому. Так він опинився в Єлисаветграді, що знаходився за 60 верст[29].

Із вересня 1895 р. розпочинається повна пригод і навіть скандалів кар'єра слідчого Олександра Тулуба. У своїх спогадах він змальовував її досить згладжено.

Згідно з встановленою системою, новоспечений юрист мав пройти спочатку кандидатське стажування (могло тривати до трьох років), скласти новий державний іспит перед судейськими чинами, й лише по тому отримати постійну посаду. Тулуб жваво описує всіх чиновників та стан справ у Єлисаветградському окружному суді, дає виразні характеристики своїм начальникам і колегам. Він підкреслює, що окружний суд користувався славою самостійної, незалежної від місцевої влади й непідкупної установи. Спочатку Олександр стажувався в цивільному відділі суду. У спогадах він занотував цікаві судові процеси й справи, свідком яких він був.

Шість місяців стажувався Тулуб також у карному відділі суду. Йому особливо запам'яталася справа про спробу самогубства трьох студентів Харківського університету, котрі розтратили державні кошти.

Нарешті, на третьому етапі стажування Олександр Олександрович шість місяців працює у камері судового слідчого. Справи тут були дрібні (переважно крадіжки та пограбування). Трапилася лише одна оригінальна справа – про одруження "князя" Любомирського, який виявився простим писарем без освіти, вже мав сім'ю і, таким чином, одурив сільську дівчину та її рідню.

У 1897 р. після півторарічного стажування Тулуб успішно склав "солідний іспит" на старшого кандидата й отримав

призначення на посаду судді до позаштатного м. Вознесенська. Тут він прийняв справи у Калегаєва, про якого дуже добре відгукувався у спогадах: вважав його серйозним юристом і оцінив якісну впорядкованість та вмотивованість судових справ і рішень[30].

На цьому спогади Тулуба закінчуються. Але далі "промовляють" матеріали його особового архіву.

Документи з архіву Тулуба свідчать, що 1907 р. проти нього було піднято гучну справа щодо уповільнення слідства про побиття селянина Івана Неплюшкіна, який через кілька місяців помер, так і не дочекавшись завершення слідства. Тулуб на той час перейняв справи судового слідчого 5-ї дільниці Єлисаветградського повіту. Він оправдовувався тим, що його попередник (В. Касперович) залишив нерозглянутою 231 справу, а загалом на його руках було близько 320 справ – утричі більше норми. Втім, продовжуючи сімейну традицію, Тулуб не оминув дошкулити виконувачу обов'язків прокурора округу Вербицькому (котрий ініціював звинувачення проти слідчого) в неуважному розгляді справи, чиновницьких причіпках тощо. Вочевидь, саме це зіграло проти Олександра: 1 березня 1907 р. Єлисаветградський окружний суд виніс рішення про недбальство слідчого та засудив його неправомірні висловлювання стосовно Вербицького. Останній перевірив усі справи, які провадив Тулуб, і виявив ряд недоліків у їх письмовому оформленні. Слідчий знову виправдовувався, втім, уже без особистих випадів щодо прокурора[31]. Він апелював до територіально незалежної Одеської судової палати. 1 вересня 1912 р. ця інстанція винесла остаточний вирок: "Сделать бывшему и.д. судебного следователя Тулубу предостережение", визнавши справедливим вирок Єлисаветградського суду[32].

Окрім цієї неприємної справи, у 1912 р. виникла інша. У газеті "Елисаветградский телеграф", редагованій В. Бонч-Бруєвичем, з'явилася стаття редактора "Наш суд", де було піддано нищівній критиці ряд осіб, в тому числі й Тулуба. Олександр Олександрович знову мусив писати доповідні "по начальству". Він пояснював, що з весни 1909 р. працював у Єлисаветградському комерційному училищі (викладав політекономію та законознавство), вчителі якого судилися з власником училища В. Бонч-Бруєвичем щодо підвищення платні; в результаті училище було закрите за рішенням

суду через банкротство, а майно власника арештоване. Публікацією статті редактор мстив Тулубу, твердячи, ніби він вплинув на своїх колег у суді стосовно винесення даного рішення[33].

Скандали нервували Тулуба й урешті змусили залишити службу в Єлисаветградському окрузі. На згадку про неї слідчий зберіг у своєму архіві кілька цікавих, на його думку, справ (убивство в с. Плетений Ташлик урядника Петра Горощенка 5 червня 1907 р.[34], убивство поміщиків Келеповських в с. Селянастому[35]). Вів він також певні соціологічні спостереження, робив виписки з судового архіву, зокрема – про поведінку засуджених до смертної кари[36]. Особливо Тулуб зацікавився релігійними судовими процесами та справами про образу "величності". Він копіював подібні матеріали, працював над ними в архіві суду. Олександр Олександрович шкодував, що не довів працю до кінця й не написав статті, бо "сводка фактичного матеріалу особливо по релігійних справах дала б дуже коштовний малюнок: з одного боку – цікавих типів селян-штундистів, а з другого боку – паскудних типів попів-місіонерів, які разом з урядниками думали викоренити релігійні шукання розумніших громадян на порозі XX віку..."[37]

У Єлисаветграді Тулуб прилучився до громадської діяльності: 1911 р. він зібрав 437 крб. 60 коп. на встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві (мав бути поставлений на тому місці, де споруджено пам'ятник княгині Ользі). 25 серпня 1911 р. за цю плідну працю судовий слідчий був обраний "членом-соревнователем" Київського об'єднаного комітету зі збирання коштів на пам'ятник Шевченку[38]. У Єлисаветграді ж молодий українофіл потоваришував із членами Київської "Старої громади" Я. Шульгиним, О. Михалевичем, В. Ястребовим[39].

1912 року Олександр Олександрович переїхав до Луцька, де так само працював судовим слідчим. Однак і тут його непоступливість, прямолінійність та суперечки з начальством призвели до гострого конфлікту. Суть його нам не вдалося встановити, але матеріали про це мають знаходитися в Держархіві Волинської області в м. Луцьку. Сам Тулуб лише побіжно згадує про це у листі до єлисаветградського знайомого: "Сталася "пригода", "приходилось мовчати". "Мерзость" заподіяв Мажаров. Тулуба звільнили з посади. Проте він добивається у міністра юстиції реабі-

літації й таки поновлюється в Луцькому суді[40]. Однак Олександр Олександрович вирішив покинути Луцьк і взагалі Волинь: 1915 р. він переїхав до Києва, де до 1920 р. працював мировим суддею 6-ї дільниці Київського повіту (з камерою на Деміївці), а згодом – головою з'їзду мирових суддів[41]. Ліквідація інституту мирових суддів зробила Тулуба "вільним від юриспруденції" й на деякий час безробітним та малоімущим (ощадна книжка за 1918–20 рр. свідчить, що покладені кошти (травень 1918 р. – 1071 крб., листопад 1919 р. – 2000 крб., квітень 1920 р. – 1000 крб.) були на липень 1920 р. майже цілком вичерпані – на рахунку залишилося 69 крб.[42]).

Олексадр Тулуб (крайній зліва) із сестрою та братом Павлом.
(Фото з фондів ІР НБУВ. Ф. 209, № 101, арк. 6. Публікується вперше).

Саме тоді – на межі 1920–1921 рр. – разом зі своєю дружиною Юлією Дмитрівною (одружилися 1910 р.[43]) Тулуб задумує відкрити власне видавництво "Метелики", яке мало реалізувати всі потенційні літературні й наукові можливості засновників. Проект видавництва був вельми значний: серед історичних і громадсько-політичних творів, окрім чужих праць, також і українські переклади Тулуба ("Книга Битія українського народу" М. Костомарова, "Україна від найдавніших часів до Б. Хмельницького"

та “Чорна Рада” П. Куліша, “Жінки при чигиринському дворі” А. Роллє, “Тарас Бульба” М. Гоголя, “Гетьман Степан Остряниця” А. Разіна, “Слово о полку Ігоревім” М. Максимовича, “Т. Шевченко і самостійна Україна” Л. Старицької-Черняхівської, “Полтава” О. Пушкіна в перекладі Є. Гребінки), планувалася підготовка ряду його власних праць (під псевдонімом Ол.Тишко). До творчих планів Тулуба входили: “Семен Палій: народні оповідання”, “Гетьман України Б. Хмельницький. Народні оповідання, пісні, вірші”, подібні праці про Івана Мазепу, Петра Дорошенка, Петра Конашевича-Сагайдачного, Павла Полуботка, Івана Виговського, кошового отамана Івана Сірка, “Гетьмани України: короткі біографії з малюнками”, “Столиця України Київ та його давня давнина (народні оповідання, пісні та вірші”)[44].

Другий видавничий портфель становили літературні проекти, до яких входили твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ’яненка, І. Котляревського, Л. Толстого, Гі де Мопассана. Передмови до них мав написати О. Тулуб. Він же планував перекласти з німецької трагедію Рудольфа Гошталя “Гетьман Іван Мазепа”, а також скласти окремі збірки “Заклята дочка (народні оповідання, пісні, вірші)” й ”Найкраща спілка – чоловік та жінка”[45].

З усіх цих планів Тулуб реалізував (у рукописі) лише збірку про Київ, котру видаємо нині, та почав збирати матеріали для видань “Великий гетьман Богдан Хмельницький у творах народних”[46], “Заклята дочка”[47], “Мати”[48]. Жодна із запланованих книг так і не побачила світ, саме видавництво “Метелики” залишилося на папері, вочевидь, через фінансові причини. Окрім того, сильним ударом для Тулуба стала смерть дружини (1921 р.). Він писав товаришу: “Доля розлучила мене з моєю незабутньою дружиною, з якою я був найщасливішим у світі – настільки це золота була душа”[49].

Життя пішло шкереберть: Тулуб не міг віднайти свого “місця під сонцем”, ніде не міг прижитися. Зміна місць роботи перетворилася на марафон: 2 квітня 1920 р. – 28 серпня 1921 р. – юрисконсульт Губдержконтролю (ГубРКИ), звільнений за скороченням штатів[50]; 10 жовтня – 1 грудня 1921 р. – завідувач діловодства загальної частини служби Управління Верхньо-Дністровського лінійного відділу Південного округу шляхів сполучення, звільнений з тієї ж причини[51]; 2 січня – 1 липня 1922 р.

– секретар відділу постачання та збуту Губсільсоюзу, звільнений за скороченням штатів[52]. Всі ці види діяльності не задовольняли Тулуба, не складалися стосунки з керівниками й оточенням. Більше того, за словами Олександра Олександровича, саме на цих службах він "утратив своє здоров'я... остудився в нетопленій канцелярії" і став інвалідом[53], "переніс тяжку хворобу, після чого мене скорочено на службі"[54].

Врешті, Тулубу вдалося реалізувати свої давні творчі плани й можливості в структурі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). У автобіографії (1929 р.) Олександр Олександрович писав, що співпрацював в академічних структурах практично з часу створення установи: "З заснуванням 1918 року Української Академії наук я зразу працював у 2 комісіях – Звичаєвого права та Живої мови, але під час голоду мусив часово іти на службу (юрисконсульт Госконтролю та ін.), а з 1922 року без перерви працював тільки в Академії наук яко постійний нештатний співробітник двох Комісій – Комісії словника діячів України і Комісії для дослідження громадських рухів на Україні"[55]. Наведені дані підтверджуються, але праця Тулуба в Постійній комісії для складання словника живої української мови, як і в Постійній комісії для вивчування звичаєвого права, документально засвідчена з 1919 р., а початок праці в двох інших комісіях – з 1923 р.[56]. Останнє підтверджує й надана Тулубу довідка, що з 14 липня 1923 р. він був офіційно затверджений позаштатним співробітником Комісії для складання біографічного словника діячів України[57], хоч заяву на зарахування до комісії Олександр Олександрович написав ще 15 лютого 1922 р. (на ній є резолюція про зарахування співробітником, яка не датована й тому не може слугувати доказом щодо хронології)[58]. Характеризуючи діяльність Тулуба в цій комісії, її керівник Михайло Могилянський у 1929 р. писав: колега працював "над вибором імен діячів з науково-літературних джерел, при чому завжди виконує працю акуратно і ретельно"; він склав ряд біографічних нарисів, читав наукові доповіді, опублікував кілька статей[59]. В архіві Олександра Олександровича збереглися зібрані ним матеріали до біографій В. Антоновича, П. Грабовського, М. Костомарова, О. Лазаревського (передмова Тулуба до спогадів про нього), І. Стешенка (уривок спогадів), О. Тарковського, Н. Шугурова[60]. Вочевидь,

саме тоді Тулуб зауважив, що багато діячів друкували свої твори під псевдонімами. Це надихнуло його скласти "Словник псевдонімів українських письменників", який побачив світ 1928 р. Архів автора містить обширне листування з українськими діячами, які давали інформацію про власні й відомі їм чужі псевдоніми, робили поправки й навіть гостро критикували словник Тулуба. Серед дописувачів – знані особистості: Дмитро Яворницький[61], Микола Макаренко[62], Гнат Хоткевич (його лист містить унікальні спогади)[63], Леонід Пахаревський[64], Прохор Воронін[65], Опанас Сластіон[66]. Значні уточнення й великі переліки пропущених Тулубом псевдонімів надіслали Михайло Тарасенко (Київ)[67], Григорій Коваленко (Полтава)[68] та Богдан Комаров (Одеса)[69]. Тулуб приймав конструктивні зауваження (особливо цінував корективи М. Тарасенка, О. Буди, Б. Комарова, Є. Кирилюка), але запально полемізував з офіційними критиками (Ю. Меженком та ін.), котрі "громили" автора словника на сторінках "Пролетарської правди"[70]. Тулуб планував здійснити друге, перероблене видання словника, ретельно збирав нові матеріали[71], однак доповнений Словник так і не побачив світ.

Щодо біографічних нарисів, то О.О. Тулуб найбільше цікавився життєписами В. Самійленка, К. Михальчука та І. Стешенка. Про них він розпитував усіх своїх адресатів і навіть дістав невідомі листи названих осіб до М. Комарова від його сина Богдана[72]. Він також записав спогади В. Самійленка і Т. Михальчук[73], а від 1909 р. зберігав запис промови К. Михальчука, виголошеній на Шевченківському вечорі 24 березня 1909 р. "Про нашу долю"[74] та листи О. Русова до К. Михальчука за 1912–1913 рр[75]. Неймовірно цікаву інформацію про В. Самійленка, його "злого генія" – дружину, – справжнього батька Самійленка, майстерну гру митця на скрипці та інші подробиці життя й творчості поета повідомив його біографу в чотирьох докладних і розлогих листах 1931 р. О. Сластіон[76]. Усім трьом улюбленим героям (Стешенку, Самійленку, Михальчуку) Тулуб присвятив ряд публікацій (див. список праць у додатку). Усі троє також любили Олександра Олександровича. Зі Стешенком він був другом-побратимом. Як згадував Тулуб, вони познайомилися в 1892 р. ще студентами: "Розбалакався з ним по українські, я був приємно вражений, що побачив перед собою свідомого з боку національного товариша,

що під той час було дуже дивно". У його кімнаті Олександр завважив "Кобзар" та інші українські книжки. Саме Тулуб згодом увів Стешенка в коло "Молодої Громади"[77]. Щодо Михальчука, то юнак був свого роду захопленим учнем. А для Самійленка він став хорошим приятелем, першим біографом і великим поціновувачем його творчості. Не випадково поет перед смертю на своїй книзі написав останній у своєму житті вірш – посвяту, адресовану Тулубові:

Давньому приятелеві Ол.Ол. Тулубові
Часи юнацьких наших літ,
Ясного погляду на світ,
Найкращих поривів, надій
І чистих молодечих мрій
Геть одійшли в минулий час,
І старість пригнітила нас...
Та чи не дивно, що душа
Зістаритись не поспіша:
Вона, неначе молода,
Давніших мрій не покида,
І все нема зневіри в ній,
Вона все повна ще надій
На кращий час, на вороття
Вкраїні вільного життя[78].

Власне, з цією публікацією матеріалів про Самійленка, а точніше – з цитованою передмовою Тулуба, вийшла ціла "кримінальна" історія. У 1927 р. Київський окрліт (тогочасна цензурна установа) арештував тираж першої книги редагованого академіком Михайлом Грушевським періодичного збірника "За сто літ". Причиною цього стала означена вступна стаття Тулуба до "Матеріалів до життєпису Володимира Самійленка", власне, її перша сторінка[79]. 200 примірників окремих відбитків публікації так само були арештовані, причому друкарня ("Київ-Друк") через суд стягнула з Тулуба за них відшкодування (20 крб. 26 коп., тобто дві його місячні пенсії)[80]. Публікація "Матеріалів" з'явилася лише в третій книзі "За сто літ" і, зрозуміло, без "крамольного" тексту (в листі редакції від 15 червня 1928 р. говорилося про намір опуб-

лікувати працю "після змін, зроблених видавництвом"[81]), однак Тулуб так і не зміг повернути свої окремі відбитки. Певною сатисфакцією стала лише пропозиція Грушевського опублікувати доповнений варіант "Матеріалів" у часописі "Україна"[82]. Усі варіанти документів про Самійленка та передмови О. Тулуба збереглися й становлять науковий інтерес[83].

У 1930 р. стався дуже гострий конфлікт Тулуба з керівником Комісії словника діячів М. Могилянським. Роздратоване, з взаємними образами листування тривало й у 1931 р. Все почалося з того, що по смерті П. Стебницького його бібліотека перейшла до комісії під особисту відповідальність за її цілісність М. Могилянського. Олександр Олександрович користувався книгозбірнею як і інші співробітники. Однак, коли його попросили повернути книги, різко відповів, що давно все повернуто. Так і почався конфлікт, в якому Тулуб навряд чи був правий, оскільки через півроку розшукав усі книги й переслав Могилянському. Інцидент набув вкрай неприємних форм і розголосу: Тулуб повертав листи Могилянського, нібито не читаючи їх, але насправді розкривав, читав і знову запечатував конверти[84]. Зрозуміло, що в такій ситуації його співпраця в комісії мала бути припинена.

Паралельно з працею у сфері біографістики Олександр Олександрович упродовж 1924–1928 рр. був позаштатним співробітником Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні. Тут він займався "розробкою і описом рукописних матеріалів", а також читав наукові доповіді (про О.Д. Тулуба, К. Михальчука, О. Тарковського). Голова комісії академік Сергій Єфремов схвально відгукувався про діяльність Тулуба[85].

Втім, праця позаштатного співробітника кепсько й дуже нерегулярно оплачувалася. Це спонукало Тулуба, як тільки з'явилася вакансія в Діалектологічній комісії ВУАН, 14 травня 1929 р. подати документи на конкурс, до яких, окрім необхідного, він додав посвідку про закінчення курсів архівознавства[86]. Конкурсу Тулуб не пройшов – він не мав філологічної освіти. Не дісталася йому й посада мовного редактора та коректора в Українському науково-дослідному інституті книгознавства[87].

І все ж, Олександр Олександрович нарешті знайшов себе у науковій праці. Він писав товаришу: "Тільки і утіха моя тепер, коли я сижу у Всенародній бібліотеці, оточений книжками, і

працюю, працюю без кінця, бо до праці я звик за все своє життя. І в своїй праці я набуваю якесь заспокоєння в своїй лихій долі"[88].

Однак радянська бюрократична система не давала можливості Тулубу повністю віддатися науковій праці. Із 1923 р. розпочалася його "пенсійна епопея"[89]. Офіційна штатна робота Олександра Олександровича була припинена 7 липня 1922 р. Тулуб пройшов обслідування й отримав діагноз: "Искривление позвоночника и дефекты грудной клетки, хронический бронхит, миокардит, артериосклероз", втрата працездатності на 100%, II група інвалідності[90]. Пенсія була призначена в розмірі 11 крб. Однак від 1 жовтня 1924 р. Тулубу почали виплачувати лише 1 крб. з мотивацією, що він має заробіток у ВУАН. Олександр Олександрович зібрав довідки з усіх комісій Академії Наук, що він є позаштатним співробітником, отримує платню нерегулярно й дуже мізерну. Як досвідчений юрист, він склав детальні позови з посиланнями на статті закону. Цілий рік хвора людина оббивала пороги різних інстанцій. Він мусив неодноразово проходити медичні експертизи, які регулярно підтверджували інвалідність і непрацездатність. Лише в жовтні 1925 р. за Тулубом було визнано право отримувати пенсію за третьою групою інвалідності довічно в розмірі 17 крб. 46 коп.[91].

Не встигла завершитися "пенсійна епопея", як почалася квартирна. Олександр Олександрович мешкав із 1918 р. у квартирі, що належала домовласниці Добровольській (Тургенєвська, 68, кв.10). По смерті дружини, боячись "ущільнення" й підселення чужих людей, він дозволив зайняти три вмебльовані кімнати колезі Горкову з родиною. Стосунки з квартирантами не склалися. Врешті, 1924 р. вони почали продавати речі й книги (серед них – "Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона") Тулуба, не впускали його до спільної кухні через прохідну вітальню, яку займали для своїх потреб. Лайка з боку Горкових стала нормою при зверненні до Тулуба. У лютому 1925 р. Горков написав скаргу голові місцевкому ВУАН О. Гермайзе, котрий і став на його бік. Тулуб на це прореагував рішуче: "Якщо Президія місткому визнає себе компетентною вирішувати взагалі хатні справи своїх співробітників, які жодного відношення до Академії не мають, а підлягають судові, то можу дати пояснення"[92]. Мирова через місцевком ВУАН не вдалася. Тулуб подав до суду. Однак Горкови

витягли "інформацію", що Добровольська – "генеральша", і втекла від радянської влади, отже, її помешкання і майно має бути реквізоване – Тулубу воно не належить. 20 листопада 1925 р. суд відмовив Тулубу в позові, не визнавши розписки Добровольської 1918 р. про продаж майна квартирантові, й виправдав Горкових. Тулуб доводив, що купив квартиру і меблі у Добровольської, котра не втекла, а виїхала до Калуги, а її чоловік помер іще до революції, тому у неї не було підстав для еміграції. Все це не було прийнято до уваги і 23 грудня 1925 р. Київський окружний суд знову відхилив касаційну скаргу Тулуба. 29 квітня 1926 р. Олександр Олександрович звернувся з довгою, ретельно вмотивованою, заявою до Верховного Суду УСРР. Вона, вочевидь, подіяла: 29 травня 1926 р. його справа була передана на дослідування[93]. Тяганина тривала ледь не десять років. Урешті, ворогуючі сторони вирішено було розселити. Тулуб задля цього виклопотав в Академії довідку (від 5 квітня 1934 р.), що як науковець має право на додаткову (понаднормову) житлову площу[94].

Здавалося б, ці побутові подробиці не варті уваги. Однак вони були великим тягарем, який пригнічував Тулуба, заганяв його у глухий кут самотнього, зацькованого, знервованого життя й не давав можливості хоч насхилі літ вповні віддатися улюбленій творчій справі.

Щоправда, ряд його знайомих мали значно більші проблеми, перебуваючи на засланні. Про це писала Тулубу, наприклад, Валентина Рильська з Бодайбо Іркутської губернії[95]. У листопаді 1929 р. прогримів перший грім і для Олександра Олександровича – його було заарештовано. Про це дізнаємося із заяви Тулуба в Соцстрах (від 11 листопада 1929 р.): "На почте (вокзал), где я получаю каждого 4 числа свою пенсию по пенсионной книжке № 1237 (110964298) по моему адресу (А.А. Тулуб – Тургеневская 68, кв.10), – мне заявили, что деньги мои за ноябрь сего года возвращены обратно, в виду *моего временного ареста*. Теперь я возвратился домой, почему и прошу мою пенсию за ноябрь сего года прислать мне на дом"[96]. Детальніші обставини цього арешту з'ясувати не вдалося, можливо, це було пов'язано з процесом "Спілки визволення України" й арештом академіка С. Єфремова.

Тулуб, вочевидь, вважав, що прикра помилка більше не повториться й заходився клопотати про підвищення пенсії до

прожиткового мінімуму, оскільки 17 крб. 46 коп. стали сумою, меншою за пенсію, яку отримували вдови по смерті чоловіків[97].

Архів ученого не містить докладних матеріалів про обставини його життя після 1929 р. – року остаточного укладання збірки матеріалів про Київ. З листів знайомої Тулуба Ольги (з Одеси) та Людмили Старицької-Черняхівської з (Кисловодська) видно, що влітку 1936 р. Олександр Олександрович все ще був на волі, у Києві[98].

5 липня 1937 р. була заарештована його племінниця. Зінаїда, на той час увже відома письменниця, авторка роману "Людолови". Арешти київської інтелігенції досягли апогею. Олександр Тулуб уже не був певним, що його омине ця "чаша випробувань". Він жив за старою адресою, й 31 березня 1938 р. підписав новий контракт з управителем будинку (на той час у користуванні Тулуба була одна кімната з двома вікнами та грубкою, передпокій та, спільно з іншими мешканцями, кухня і вбиральня)[99]. Але помер він своєю смертю й у власній квартирі. За віднайденим Л. Проценко актом, Олександр Олександрович помер 11 листопада 1939 р. від артеросклерозу і був похований поряд з братом Павлом та його дружиною на Лук'янівському кладовищі (ділянка 13, ряд 12, місце 4)[100]. А в грудні 1940 р. до відділу рукописів ЦНБ хтось із родичів чи знайомих передав архів Олександра Тулуба[101]. Так завершився земний шлях людини, яка епіграфом до спогадів про події 1895–1917 рр. поставила слова Вільямса: "Усі ми з народження засуджені до смертної кари і тільки страту кожного відкладено"[102].

II.
Етнографічна збірка про Київ: від ідеї до реалізації

Ідея видати спеціальний документальний збірник фольклорних матеріалів про Київ виникла в Тулуба на початку 1920-х років, коли він разом із дружиною планував організувати власне видавництво "Метелики". У планах Олександра Олександровича було близько десяти подібних фольклорних збірників, майже всі вони стосувалися українських гетьманів, кошових і полковників. І лише один із десяти, як виняток, стосувався міста Києва. У проекті видань 1921–1922 рр. цей збірник називався "Столиця України – Київ – та його давня давнина. Народні оповідання, пісні та вірші. Склав Ол. Тишко"[103]. Однак ні великий проект, ні його частини не були втілені в життя, залишилися на стадії планів. Хоч вже тоді Тулуб почав збирання матеріалів про Київ. Свідчення тому – його записна книжка із виписками з легенди про Михайлика, який "виніс Золоті Ворота" із Києва, нотатками "київських епізодів" із праць П. Куліша, М. Дашкевича, В. Антоновича[104].

Тулуб зіткнувся зі значними труднощами: виявилося, що збірок народних оповідей про Київ не існує. Тому матеріали доводилося збирати звідусіль по крихтах. Найкращим документальним збірником про "матерь городов руских" на той час (і досі!) залишалася книга "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей", видана ще 1874 р., де містилися уривки з літописів, хронік, щоденників, мемуарів та описів іноземців і подорожніх, актових документів[105]. У 1901 р. А. Лобода записав на Київщині й опублікував новий варіант пісні про Солов'я-Розбійника[106]. Огляд регіональних писемних пам'яток про стародавній Київ здійснив М. Дашкевич, але теж досить давно[107]. І понині популярністю користуються оповідання про Київ, що їх зібрав Л. Похилевич і переказав у власному викладі[108]. Дві книги польських істориків про Київ у народних легендах, переказах і пам'ятках також мали характер описових досліджень із виразним національним акцентом[109]. Ці праці Тулуб не використовував. Загалом,

на час його роботи над темою існувала лише одна спеціальна стаття І. Трусевича та кілька інших публікацій, присвячених винятково народним легендам про Київ[110], але Тулуб про них не знав і збирав матеріали самостійно.

Після неуспіху проекту з проєктом видавництва "Метелики" Олександр Олександрович поступово охолов до теми. Новим поштовхом для роботи став, імовірно, вихід у світ збірника праць "Київ та його околиця в історії та пам'ятках" за редакцією М. Грушевського (К., 1926). Книга відразу була розцінена як наукове явище в студіях із київської тематики. Однак фольклорні матеріали у збірнику не розглядалися. Це спонукало Тулуба реанімувати давній проект. У 1928 р. він зробив доповідь "План збірника на тему "Київ та його давнина у творах народних"[111]. Матеріали про її обговорення не збереглися, за винятком рукописної довідки невідомої особи про згадки Києва у скандинавських сагах, переданої Тулубу 21 лютого 1928 р. (імовірно, після доповіді)[112]. І все ж важливо відзначити, що проект Олександра Олександровича був науково апробований і схвалений колегами-вченими, Тулуб отримав відповідні рекомендації та поради, про його працю стало відомо києвознавцям. Через рік (1929) дослідник виголосив другу доповідь, в якій виклав результати зробленого – "Київ у народних переказах і піснях"[113]. Нез'ясованим залишається, в якій з академічних комісій Тулуб виступав. Теми обох доповідей більше стосувалися Етнографічної комісії й, можливо, не випадково Н. Полонська-Василенко в нарисі історії УАН "зарахувала" Олександра Олександровича саме до цієї комісії, хоч він ніколи там не працював[114].

Саме 1929 роком датована добірка машинописних і рукописних матеріалів "Київ та його давня давнина у творах народних", що зберігається в особовому архіві О. Тулуба[115]. Про неї як про готову до друку працю згадував учений в автожиттєписі 1929 р.: "Добра обізнаність моя в бібліографії видна з... праці "Київ та його давня давнина у творах народних" (книжка на 8 друк. аркушів фольклорного змісту – в рукописі)"[116].

Однак і цього разу здійснити публікацію готової збірки не вдалося. Не полишаючи надії, Тулуб усе ж продовжував накопичувати матеріал. Його останні замітки в записній книжці з інформацією щодо історії Києва датовані 1934 р.[117]. Черговою спо-

нукою, вочевидь, стала поява нового києвознавчого збірника колег "Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва"[118]. Тулуб захоплено працював, але не міг не бачити, що наступає "темная година" і про видання збірника годі було мріяти.

Його збірка етнографічних матеріалів про Київ залишилися не опублікованою[119]. Прикро, що й понині ця тема – поза увагою вчених. У численних працях філологів про давньоруську народну творчість (билини, перекази, пісні та ін.) монографічно тема Києва належно не опрацьована[120]. Лише почасти образ Києва в народній уяві був заторкнутий у кількох суто наукових працях істориків, філологів, фольклористів та філософів[121]. І якщо спеціальні публікації фахівців були присвячені літописному портрету Києва[122] та його змалюванню в художній літературі[123], то про фольклорне відображення міста найкращою розвідкою виявилася й досі залишається невеличка книжечка А. Кінька[124].

Підкреслимо ще раз – всі названі (і неназвані) праці носять дослідницький характер. Публікація спеціальних документальних фольклорних збірок про давній Київ (до XIX ст.) ніким, після упорядкування збірки Тулубом, здійснена не була. Все це свідчить про цінність матеріалів, уміщених у пропонованому виданні.

Потенційні можливості фольклору для студіювання історії Києва далеко не вичерпані, ці матеріали лежать облогом. Сучасний знавець середньовічного Києва Г. Івакін підкреслює: "Дослідження у галузі фольклору дозволяють залучити з великим ступенем надійності й це цікаве джерело, яке вимагає власної специфіки, спеціального методологічного підходу. Епос є закріпленням історичних подій у пам'яті народу, часто у зміненій формі. Своєю центральною ідеєю він передає сутність подій у народній інтерпретації. У фольклорі завжди присутні певні історичні реалії. Київ постійно виступає у фольклорі як історичний центр Руської держави. Таким він зафіксований у народній пам'яті, уявленнях"[125].

Збірка О. Тулуба підтверджує цей висновок. Київ у народній творчості виступає "ідеальним градом", "святим обиталищем". Місто існує як самодостатня данність, яка акумулює багатовікову традицію. Цікаво, що Київ більше відчувається в пам'ятках фольклору, ніж описується. Постійно присутній власне образ Києва, його характерні, загальновідомі деталі/фрагменти, які

впізнаються усіма. А в центрі оповіді завжди конкретні люди – як кияни, так і вихідці з інших місць і навіть земель чи країн. У Києві відбувається дія, яка завдяки цьому місту стає значущою, історичною. Словом, Київ у пам'ятках фольклору – належно неоцінене джерело уявлень про давнє місто в свідомості багатьох поколінь "німотної більшості" (тих, що не записували своїх думок) не лише киян, а й численної людності Східної Європи.

* * *

Залишається дещо сказати про сам рукопис О. Тулуба та систему підготовки його до друку. Обсяг збірки – 485 аркушів переважно машинописних текстів із невеликою кількістю рукописних матеріалів, які містять, окрім власне історичних пам'яток, також виписки з праць істориків, бібліографічні замітки, матеріали до коментарів[126]. На жаль, до нашого часу збірник дійшов у безсистемному вигляді в "розсип". Проте зберігся детальний авторизований зміст першої та другої частин праці[127]. Це дало можливість повністю реконструювати їх згідно із задумом Тулуба. Втім, у другій частині відсутні сім текстів пам'яток (билини про Ставра Годиновича, Соловея Будимировича, народні оповідання про Печерську Лавру та її дзвіницю), які автор планував включити до збірки. З іншого боку – були уривки з відомих літописів та авторських літературних творів, в яких немає народних переказів, а лише описуються історичні події (уривки зі "Слова о полку Ігоревім", "Історії" Льва Диякона, листа місіонера Брунона до імператора, хроніки Тітмара Мерзебурзького, опису Плано де Карпіні, Патерика Печерського та Житія Нестора-Літописця, а також скандинавський фольклор, який не містить народних переказів про Київ – Сага про Олава Трюгвассона та Едмундова сага). Вони не були включені до даної публікації через те, що не відповідають провідній ідеї збірки ("Київ у творах народних")*.

*Віршовані твори (Галі Мазуренко) та переклади (Зінаїди Тулуб) не вилучалися, оскільки в основі їх фабули – народні перекази.

Авторського змісту третьої і четвертої частин немає, тому упорядники видання здійснили смислову реконструкцію із наявної у збірці решти матеріалів (були виключені лише тексти власне історичних актових документів, описи офіційних церемоній та витяги з наукових праць). При цьому, якщо тексти до четвертої частини Тулубом були більш-менш зібрані, то матеріали про литовсько-польську добу (частина III) – майже відсутні. У замітках Тулуба щодо цього розділу вдалося "зібрати" окремі натяки про те, які пам'ятки він хотів включити до третьої частини. Вона фактично відтворена упорядниками за цими замітками Тулуба. Складність полягала також у тому, що відомі білорусько-литовські та українські літописи, а також інші наративні пам'ятки (хроніки, мемуари, описи подорожніх-іноземців) литовсько-польської доби майже не містять народних переказів про Київ. Отже, третя частина книги найслабше розкриває тему. В тих випадках, коли тексти внесені до книги упорядниками, вказується джерело їх передруку, переклад українською мовою російськомовних текстів так само – зроблений упорядниками.

О.О. Тулуб, за кількома винятками, не давав посилань на джерела й самостійно перекладав усі пам'ятки. При публікації цілком збережено стиль його перекладу, лише дещо відредаговано архаїку правопису та мови з огляду на популярний характер видання. Вочевидь, Тулуб планував коментувати матеріали. Задля цього він зробив численні виписки з праць М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Борщака, М. Петрова. Частина цих виписок видрукувана на друкарській машинці, а отже, ці великі уривки творів інших авторів, власне, й мали слугувати як коментарі. На жаль, навіть таких "коментарів" обмаль (переважно, це уривки з "Історії України-Руси" М. Грушевського) і вони не прив'язані до конкретних пам'яток. Все це зумовило те, що упорядники не змогли використати цей матеріал для коментарів. У випадках, коли при текстах пам'яток наявні авторські коментарі (легенди про Змїїні вали, про Лису гору, до тексту Костянтина Порфірогенета), вони в публікації відтворюються (без змін).

Коментарі ж від упорядників-видавців унеможливлюються тим, що вони мали б робитися до всіх без винятку текстів пам'яток, імен, символів, самих сюжетів та їхніх значень. Все це

потребувало б другого тому книги. Проте зацікавлений читач віднайде необхідну інформацію як у наведених вище публікаціях, так і в інших кількох тисячах видань, зареєстрованих у спеціальних бібліографічних довідниках[128]. Завдання ж цієї книги, яка репрезентує народну уяву про Київ упродовж віків, подати не конкретні історичні знання (що не передбачає фольклорний матеріал за своєю суттю), а показати відчуття, зміну чи сталість образу Києва в народній свідомості поза рамками книжної культури. Це стає можливим через читання опублікованих пам'яток фольклору підряд, "наскрізним методом" і без коментарів. Тоді кожен читач самостійно (і це важливо) зануриться в повноводну ріку фольклору, вловлюючи окремі нюанси й отримуючи насолоду від безпосереднього спілкування з "народною душею" та її інтенціями щодо Києва.

Тож, бажаємо Тобі, дорогий читачу, приємної подорожі рікою фольклорно-історичної пам'яті минулих поколінь про Київ. І якщо читання цієї книги справді буде приємним та цікавим, пам'ятай – головна заслуга в цьому належить людині, котра все це зібрала й подарувала нам – Олександру Олександровичу Тулубу.

Василь Ульяновський

---

[1]Хорунжий Ю. Олександери Тулуби // Зона. Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих (далі – Зона). – К., 1993. Ч. 5. – С. 234–240.

[2]Тулуб О. До біографії кирило-мефодієвського братчика Олександра Даниловича Тулуба (Родинні спомини) // ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 1 (українська мова), спр. 2 (російська мова).

[3]Тулуб З. Повість мого життя // Україна: наука і культура. – К., 1991. Вип. 25. – С. 355.

[4]Там само. – С. 357.

[5]Тулуб О. До біографії ..., спр. 2, арк. 4.

[6]Тулуб З. Повість мого життя. – С. 359–360.

[7]Там само. – С. 361.

[8]Там само. – С. 363–364.

[9]Там само. – С. 365.

[10]Хорунжий Ю. Олександери Тулуби... – С. 236.

[11]Тулуб З. Повість мого життя. – С. 365–366.

[12]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 123, арк. 1.

[13]Тулуб О. До біографії ..., спр. 1, додатки, арк. 7.

[14]Там само, арк. 8.

[15]Там само, спр. 98, арк. 1–1 зв.

[16]Там само, спр. 8, арк. 1.

[17]Там само, спр.7, арк. 1–1 зв.

[18]Тулуб О. Передмова до "Матеріалів до життєпису Володимира Самійленка" // Зона. 1993. Ч. 5. – С. 241.

[19]ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 34723, арк. 1–10.

[20]Там само, арк. 2 зв.

[21]Там само, арк. 4.

[22]Там само. Ф. 209, спр. 9, арк. 1.

[23]Там само, спр. 17, арк. 1.

[24]Там само, спр. 111, арк. 22–23.

[25]Там само, спр. 8, арк. 1.

[26]Там само. Ф. Х, спр. 34723, арк. 3.

[27]Там само, арк. 3.

[28]Там само, арк. 2.

[29]Там само, арк. 3.

[30]Там само, арк. 5–10 зв.

[31]Там само. Ф. 209, спр. 21, арк. 1–11.

[32]Там само, спр. 23, арк. 1.

[33]Там само, спр. 27, арк. 1–2.

[34]Там само, спр. 22, арк. 1–2.

[35]Там само, спр. 26, арк. 1–8.

[36]Там само, спр. 25, арк. 1–3.

[37]Там само. Ф. X, спр. 34723, арк. 8 зв.

[38]Там само. Ф. 209, спр. 32, арк. 1–4.

[39]Там само. Ф. X, спр. 34723, арк. 4.

[40]Там само. Ф. 209, спр. 36, арк. 1–1 зв.

[41]Там само, спр. 13, арк. 5.

[42]Там само, спр. 96, арк. 1–3 зв.

[43]Там само, спр. 40–41, арк. 1–2.

[44]Там само, спр. 6, арк. 1–2.

[45]Там само.

[46]Там само, спр. 112, арк. 1–54.

[47]Там само, спр. 113, арк. 1–11.

[48]Там само, спр. 114.

[49]Там само, спр. 36, арк. 1 зв.

[50]Там само, спр. 12, арк. 1, спр. 13, арк. 8.

[51]Там само, спр. 10, арк. 1, спр. 13, арк. 10.

[52]Там само, спр. 11, арк. 2, спр. 13, арк. 9.

[53]Там само, спр. 13, арк. 1–3.

[54]Там само, арк. 6.

[55]Там само, спр. 8, арк. 1.

[56]Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 540.

[57]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 13, арк. 4.

[58]Там само. Ф. X, спр. 5162, арк. 1–1 зв.

[59]Там само. Ф. 209, спр. 16, арк. 1.

[60]Там само, спр. 111, арк. 1–32.

[61]Там само, спр. 75, арк. 1–1 зв. (1935 р., 30 вересня).

[62]Там само, спр. 51–52, арк. 1–1 зв. (29 жовтня і 23 вересня 1935 р.).

[63]Там само, спр. 73, арк. 1–2 (1932 р.).

[64]Там само, спр. 57, арк. 1–1 зв. (1920-і рр.).

[65]Там само, спр. 42, арк. 1–1 зв. (18 січня 1930 р.).

[66]Там само, спр. 118–121 (1931 р.).

[67]Там само, спр. 65–67, арк. 1–3 (24 квітня–22 травня 1928 р.).

[68]Там само, спр. 47, арк. 1–2 (28 січня 1930 р.).

[69]Там само, спр. 48, арк. 1 (17 жовтня 1928 р.).

[70]Там само, спр. 47, додаток, арк. 1–2 зв.

[71]Там само, спр. 107, арк. 1–2.

[72]Там само, спр. 56, арк. 1–1 зв., спр. 48, арк. 1.

[73]Ульяновський В.І. Кость Михальчук та діячі Київської "Старої Громади" через призму "жіночих спогадів" // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 428–482.

[74]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 125; публікація: Рада (Київ). 1909, № 68, 24 березня.

[75]Там само, спр. 126–131.

[76]Там само, спр. 118–121.

[77]Там само, спр. 111, арк. 20–24.

[78]Тулуб О. Передмова до "Матеріалів до життєпису Володимира Самійленка" // Зона. 1993. Ч. 5. – С. 242.

[79]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 29, арк. 1.

[80]Там само, спр. 33, арк. 1.

[81]Там само. Ф. X, спр. 15396, арк. 1.

[82]Там само. Ф. 209, спр. 34, арк. 1.

[83]Там само. Ф. 196, спр. 1–5, 19; ф. X, спр. 14778; передмова О. Тулуба повністю опублікована Ю. Хорунжим // Зона. 1993. Ч. 5. – С. 240–242.

[84]ІР НБУВ. Ф. X, спр. 5810, арк. 1–4.

[85]Там само. Ф. 209, спр. 15, арк. 1.

[86]Там само, спр. 30, арк. 1.

[87]Там само, спр. 28, арк. 1.

[88]Там само, спр. 36, арк. 1 зв.

[89]Там само, спр.13, арк. 5–6.

[90]Там само, арк. 22–22 зв.

[91]Там само, арк. 1–3, 12, 25–32 зв., 61–62 зв., спр. 14, арк. 1.

[92]Там само, спр. 24, арк. 9.

[93]Там само, спр. 24, арк. 2–22 зв.

[94]Там само, спр. 18, арк. 1.

[95]Там само, спр. 59, арк. 1–2 зв.

[96]Там само, спр. 13, арк. 63–63 зв.

[97]Там само, спр. 13, арк. 64.

[98]Там само, спр. 60–64.

[99]Там само, спр. 97, арк. 1–1 зв.

[100]Про Олександера Тулуба // Зона. 1994. Ч. 7. – С. 222.

[101]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 106, арк. 1.

[102]Там само. Ф. X, спр. 34723, арк. 1.

[103]Там само. Ф. 209, спр. 6. арк. 1–1 зв.

[104]Там само, спр. 115.

[105]Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

[106]Лобода А. Песня о Соловье-разбойнике, слышанная в уезде Киевской губернии. – К., 1901.

[107]Дашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам

древнесеверной литературы // Университетские известия. 1886. Кн. 11. – С. 220–241; пор.: Хрущев И.П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях. – К., 1878.

[108]Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

[109]Ciechowski W. Kijów i jego pamiątki. – K., 1901, Rawita-Gawroński F. Kijów: legendy, podania, dzieje. – K., 1915.

[110]Трусевич И. Народные легенды про Киев и его окрестности // Киевлянин. 1866, № 4–6; Народные предания о Киеве // Друг народа. 1874, № 18–19; Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. 1878, № 6–7; Добровольский Л.П. Михайло і Золоті ворота. – К., 1913; Сушицький Т. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия // записки іст.-філ. від ВУАН. – К., 1923, кн. 2/3. – С. 14–15. Пор.: Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы – К., 1876.

[111]Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 727.

[112]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 68, арк. 1 зв.

[113]Історія Національної Академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 482.

[114]Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (нарис історії). Ч. 2 (1931–1941). – Мюнхен, 1958. – С. 172.

[115]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 3.

[116]Там само, спр. 8, арк. 1.

[117]Там само, спр. 115, арк. 9.

[118]Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. – К., 1931. Т. 1.

[119]Вперше інформацію про дану працю О. Тулуба подав Ю. Хорунжий 1993 р. (Хорунжий Ю. Олександери Тулуби … – С. 238–239), а 1988 р. В. Ричка опублікував кілька текстів (дев'ять сюжетів) з першої частини // Берегиня. – 1988, № 1–2 (17). – С. 137–150.

[120]Русское народное поэтическое творчество. – М., 1953; Пропп В.Я. Русский героический эпос. – Л., 1958; Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – М., 1969; Соколова В.К. Русские исторические предания. – М., 1970; Пермяков Г.Л. От поговорок до сказки: заметки по общей теории клише. – М., 1970; Померанц Э.В. Народные верования и устное народное

творчество // Фольклор и этнография. – Л., 1970. – С. 158–168; Адрианова-Перетц В.П. Древнерусская литература и фольклор. – Л., 1974; Смирнов Ю.И. Славянские эпические традиции: Проблемы эволюции. – М., 1974; Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Л., 1974; Мирзоев В.Г. Былины и летописные памятники русской исторической мысли. – М., 1978; Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982; Кравцов М.И., Лазуткин С.Г. Русское устное народное творчество. – М., 1986; Колесов В.В. Мир человека в слове древней Руси. – Л., 1986; Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. – Л., 1986; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1986; Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – М., 1986 та ін.

[121]Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963; Робінсон А.М. Билинний епос Київської Русі у співвідношеннях з епосом Заходу і Сходу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981. – С. 59–82; Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982; Його ж. Світогляд давніх киян. – К., 1992; Плісецький М.М. Про історичну основу українського народного епосу // Народна творчість та етнографія. 1979, №1. – С. 66–71; Селіванов Ф. Билини як пам'ятник давньому Києву і Київській Русі // Народна творчість та етнографія. 1981, №3; Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність. – К., 1986; Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989; Попович М.В. Мировоззрение древних славян. – К., 1985; Бычко А.К. Народная мудрость Руси. Анализ философа. – К., 1988 та ін.

[122]Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986.

[123]Білецький О.І. Образи Києва в художній літературі // Зібрання праць у 5 т. – К., 1966. Т. 4; Рогова П.І. Київ у художній літературі. Бібліографія. – К., 1980.

[124]Кінько А.М. Билинна слава Києва. – К., 1983.

[125]Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 14.

[126]ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 3, арк. 1–485 зв.

[127]Там само, арк. 15–17 зв.

[128]Шеліхова Н.М. Історія Києва: бібліографія. – К., 1958. Т. 1. Ч. 1. 329 с.; Киеву – 1500. – М.-К., 1982. 335 с.; Київ: історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982; Публікації джерел з історії Києва. –

К., 1982. Т. 1. 92 с.; Шовкопляс И.Г. Советская литература по истории древнего Киева: 1918–1983 гг. – К., 1984. 210 с.; Балацкая Л.А. Памятники истории и культуры Киева. Библиография. – К., 1986. 158 с.; Заморина Т.М. Памятники истории и культуры Киева. Библиография. – К., 1990. 49 с.; та ін.

Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі..
О Боже мій милий!

Т.Шевченко. Варнак (1848 р.)

ПЕРЕДМОВА ОЛЕКСАНДРА ТУЛУБА

Хто, як і коли заснував та осадив місто Київ — невідомо. Хоча історичні звістки про заселення середнього Дніпра найзагальнішого змісту маємо з V віку до Різдва Христового у Геродота з деякими ще загальнішими вказівками на попередні часи[1], проте за м. Київ вперше згадують арабські вчені історики тільки IX ст. (аль-Джейгані та ін.), візантійські — теж IX ст. (Костянтин Багрянородний), німецькі — XI ст. (Брунон) та ін. Далі йдуть літописи і дальша писана історія міста Києва до останніх часів.

Історичний і природній осередок всієї України — красень Київ — завжди приваблював до себе увагу багатьох чужоземних подорожніх. Широким колам нашого громадянства невідомі цікаві постаті мандрівників, які відвідували Київ і в своїх споминах описали його життя і побут. Цікаво, наприклад, описує своє перебування у Києві за часів Володимира Великого (друга половина X в.) німецький владика Г. Брунон, італійський чернець Плано Карпіні (1246 року), який бачив ще руїни Києва після татарського погрому і налічив у ньому тільки 200 хат. Ще цікавіші описи Києва в споминах

[1]Акад. М. Грушевський. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 7.

французького інженера Боплана (1646 р.), який навіть видав дуже докладну мапу всієї України тих часів, Павла Алепського (теж XVII в.), що перебував у Києві з патріархом Макарієм за часів Б. Хмельницького і т.д.

Таким чином, щодо Києва ми маємо величезний історичний матеріал, який ми не ставимо за своє завдання розглядати та освітлювати його.

Крім цього матеріалу ми маємо матеріал й іншого порядку. Це той матеріал, що жив за весь час тих давніх віків і зберігся в устах самого народу, як його усна творчість — живий літопис його давнини — найправдивіше дзеркало його історичного життя, — тобто фольклор місцевого значення, зміст якого прив'язаний до Києва. Розпорошений і розкиданий по різних українських, російських, польських, чужоземних пам'ятках, він висвітлює долю Києва в різні доби його життя, пригоди населення, моменти боротьби і перемоги, взагалі дає цікаві малюнки м. Києва в минулому.

І коли в науці існують погляди, що історичний народний епос має в собі факти й власніймення, якими не можна нехтувати[2], що поетичні народні оповідання широким струмком проникли в літописи, що, за винятком незначного, що зачерпнуто з писаних джерел, всі оповідання про давні часи до самої смерті Володимира Великого взято з народних переказів, оповідань, "сказаній", пісень і легенд в тому вигляді, в якому ці давні часи відбилися в них у другій половині XI і початку XII віків[3]; що російські билини служили вихідним пунктом для літопису[4] і навіть в останні часи зазначається паралельний розвиток нашої усної і книжної творчості[5], а Ів. Франко підкреслює цю паралельність і близькість цих двох течій як одну із самих характерних рис української літератури[6],

[2]Проф. А. Кирпичников. Поэмы Ломбардского цикла. — СПб., 1878. — С. 88.

[3]М. Костомаров. Предания первоначальной русской летописи // Соб. соч. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 5. — Т. XIII. — С. 172.

[4]А. Лобода. Русский былинный эпос в отношении историко-литературном. — К., 1896. — С. II.

[5]М. Грушевський. Історія української літератури. — Т. IV. — С. 7.

[6]Энциклопедический словарь. — Т. 81. — С. 300—326.

— тоді не дивно, що один із новіших учених висловився, "що не одна легенда має в собі більше правди, ніж не одна історія".

При вивчуванні давньої історії м. Києва і його околиць одразу кидається у вічі, що кожний клаптик його землі, кожна пам'ятка його старовини, мало не кожна визначна історична постать, зв'язана з цим багатовіковим осередком України, — обвіяні цілою низкою народних легенд, переказів, пісень, приказок і т.ін., чого, мабуть, не зазнає жодне місто по всій Слов'янщині.

Всі оці фольклорні матеріали без хронологічних дат, без точно зазначених і окреслених мотивів боротьби, обвіяні тільки діяльністю творчої народної фантазії, — являють у сукупності своїй своєрідне, але цікаве джерело, якого збірку вже давно наспіла пора подати.

Яке ж саме джерело цього фольклорного матеріалу?

Цей матеріал міститься і в історичних пам'ятках (Літопис, Патерик Печерський і т.ін.), і в писаних споминах мандрівників, які, здавалось би, не повинні за це говорити, але і там ми знаходимо силу фольклорного матеріалу, а головним чином — у записах усної народної творчості.

Хоча творчість народної фантазії відбувалася під впливом тих могутніх чинників минулого, яких утворювало саме життя, як, наприклад релігійні вірування та забобони далекої старовини, тим часом у цьому величезному фольклорному матеріалі ми маємо виявлення тодішнього життя у його суті та основних рисах. До тих пофарблень, до тих прикрас, які являє фольклорний матеріал з місцевим щодо Києва змістом, ми повинні ставитись без осуду та закидів, а цілком об'єктивно і з тою повагою, якої до себе вимагає кожна риса минулого стародавнього життя людини.

Ця широчінь та розкиданість матеріалу, при глибочезній цікавості його змісту, і заохотили нас зібрати цей матеріал в одну збірку, яка б дала суцільний малюнок, так би мовити, фольклорного освітлення минулої долі Києва.

Але треба зазначити, що цей фольклор не є фольклор сьогоднішнього дня, а є фольклор, що подає легенди, перекази, вірування т.ін., які було зібрано в різні часи, які ми можемо датувати в залежності од тих збирачів, що подали цей фольклорний матеріал.

Таким чином, ця фольклорна збірка є і суто історична, оскільки вона може базуватися на збирачах певної доби, і є суто фольклорна, оскільки вона передає творчість народну в переказах і легендах, що торкаються давньої давнини м. Києва в історичній її генезі.

Звівши докупи всі ці розкидані усюди записи усної народної творчості про Київ та його околиці і, систематизувавши їх за певними добами нашої історії, наша збірка складається з таких чотирьох відділів:

I) Передісторична доба м. Києва.

II) Феодально-князівська доба.

III) Литовсько-польська доба.

IV) Козацька доба (до кінця XVIII віку).

Кожна доба цієї книжки містить в основі своїй головним чином записи усної народної творчості, уривки з літописів, уривки із записів подорожніх, що зв'язані з м. Києвом і його околицями, фольклорного значення (напр. Лясота), також уривки з "Патерика Печерського" й "Книги чудес св. Миколи".

Всі коментарі до тексту[7] складають окрему додаткову частину цієї книжки ("Примітки"), де вміщатимуться також і вказівки на сліди переказів і легенд (напр. "Про Видубецьку церкву" та ін.). Поміж текстом у відповідних місцях містяться малюнки речових пам'яток м. Києва і його околиць (теж з коментарями до них)*. Таким чином ця збірка, — так би мовити, — це історія Києва і його околиць, розповіджена** самим народом у поетичній формі його власних творів.

---

[7]Коментарі подаються по В. Антоновичу, М. Костомарову, М. Грушевському, М. Петрову, В. Ляскоронському, Г. Добровольському, В. Щербині та ін.

***В архіві О. Тулуба ні коментарі, ні ілюстрації не збереглися. Значною мірою також утрачені тексти з розділу III. (Тут і далі примітки під *, набрані курсивом, належать упорядникам).**

***Розказана.*

Частина перша

ЕРЕДІСТОРИЧНА ДОБА КИЄВА

ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Не одразу Київ будувався.
(Народна приказка)

(З Літопису)

І було їх троє братів: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорів, і сестра їх Либідь.

Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що тепер зветься Щекавиця (Скавика), а Хорів на третій горі, що від нього прозвалася Хоревиця.

І утворили вони ґород во ім'я брата свого старшого і нарекли йому ім'я — Київ. І був коло ґорода ліс і бор великий і ловили вони звіра. Були мужі мудрі й тямущі, і називалися Поляни, і від них поляни у Києві і до сього дня.

Інші ж, що не знають, казали, начебто Кий був перевізником, бо коло Києва був перевіз тоді з тої сторони Дніпра. Там кажуть — Київ перевіз, або перевіз на Київ.

Бо якби Кий перевізником був, то не ходив би до Царгороду, бо цей Кий княжив в роді своєму і коли приходив до царя, то, кажуть, з великою честю прийняв його цар.

СКАВИКА
(Народне оповідання)

Старі люди оповідають, що кам'яниця, до якої ми раз якось докопались на Скавиці і розкопувати далі пробощ* заборонив, і ми залишили ту могилу, бо це була могила князя Скавики. Оповідання про це каже, що на початку у Києві оселився народ не руський, а якісь чорноморці, які прийшли з Низу, як хмара або сарана від моря пливли ці чужі люди. І був то лицарський народ. Мали вони своїх старших, яких прозивали князями. Таких князів було аж три: Скавика, Чекирда і Лук'ян. Всі троє разом з своїми жінками посідали вони один біля одного на київських горах. Кажуть, що князь Скавика мав собі дочку — молоду, бездоганну дівчину, тим то на його дворі було найгарніше. Через те збігалися лицарі й королевичі з усіх країн світу і один по другому прохали руки цієї князівни.

Поміж цих наречених найкращий, найсильніший був князь Чекирда. Тим часом для князівни поміж всіма багатствами, коронами і титулами наймилішим був убогий її сусіда.

Але Скавика хоч сам, як і Чекирда, був князем без князівства і керував перехожими таборами, бажав кращої долі для своєї єдиної дитини, а тому й сподівався, що видасть її колись за багатого, заморського королевича. А князь Чекирда засилав сватів, сам навіть уклінно прохав Скавику, але це нічого не помогло — Скавика тільки глузував з бідного хлопця. Чекирду це глузування і таке поводження з ним князя дуже образило. Отже, він добув собі меча булатного і на цьому мечеві склав присягу, що помститься своєму ворогові.

Тим часом князь Лук'ян дочікувався принагідної хвилини, бо він вже давно мріяв про те, щоб знищити всіх сусідніх князів, а самому бути владарем над Києвом. Як тільки вороже військо напало одне на одне, Лук'ян висадив їх у повітря, вкинувши міну між військом обох князів, а те, що залишилось, знищив мечем. Скавика і Чекирда вгадали замір Лук'яна,

** Священик, настоятель місцевої церкви.*

подали один одному руки і сполученими силами напали на свого ворога. На превеликий жаль, більша частина їх загинула од мін. Після довгої і кривавої січи це об'єднане військо разом зі своїми ватажками залишилось на місці січи. А найгірший з трьох був Лук'ян. Він не жалував ані жінок, ані маленьких діточок. Сама дочка Скавики, ця красуня, загинула од його власної руки. Тіла ватажків поховано на двох сусідніх горах, а Лук'ян залишився одним владарем Києва.

Щодо печер на Лук'янівці, то, за переказами, їх викопано пізніше. І викопало їх військо самого князя Лук'яна під час нападу татар. Вони правили за місце переховування, бо невірна татарва молодших і міцніших гнала у полон, а решту забивала на місці. Орди їх звичайно розташовувалися табором за містом, бо в місті не було для них місця, бо там вогонь нищив все до рунту.

Місцевість, де татарва розбивала свої намети, служила їм для складання здобичі і задля виготовлення собі їжі. Тому і прозвали її Приварком (а потім Пріоркою).

ЛИБІДЬ

(Народне оповідання)

Не знаю, чи Либідь була сестра перших князів київських. Оповідають про ту річку, як повстала з сліз Либіді, дочки якогось з київських князів, таке.

Гарна то була дівчина, чудова, як сонечко боже у цвітні* місяці. Переказують, що зо всіх сторін світу з'їздилися до неї лицарі-княжата, королевичі і сваталися до неї. Але вона навіть і слухати не хтіла про шлюб.

— Не піду, — казала, — бо не хочу і досить.

Така відповідь була для всіх.

Королевичі, княжата гадали, що через деякий час можна буде зломити опір дівчини. Не один з них бажав би життя своє віддати небезпеці, аби тільки подобатись цій красуні. Але нічого не помагало. Нарешті королевичі побалакали поміж

---

*Квітень.

себе, причепили сталеві мечі свої до поясів, сіли на своїх вірних коней і повернулися ні з чим додому. Так вже судилося од Бога чи що.

Стало смутно і пусто в княжих теремах. Не було там ні багатих королевичів, ні гарних княжат, ані лицарів бойових. А наша князівна, як білка в клітці, залишалася сама одна у своїм самотнім теремі. Може, тепер і хтіла вона, щоб будь-хто приїхав, може, й сумувала за цими молодцями, але нічого не помагало тепер. А літа, як та вода у Дніпрі, пливли і перепливали собі і ніхто не повертався з тих, що раз вже од'їхали ні з чим.

Помирає нарешті і сам князь, батько Либіді. Якийсь інший князь на княжому столі зайняв його місце. А наша князівна повинна була залишити пишний терем, збудувала собі на горі, поблизу Києва, маленьку хатку і жила в ній сама-самітня. І смутне, смутне повинно було бути життя для молодої і гарної дівчини. Дні і ночі вона була в гірких сльозах і щодень і щокожну божу ніч чимраз більше сохла і марніла бідненька. Аж нарешті згинула її краса.. Ніби дощова хмарка вона вся змінилася на сльози, які спливали на діл і помалу утворювали невеличкий струмочок.

Оцей струмочок пізніше на її пам'ять назвали Либіддю, а саму гору — Дівич-горою.

От звідти опівночі можна чути завжди якісь стогони й плачі, а дерева й кущі, що ростуть на горі, від подиху вітру заводять своїми листками якісь зловісні зойки.

ЗВІРИНЕЦЬКИЙ ВІДЬМАР
(Народне оповідання)

Переказують, що у Києві спочатку жили тільки чарівники. В тому місці, наприклад, де зараз старе місто, було кілька козацьких землянок, а в них жили козаки-відьмарі. Одного разу найвидатніший з них, що мешкав на Звіринці, видав заміж свою дочку за якогось козака, теж чародія. Після свого весілля молоді поїхали на інше весілля до когось з знайомих чи кревних молодого. Тимчасом козака-тестя ніхто не запросив на це весілля. Зять, від'їжджаючи, ані словечка не сказав тестеві і навіть не попрощався. Через те старий вирішив помститись за те на своїм зяті.

В самий день шлюбу з'явився він в будинку оцих молодих, до яких поїхав його зять, прийнявши на себе постать молодого, гарного і багато убраного парубка. Був він дуже веселий, занадто танцював і, приспівувавши під час танцю, так вдало (...)* кожному, що своєю веселістю і дотепністю привернув до себе серця всіх присутніх. Тимчасом зять пізнав тестя і передчував, що готується якась небезпека.

Після шлюбу треба було повертатися додому. Зять і тесть сіли разом з своїми жінками на човни, розпустили вітрила і попливли Дніпром вгору. А ніч була така темна, що хоч око виколи. Проте вода була спокійна, хоч навіть трава ніде не зашелестіла. Однак же щось вило так, як виє звичайно часом буря в комині, або так, як іноді вітер зірветься на степу та крутить вихром та піском і буцімто плаче. Коли вже вони переїхали добрий кавалок дороги, зятеві та його дружині почали з'являтися якісь страшні привиди: по цілому Дніпрові нібито були чорти, упирі, русалки, усюди чутно було сміх і вереск, а Дніпро видавався нібито розлитим далеко й широко багаттям. Козаки тремтіли від страху і волосся ніби дротяне стало їм на голові. Одному з козаків волосся, що піднялося, скинуло шапку з голови; хтів він тоді затримати човна, щоб піймати свою згубу, але зять йому не дозволив.

** Пропущене слово в тексті оригіналу, можливо, — "жартував".*

— Залиши це! — сказав він. — Я маю шапку, що її зняв вкупі з головою з шиї турецького паші. Цю шапку я тобі дам.

Як стали наближатися додому, привиди поволі, зникали, але в цьому ще не було кінця помсти козакової.

Він навів орди татар, пограбував з ними цілу Україну та знищив маєток зятя. Зять зібрав залогу і вирішив битися до останньої краплі своєї крови. Січа була страшенна; а не один з татар не залишився на українській землі. Тесть тимчасом встиг втекти. Козаки при світлі місяця бачили тільки його червону шапку, як, немов той жар, мигнула вона в яр. Ото так чорти винесли з поля січи свого укоханця.

Старий чарівник, повернувшись до Києва, знов узявся до роботи.

Переказують, що навпроти Звіринцю був колись невеличкий острів на Дніпрі, на якому стояла його землянка. Щоночі старий козак на хибкому* човні переїздив Дніпро і, замкнувшись у своїй ямі, читав з якоїсь великої книжки закляття і через них закликав до себе чортів. В той час твар** його ставала надзвичайно страшною, розширювалися повіки, очі вибігали наверх і збільшувалися остільки, що висіли нижче бороди, немовби в того індика.

Зять, довідавшись про ці нічні мандрівки тестя, взяв з собою дружину і в час оцього чародійства якраз зайшов до землянки і забрав тестя з собою. Ніс, очі і ціла твар старого чарівника зовсім не змінилися через те, що раптове з'явлення зятя не дало спромоги йому прочитати те закляття, якого б сила допомогла йому повернути собі свою натуральну постать. Отож зять зачинив його, як переказують, в одній із печер, в якій перед тим жив якийсь святий пустельник. Чародій цей не міг ані сісти, ані стати: стіни і підлога печери палили його тіло немов вогнем, і він через те повинен був триматися, як той птах, на повітрі. Пересидівши деякий час, він одного разу побачив свою власну дочку, що тут проходила. Тоді він став її дуже просити, щоб вона, упоївши свого чоловіка, викрала в нього ключа. Коли вона зробила так, як її було прохано, й

*Утлому, старому, пошарпаному.

**Обличчя.

одчинила двері, чародій вилетів з печери, як огненна куля, бо боявся доторкнутися навіть одвірка, так його палило те святе місце.

Звільнившись таким чином, він зібрав знову погану татарву і знову грабував батьківщину, але мужні козаки вдруге-рядь побили своїх ворогів. Тоді старий чарівник вирішив помиритись з зятем і в день Великодніх Свят прийшов він до зятя повіншуватися. Проте зять не прийняв його зичень і не поздоровив його, замість цього почав йому виказувати всі його погані вчинки: приязнь з поганими, понищення матері-України. Висловивши все це, молодий козак дістав пістоля і випалив в тестя. Старий відьмак тільки усміхнувся і, оддаючи йому кулю, сказав:

— Кепську, синку, маєш зброю. Оце я тобі даю зброю таку, що мене ніде ще не зрадила.

І, сказавши це, добув широку і довгу зброю — загострений ніж і пробив наскрізь груди молодого козака.

Душогуб вискочив з хати, поплазував ярами до Дніпра, переплив на острів і зачинився в своїй землянці. А коли потім козацькі загони, утративши свого ватажка, розсипалися по Україні, старий чарівник знов виліз із своєї ями і пішов довідатись про здоров'я своєї доньки. Та в той час спала. Відьмар поплазував під її ліжко і, вийнявши душу з тіла доньки, а також з тіла свого маленького внучка, вийшов з хати, вскочив на свого зачарованого коня і як стріла полетів геть, десь аж до Персії.

Три трупи поховано тільки на Звіринецькому кладовищу. І довго ще потім, дуже довго, в свята переказували про київських відьмарів.

ПРО ПОГАНСЬКОГО ЖЕРЦЯ ВОРОНУ
(Народне оповідання)

Одного разу Бог наслав на киян страшну хворобу. Ходила вона по людях так, як ходить холера. От зібралась громада, зібрались князі, старшина і почали всі радитись, як позбавитись від цієї пошесті.

В тім святім лісі, що оточував весь Київ, перебував поганський жрець, взагалі людина, що виконувала службу поганську, і в нього був гарний синок, як янгол. Його він кохав надзвичайно. Жили вони вдвох з тим синком у величезному лісі, в невеличкій хатці, одним-однісінькі. Старий жрець нікуди не ходив, бо мусів пильнувати свого святого місця. От він одправить службу божу як уміє і цілісінькими днями пестить свого одинака.

Як зчинилась нарада, як позбавитись від пошесті, то ухвалили забити якесь маленьке дитятко і невинною кров'ю помазати всіх людей, але ніхто не хотів дати своєї дитини. Один показував на другого, але добровільної офіри* ніхто не хотів зробити. Тоді вирішено було кинути жеребка. Цей тяжкий жереб упав на жерця, якого прозивали Вороною. Але Ворона і слухати не хтів про виконання цієї постанови. Він пішов якнайшвидше до своєї хати, зачинився і вирішив не видавати ні в який спосіб своєї найдорожчої дитини.

Коли кияни послали до Ворони посланців з пропозицією, щоб він конче видав їм свою дитину, то він про те і слухати не хтів. Він сказав: "Не віддам свого сина, хоч би цілий світ мав вимерти".

Разів зо три до нього посилали, але без наслідків.

Ворона вирішив померти разом з своїм сином. Він обняв дитину, притиснув до своїх грудей, поцілував його і, заливаючись гіркими слізьми, в білі груди свого сина всадив довгий і широкий свій ніж, а потім тим самим ножем заколов

**Жертви.*

і себе. Коли кияни увійшли в його хату, то найшли два трупи, а в грудях жерця встромлений ніж.

Поховано їх у високій могилі, яка прозивається могилою Ворони.

МОРЕ ПІД КИЄВОМ
(Народне оповідання)

Місце, де тепер пливе Дніпро і вся Полтавщина, — все се було вкрите морем. З далеких країв приїздили купці кораблями до Києва, продавали різний коштовний крам і за те платили київському князеві десятину. З сих десятин збудовано церкву, що на пам'ять того дістала й назву — "Десятинної". Коли св. Андрій прийшов до Києва і застромив хрест на горі, де тепер стоїть Андріївська церква, то все море спливло на низ. Одначе частина його зосталася і сховалася під Андріївською горою. Коли потім тут збудували церкву, то під престолом відкрилося джерело. Тепер щороку дають з скарбу багато тисяч рублів — купувати клоччя і смолу, і ним затримують воду, що тече відти. Кожне найменше зрушення збільшує натиск води відти. Ось чому в Андріївській церкві немає дзвонів: при першім ударенню вода залила б не тільки Київ, а й усю Полтавщину, Київщину і Чернігівщину.

Нехай би тільки поставили дзвіницю та задзвонили — от, наприклад, як дзвониться на "Христос Воскресе", то скрита вода залляла б не тільки сам Київ, а й усю Полтавщину, бо від першого зрушення уся б гора тріснула.

ВИШГОРОДСЬКА ЧАРІВНИЦЯ ДОБРАДА
(Народне оповідання)

На Вишгородській горі жила собі чарівниця Добрада. Ніхто її ніколи не бачив, нікому вона не показувалася, але всі про неї знали, бо кожному допомагала в біді і радила в нещасті. Ніхто її не бачив достеменно, бо кожному вона показувалася інакшою: одним вона з'являлася молодою і гарною, другим — старою і поганою, як сама смерть.

Жили-були під той час недалеко Вишгородської гори три рідні сестри — всі три гарні і радісні, як сонечко. Дві старших з них були розумні, а третя нібито дурна, а в дійсності вона була розумніша, і лагідніша від своїх старших сестер. Старші сестри заздрили наймолодшій сестрі — її красі і не показували її людям; крім того, вона мусила виконувати найтяжчу роботу, а старші, приоздоблені, волочилися по празниках та вечорницях, а бідна молодша сиділа на печі.

Одного разу всі три пішли у ліс збирати ягоди. Коли вони йшли полем, то побачили якусь жінку, яка спала на межі. Була вона стара і погана і така погана, що, як кажуть, гидко її скибками взяти. Була вона і брудна, і зашмаркана; кінець носа дотикався до задертого підборіддя, а хустка, що зсунулася, одкривала лису, як коліно, голову, на яку падали палаючі проміння сонця.

Коли старші сестри побачили цю гидоту, показували одна одній на неї і аж за боки бралися від сміху, дивлячись на обличчя цього страхіття. Молодша ж інакше поставилася. Коли старші сестри насміялися досхочу над гидотою бабусі, вона вирвала кілька лопухових листочків і прикрила ними голову бідолашної.

Коли вже мали вони відходити, стара нібито прокинулась від сну і, побачивши листя, якими була прикрита її голова, подякувала сестрам за їх добре серце і кожній на пам'ятку подарувала по одній бинді*: двом старшим червоні, а наймолодшій білу і наказала це носити на голім тілі.

*Пояс.

За кілька день після того розбіглися по всіх селах та містечках посланці з Києва з наказом, щоб на такий-то і такий-то день всі щонайкращі, дівчата, чисто селянські чи панські, зібралися в Київ в самий княжий палац. Казали, що старий князь хотів, щоб син його вибрав собі дружину.

Старші сестри вибралися на це свято, наймолодша ж мала залишитися вдома. Але вона теж мала бажання побачити палац й лиця хоробрих юнаків та убори дівчат. Вона почала плакати і благати сестер, щоб дозволили їй піти з ними. Нарешті вони згодились під умовою, що вона не буде сидіти біля них, а стоятиме коло порога, як звичайна челядка.

І було на що подивитися. Коли в призначений день всі дівчата зібралися в княжому палаці, мусів то бути незабутній день в житті кожного юнака, бо як Україна велика і широка, то дала вона все, що було в неї найкращого. О, мій Боже милий! Якби з цих квіток чоловікові прийшлась одна квітка, то можна було вибирати ціле життя, бо як глянеш: і та ніби гарна, а та ще краща; ця чорнява, та русява — і цієї, і тієї однаково хотілось би чоловікові, а найкраще було б всіх разом забрати собі.

Коли увійшов молодий князь, всі серця, як би по команді, почали скоріше битися, в грудях стиснуло, якби повітря забракувало — аж віддих закрило. Кожна з них в душі думала:

— А ну ж... може... як Бог дасть!

І в очах заблищала корона, багаті тереми, заздрість подруг, а разом з тим всім прекрасне обличчя хороброго юнака-князя нареченого.

Князь пройшов поміж рядків дівчат, пройшов, подивився, але, здається, жодна не зворушила його серця, жодна не затримала на собі довше його ока. Подивився він байдуже на всіх дівчат і, немов щось його там вабило, швидко пішов до дверей. Всі, здивовані, розступилися, роблячи дорогу князеві. Але яке було здивування присутніх, коли князь випроводив на середину залі бідну почервонілу від щастя й соромливості дівчину... а була це та сама наймолодша з трьох сестер. Князь протанцював з нею кілька разів і посадовив на найпочеснішому місці.

А дві сестри її мало не сказилися зі злости і не могли жодним способом виявити собі причину такого вибору, бо

все ж таки вони були найгарніші за свою наймолодшу сестру. Думали довго над цим сестри і пішли до ворожки.

Там дуже вони здивувалися, коли ворожка сказала їм, що вся таємниця захована в білому поясі, який має дівчина, і що його власниця буде дружиною князя.

Сестри постановили собі вкрасти цей пояс. Намір свій вони виконали за допомогою порошку, який їм дала ця ж сама ворожка.

Зібрання дівчат у Києві мало відбутися три рази. Молодий князь кожен раз повинен був протанцювати зі своєю нареченою, яка аж за третім разом ставала б його шлюбною дружиною.

Оце вже другий раз зібралися красуні в палаці княжому, вже вдруге стислися їхні груди сильніше, прискорено билися сердечка, і кожна ставала ще гарнішою, бо кожна сподівалася ще все ж таки здобути серце князеве.

Прийшли і наші три сестри. Наймолодша, як і перший раз, стояла біля дверей. Не мала вже небога ні білого пояса і передчувала свою недолю: серце завмерло в її грудях, а сльози як перли буйні спадали на сумнім обличчю. Відомо всім, що то значить кохання в молодому серці дівчини — воно тільки і живе.

Нарешті вийшов князь, просто пішов до дверей, але там не знайшов своєї милої, подивився на неї, але немов її не пізнавав. Він перебіг поглядом цілий терем, передивився всі обличчя і подав руку найстаршій сестрі. Але на обличчі молодого князя не було радості, не сіяло воно, як в перший раз, радістю і щастям. Затьмарилось чогось його обличчя, а серце немов говорило йому в грудях, що це не та, не та зовсім, яка ще недавно була така йому люба, до якої його так тягнуло за першим разом. Танцював він зі своєю красунею, а очима тимчасом все шукав когось по кімнаті.

А молоде дівча тимчасом заходилося від плачу. Мій Боже, мій милий Боже! Чом він не простий бідний хлопець, як я собі бідна дівчина. Я так його люблю, так його кохаю. Доле ж моя, доле нещасливая. Головко моя бідна, що ж я тепер вдію з собою.

— Піду до Добради, — думала вона собі. — Люди говорять,

що вона дуже добра. Піду, упаду їй до ніг, проситиму, молитиму, а може вона в моєму горі допоможе.

Другого дня пішла вона, сердешна, на Вишгородську гору. Люди показали їй хату Добрадину. Була то низька, напів засипана землею, землянка, до якої ходилося як би до льоху. Дівчина постукала у двері, але не встигла переступити порога хати, як в очах їй потемніло, бо був то терем багато гарніший від княжого палацу. Всі стіни було виложено щирим золотом і дорогими самоцвітами, а перед нею стояла молода і дуже гарна жінка, усміхалася до неї дуже лагідно, як сміються святі або янголи божі, яких малюють на церковних образах.

— Я Добрада, — сказала вона дівчині, — і знаю, чого ти прийшла до мене. Вертайсь до дому і сподівайся на добре, бо я завжди піклуватимусь за тебе.

Наостанку прийшов третій і останній день зібрання.

Найстарша сестра була певна, що буде княгинею, сміялася з своєї наймолодшої сестри, що вона настільки дурна, що могла думати стати нареченою князя.

— Був то жарт і більше нічого, — говорила вона.

Зібралися знову красуні і кожна з них була ще немов кращою, ще багатше й краще вбраною.

Увійшов князь. Але цим разом, як тільки увійшов він до світлиці, усміхнувся і просто пішов до дверей, де сиділа наймолодша з сестер. В цей час заграла музика, і князь з своєю вибраною хтів розпочати танець. Коли тут поміж присутніх почулися пронизливі, страшні зойки.

Всі кинулися у той бік і побачили двох сестер, що крутилися на підлозі, а груди їх обмотали дві чорні гадюки, які своїми жалами впилися в їхнє серце.

Наймолодша дівчина впала до ніг Добради, котра за згодою прекрасної молодої дівчини була тоді присутня коло неї, і благала її змилуватися над сестрами.

Добрада порадила доторкнутися білим поясом до голів гадюк, що в ту ж хвилину оп'ять повернулися на червоні пояси, якими були опоясані сестри.

За кілька день після того святкували у Києві весілля молодого князя з тою нібито дурною дівчиною, наймолодшою з двох старших і розумних сестер.

КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА

(Народне оповідання)

Колись був у Києві якийсь князь, лицар і був коло Києва змій. І кожного року посилали йому данину: давали молодого парубка, або дівчину. Ото прийшла черга вже і до дочки самого князя. Нічого робить, коли давали городяни, треба й йому давати. Послав князь свою дочку в дань змієві. А дочка була така гарна, що й сказати не можна. То змій її й полюбив. От вона до його прилестилася та й питається раз у нього: "Чи єсть", каже, "на світі такий чоловік, щоб тебе подужав?"

"Єсть", каже, "такий у Києві над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небесами стелеться; а як вийде на Дніпро мочить кожі (бо він кожум'яка), то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за їх, чи витягне то він їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. Отого чоловіка мені й страшно."

Княжна і взяла собі те на думку і думає: як би їй вісточку додому подати і на волю до батька достатися? А при їй не було ні душі, — тільки один голубок. Вона згодувала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала-думала, а далі храп, і написала до панотця: "Отак і так," каже: "у вас," каже, "панотче, єсть у Києві чоловік, на ймення Кирило, на прізвище Кожум'яка. Благайте ви його через старих, людей, чи не захоче він із змієм побитися, чи не визволить мене бідну з неволі! Благайте його, панотченьку, й словами й подарунками, щоб не образився за яке незвичайне слово. Я за його й за вас буду довіку Богу молиться." Написала так, прив'язала під крильцем голубові та й випустила в вікно. Голубок звився під небо та й прилетів додому, на подвір'я до князя. А діти саме бігали по подвір'ю та й побачили голубка. "Татусю, татусю!" кажуть, "чи бачиш — голубок од сестриці прилетів?".

Князь перше зрадів, а далі подумав-подумав, та й засумував: "Се-ж уже проклятий ірод згубив, видно, мою дитину."

А далі приманив до себе голубка; глядь, аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читає, аж дочка пише: так і так.

Ото зараз призвав до себе всю старшину: "Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожум'якою?"

— Есть, князю. Живе над Дніпром.

— Як же до його приступитися, щоб не образився та послухав?

Ото сяк-так порадилися та й послали до його самих старих людей. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зі страхом, та й злякалися. Дивляться, аж сидить сам Кожум'яка долі до їх спиною і мне руками дванадцять кож; тільки видно, як коливає отакою білою бородою! От один з тих посланців — "кахи".

Кожум'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки трісь-трісь! Обернувся до їх, а вони йому в пояс: "Оттак і так: прислав до тебе князь із просьбою...".

А він і не дивиться і не слухає: розсердився, що через їх та дванадцять кож порвав.

Вони знов давай його просить, давай його благати. Стали на коліна.. Шкода! Просили-просили, та й пішли, понуривши голови.

Що тут робитимеш? Сумує князь, сумує і вся старшина.

— Чи не послати нам ще молодших?

Послали молодших — нічого не вдіють і ті. Мовчить та сопе, наче не йому й кажуть. Так розібрало його за ті кожі.

Далі схаменувся князь і послав до його малих дітей. Ті як прийшли, як почали просить, як стали навколішки, та як заплакали, то й сам Кожум'яка не витерпів, заплакав, та й каже: "Ну се ж уже для вас зроблю." Пішов до князя. "Давайте-ж," каже "мені дванадцять бочок смоли і дванадцять возів конопель".

Обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що, може, в їй пудів десять, та й пішов до змія.

А змій йому й каже: "А що, Кирило, прийшов битися, чи миритися?"

— Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!

От і почали вони битися — аж земля гуде. Що розбіжиться змій та вхопить зубами Кирила, то так кусень смоли й вирве: що розбіжиться та вхопить, то так шматок коноплі і вирве. А він його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене в

землю. А змій як вогонь горить, — так йому гаряче; і поки збігає до Дніпра, щоб напитися, та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум'яка вже й обмотався коноплями і смолою обсмолився. Ото вискакує з води проклятий ірод, і що розженеться проти Кожум'яки, то він його булавою тільки — луп. Що розженеться, то він знай його булавою тільки луп, луп, аж луна йде. Билися-билися, — аж курить, аж іскри скачуть. Розігрів Кирило змія ще лучче, як коваль леміш у горні: аж пирхає, аж захлипається проклятий, а під ним земля тільки стогне.

А тут у дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть як неживий, зціпивши руки: жде, що то буде! Коли ж змiюка бубух! аж земля затряслася. Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: "Слава тобі, Господи!".

От Кирило, вбивши змія, визволив князівну, і оддав князеві. Князь уже не знав, як йому й дякувати, чим його й нагородить. Так вже з того часу і почало зватися те урочище, де він жив, Кожум'яками.

От Кирило зробив трохи й нерозумно: взяв його, спалив та й пустив по вітру попіл; то з того попелу завелася вся така погань — мошки, комарі, мухи. А якби він узяв та закопав той попіл у землю, то нічого б сього не було на світі.

ПРО ГОЛОСІЇВСЬКОГО РОЗБІЙНИКА ГОЛУБА

(Народне оповідання)

У Голосіїві жив якийсь розбійник на прізвище Голуб. З давніх часів переказують, що в цій місцевості з давніх часів людність збиралася під час виборів нового князя для голосування. Отож через те і місцевість цю прозвано Голосіїв.

Тимчасом інші розповідають, що в цій околиці жив найстрашніший поміж всіх розбійників Голуб. Одного разу він схопив дівчину, що випадково тут проходила, і зачинив в давніх темних льохах, які існують і до цього часу і в яких завше ховалися розбійники. Молода, гарна невільниця цілими днями і ночами плакала через те, що мучив її суворий тиран, якому вона не хтіла віддатися. Околишня людність, переїжджаючи цю місцевість, чула завжди якісь крики, чула, як хтось плаче і голосить, але ніхто не міг одгадати, звідки походять ці голосіння. І всі були того переконання, що це штуки нечистої сили, а ця сила таким способом пильнувала привабити до себе в глухе і непристойне місце всіх тих, що тут переходили.

Не швидко якось зловили і самого Голуба. Тоді все тіло, його руки і ноги, навіть і шию, закували в заліза, розпеченими кліщами рвали на ньому тіло, а йому байдуже — курить собі люльку і співає якогось вражого гопака, звичайно — характерник. Тут рвуть йому кліщами тіло, а воно заростає одразу і сліду немає, ніби то зачерпнув воду з ставу, а тут ніякого сліду від тої муки. Кілька разів тікав він з тюрми: от трусоне, бувало, кайданами, так ті, лопаючи, розлітаються на дрібні кавалки, ніби їх зроблено з глини. Нарешті дістав він крейди з кишені, намалював на стіні вовка, сів на нього і споминай, як він прозивався. А вартовий тільки рота роззявив — Голуба ніби в тюрмі не було зовсім.

От за третім допіру разом, коли його розіп'яли на хресті, як Ісуса Христа, прости Господи, і ще дев'ять днів годували його оселедцями, не даючи йому ані краплі води, пекельні

муки добили характерника до останку. Він вмер в величезних стражданнях.

Тимчасом дівчини тієї не знайдено і досі, а її плач і голосіння іще зараз чути часами в глупу і тиху північ. Мусить бути вона зачарованою.

Тіло Голуба поховали в Голосіїві, а могила, що зараз є на Шулявці в лісі біля військової гамазеї, правила Голубові за місце, де він стеріг на подорожніх. І тепер ніхто не наважиться переїхати дорогою, що іде повз могилу Голуба.

Крім того, люди розповідають, що опівночі можна бачити на могилі цій озброєного козака з довгим блискучим списом, а якби випадково хтось глянув в його страшенні, блискучі очі, що він звертає завжди до міста, то той мусить заплатити за це своєю довгою і тяжкою хворобою.

ПРО КИТАЇВ

(Народне оповідання)

Про Китаїв є такий переказ. Колись дуже давно перебував тут розбійник з іменням Китай. Інші кажуть, що на самім початку, як тільки тут оселилися люди, осілися тут якісь китайці чи китаївці, що разом з татарами вони прийшли плюндрувати й нищити Україну. Їм подобався зелений ліс, що розкинувся широко на березі Дніпра, тут вони в горах покопали печери і жили з грабіжництва та розбою.

ЗМІЄВІ ВАЛИ

(Народне оповідання)

Сугич з братами, тікаючи від Змії, сховалися до кузні Кузьми-Дам'яна. Як тільки в'їхали до кузні, Кузьма-Дам'ян казав своїм челядникам замкнути всі 12 залізних дверей. Тільки що позамикали двері, аж тут прилітає Змія й кричить: "Ей, Кузьма-Дам'ян, віддай мені Сугича! Бо як не віддаси, то кузню тобі спалю і тебе самого з'їм!"

— Добре, — відповідає на те Кузьма-Дам'ян, — пролижи язиком ті дванадцятеро дверей, то посаджу тобі всіх трьох на язик!

Лиже Змія двері, а, Кузьма-Дам'ян тим часом кує плуг з своїми 12 челядниками, вложивши в огонь залізні кліщі. Змія пролизала вже останні двері й висадила язик. А Кузьма-Дам'ян хап її за язик розпаленими кліщами. Ричить Змія, а її молотом гріють по голові, аж злагодніла. Тоді запрягли її до плуга, а плуг той важив дванадцять пудів. Кузьма-Дам'ян водить Змію за язик, а Сугич керує плугом. Хотіли оборати нею світ навколо. До котрої тільки річки прийдуть, Змія її вип'є, як яку калюжу, а з-під плуга одвалиться скиба, як вал висока. І йдуть далі, аж прийшли до моря. Як дорвалася Змія до моря, як зачала пити воду — пила, пила, аж луснула, і з неї порозлізалися по світі різні паскудства: гади, зарази, поморки*. Коли б була не луснула, були б навколо світу оборали. Скиба та й до сього дня єсть і зветься Змієвим Валом.

А Стугна річка до сього дня сочить, висохла по широких пісках, від того часу як її випила була Змія. Тому-то її й назвали Стугною, що Змія, п'ючи з неї воду, стогнала з великого умучення.

---

*Морські земноводні.

ПРО ЗМІЄВИЙ ВАЛ

(Оповідання селянина Стонишевчика)

Жив колись давно коваль Вакула, який відзначався великою силою і розумом. У цей час з'явився поблизу Києва, у печерах, Змій, у якого з пащі виходив вогонь і який вимагав собі у данину людей, яких звичайно Змій пожирав. Багато перебрав цих людей Змій, причому люди вибиралися в здобич за жеребкуванням. Нарешті жереб впав на дочку царя. Засумував цар і почав питати, чи не знайдеться хто-небудь, хто б міг перемогти Змія. Тоді з'явився Вакула і оголосив, що якщо йому поталанить, він піде і позбавить народ Змія. Цар погодився, пообіцявши при цьому видати за нього заміж свою дочку або сестру. Вакула придумав викликати Змія з печер таким способом: він зажадав баранів, обмотав їх просмоленими мотузками, велів запалити їх і так пустив баранів до печери. Коли у печерах стало багато смороду, Змій розсердився, вискочив з печери і почав ганятися за Вакулою, який тікав від Змія, стараючись перебігти зі сторони в сторону зизаами, щоб більше роздражнити Змія. Крутився Вакула перед Змієм то сюди, то туди, так що Змій дуже розгнівався, розсердився на нього. Нарешті Вакула почав тікати від Змія. Змій за — ним у погоню. Вакула побіг до кузні, забіг у неї і зачинився за залізними дверми. Змій почав лизати двері: лизне раз — пролизав одну дірку, другий — ще більшу. Тому не минути б Вакулі лиха. Але Вакула крикнув, щоб розжарили на вогні кліщі, якими він схопив Змія за язик і тримав його доти, поки хлопці ("Ей ви, хлопці, — говорив Вакула, — куйте швидше плуг залізний, щоб запрягти в нього Змія") не викували залізний плуг, в який запрягли Змія і провели так борозну до моря. Змій дійшов до моря, сильно втомився і почав так багато пити солоної води, що обпився й здохнув.

ПЕСИГОЛОВЦІ ПІД КИЄВОМ

(Народне оповідання)

Йшла одна дівка в Київ Богу молитися і прийшлося їй йти через темний байрак. Іде та й іде. Коли дивиться — ідуть два чоловіка верхами. Дівка глянула — аж то песиголовці, бо у їх було по одному окові серед лоба: вона й злякалась.. Песиголовці питають: "Куди йдеш? — "Йду, каже, Богу молитися!" — "Наймись до нас!" Дівка не хотіла, так вони її силою і повели, в ліс. Ведуть під землею, та й ведуть. Коли там кров на долівці та маслаки, а серед землянки лев на цепу: так і клаца зубами.. Привели дівку в кімнату: в однім вутлі кучки з кілків, відтіль люди виглядають, в другій — піч, біля печі сидить старий песиголовець та гріє окропи. Песиголовці залишили дівку дідові, звеліли, щоб залив окропом, а самі поїхали. Вона й почула. Поставив дід дівці холодцю. Виїла вона його, коли гляне — аж на дні рука чоловіка. Вона й ложку покинула. Баче вона, що киплять окропи, та й каже: "Дайте, діду, я вийму казани з печі, бо ви нездужаєте!". Довго дід не давав, а далі і каже: "Виймай!". Дівка вийняла один казан та як лине на діда, а далі другий — так він тут і скипів.. Тоді люди, що сиділи в кучках, зраділи і кажуть: "Випускай-же і нас з неволі: будемо тікати!". Повипускала дівка, і стали вони виходити з землянки. Лев кинувся на їх, а вони йому по шматку м'яса... Він за те м'ясо, а люди й вийшли. Давай тоді тікати. На дорозі попався їм пеньок. Жінки та дівки поскидали з себе хто спідницю, хто керсет, хто хустку і одягли його, мов дівку. Вибігли з лісу і подались в Київ на богомілля...

ЛИСА ГОРА

В одного чоловіка була жінка відьма. Як тіки прийде глупа ніч, він прокинеться, а жінки біля його й нема. Озирнеться, а хата на защіпці і сіни на заставі, а нема її. Він і дума собі: давай вислідю. Раз прикинувся сонним і діждав до півночі. Жінка устала, засвітила каганець, дістала з полиці каламарчик з якимсь-то знодоб'ям*, взяла черепочок, влила туди з каламаря того знодоб'я, посипала сажі, розмішала, поклала сірки і кукурвасу (те, що в чорнило, мабуть, іде), скинула сорочку з себе, поклала на постелю, покрила рядном, а сама помазала собі віхтиком з черепочка під обома руками тай вилетіла через комин в димар. Чоловік схопивсь, намазав і собі під руками та й сам вилетів за нею. Летить вона, він за нею. Пролетіли вже всі села і города́ і стали долітати до Києва, якраз до Лисої гори. Дивиться чоловік, аж там церква, біля церкви кладовище, а на кладовищі відьмів з відьмачами, що й щоту** не складеш, і кожний з свічкою, а свічки так і палають. Оглянулась відьма, коли за нею й чоловік її летить. Вона до його, та й каже: "Чого се ти летиш? Ти бач, стіки*** тут відьмів? Як побачать, то вони тобі і дихать не дадуть, так і розірвуть на шматочки!". Потім дала вона йому білого коня та й каже: "На ж тобі цього коня та тікай мерщій додому". Сів він на того коня і зразу опинився дома. Поставив коня біля сіна, а сам пішов у хату і ліг спати. Вранці встає, коли і жінка біля його лежить. Він тоді пішов навідатися до коня. Прийшов, коли на тім місці, де в'язав коня, прив'язана біля сіна мотузком здорова верба, з котрої здрана кора. Ввійшов у хату і хвалиться жінці, що замість коняки стоїть дрючок. "Візьми — каже жінка, — той дрючок, та заховай в повітку, а то відьми побачать, то буде тобі лихо, а вночі встанеш та викинеш його через поріг, то не буде нічого".

---

* *Зілля.*

** *Лічба.*

*** *Скільки.*

На другу ніч він ліг спати, а в півночі прокинувся і пішов в повітку. Тіки що вишпурнув дрючок за поріг, а з його як зробиться кінь, як залопотить, як залопотить вулицею, та хто його зна, де й дівся.

Примітка про Лису гору

Над нынешнею Иорданскою церковью возвышается гора, на которой сохранились следы древнего земляного вала, и расположено христианское Богословское кладбище. Гора эта в старину называлась Лысою, и у подножия её стояла древняя каменная церковь св. Николая Иорданского (развалины её до последнего времени находились на нынешней усадьбе купца Марр). На юг от горы и церкви и в ближайшем соседстве с ними вытекал из небольшого "яра" или оврага ручей, образовавший, при выходе из оврага, небольшой ставок (следы его видны были в 1701 г), а на Лысую гору вел "старинный взвоз", называвшийся по церкви Никольским. Это была та древняя церковь св. Николая, к которой приурочивается древнее сказание, известное под названием "Чудо св. Николая о половчине, сотворшееся в граде Киеве". Чудо это совершилось в разгар половецких набегов на Украину и на Киев в XI—XII вв. Следовательно, в это время была в Киеве и приходская церковь св. Николая — "на потоке, под горою" (под Лысою горою, на Иорданском потоке). Церковь же Николая Доброго (под Андреевскою горою) построена лишь в самом конце XVI или начале XVII в. Кушкой. Следовательно, это предание решительно должно быть отнесено к Иорданской церкви св. Николая (она существовала в XVII в., когда складывалось это предание). Церковь Николая Иорданского пострадала во время неоднократных разорений Киева. Самая икона св. Николая Чудотворца унесена была из Киева и в настоящее время находится в Новосильском Свято-Духовском монастыре Тульской епархии.

В 1650 г. при церкви св. Николая Иорданского (по озеру Иорданскому, на которое в старину духовенство ходило на Иордань, т. е. для водосвятия 6 января) учрежден был

Иорданский Николаевский женский монастырь, при котором, кроме главной Николаевской церкви, вскоре построена была Иоанно-Богословская церковь, упоминаемая в дневнике генерала Гордона 1684 г. Около 1710 г. сюда переселены были рядовые монахини Киево-Михайловского женского монастыря и образовали при Богословской церкви особый женский монастырь, названный поэтому Богословским Иорданским, в отличие от Николаевского-Иорданскаго. Иорданский Богословский монастырь указом Синода от 10 декабря 1789 г. переведен в Золотоношский монастырь (Полтавщина), а Николаевский женский просуществовал до 1808 г. и тогда упразднен. Николаевская монастырская церковь обращена в приходскую, но в 1821 г. сгорела, а вместо неё сделана приходскою Дмитриевская церковь — в трапезной монастырской.

(Ця примітка взята О.Тулубом з російськомовного джерела.)

ВІДЬМИ У КИЄВІ НА БАЗАРІ

(Народне оповідання)

На Головосіка (14 вересня) відьми ходять гори рвать. А солдат такий, що знав, і собі пішов туди підглядувать. От вони, як побачили його, підхопили і заперли в хату, а там поприходили, та яка не помаже під плечима, так в трубу і загуде, а тоді їм треба злітатися у Києві на базар.

Порозлітались всі. Він і собі помазав, і той туди. Приліта, а вони сидять з мечиком од терниць, та це як не підійде, та вдаре по руці: "сіку, сіку — не пересіку!". А він і собі, та шаблею: — "сіку, сіку і пересіку!". Та як аж сім, чи що, порубав. А та його хазяйка: "На тобі швидше коня та тікай, бо розірвуть!"

Прилетів додому, а під ним верба.

КНЯЗІВНА ОЛЕНА, БУНЯК Й КОРОЛЕВИЧ

(Польська легенда з Садока Баронча)

Цариця Олена якимсь тайним засобом вигодувала вошу величини пацюка і держала її в великому скляному слоїку. При тім вона заявила, що хто вгадає, що це за звірюка, тому вона віддасть руку та й царство своє; але хто візьметься, а не вгадає, буде покараний на смерть.

Багато молодих людей, очарованих красою цариці й жадобою влади, пробували щастя, але ні один не міг угадати й всіх покарано на смерть. Нарешті з'явився шолудивий Буняк, чудне створіння, котрого очі мали такі повіки, що два чоловіки піднімали їх вилами, коли він хотів що-небудь бачити, і тоді він бачив усе й скрізь на сто миль.

Прийшовши до цариці Олени й наказавши підняти собі повіки вилами, він поглянув на звірюку в скляному слоїку й сказав: "Ото чудо! Та се ж воша".

Цариця засумована, що мусить узяти собі за мужа такого гидкого чоловіка, втекла з людьми. Але Буняк, наказавши підняти собі повіки, побачив, де вона ховається й почав (*гнатися**) за нею швидко, як вітер, бо бажав більше цариці, ніж царства.

Але цариця, тікаючи, наказувала сипати позад себе гори, через котрі Буняк, хоч і нелегко, переходив. Усі ті гори, що тягнуться від Львова до Києва, насипала цариця Олена проти Буняка. Нарешті, опинившись в Підгірцях, окопалася вона недалеко міста Плесниска. Тоді йшов польський королевич із великим військом, аби завоювати абияку землю та найти собі жінку і, дізнавшись про скруту цариці Олени, прийшов із військом до Підгорець, аби їй помогти. Цариця швидко полюбила королевича й обіцяла йому руку, скоро лише він побідить лютого напасника. Але Буняк, підбігши швидко під гори Підгорецькі і дізнавшись, що там для оборони стоїть королевич, крикнув так, що аж земля затряслася: — "Ти, королевичу, хочеш військом боронити віроломну й відібрати мені жінку! Батько твій, висилаючи тебе в світ із військом, наказав тобі держатися праведної дороги, коли ти не хочеш погубити себе й військо". Налякана цариця хотіла з королевичем і його військом утікати далі, але Буняк так обставив їх чарами, що вони не могли рушитися з місця, бачачи перед собою гори, далеко вищі ніж перші. А що цариця, тримаючись королевича, ні за що не хотіла йти до Буняка, то розгніваний Буняк закляв їх ось якими словами: "Ти, царице, з своєю палатою, косою й людьми западешся, лише раз у рік, уночі перед Великоднем, і то лише на хвилинку, ти виходитимеш на верх землі з твоєю пишністю та богоуствами. Ти ж, королевичу, западешся з усім твоїм військом і терпітимеш кару. Коли ж Польща, пропаде, тоді щороку буде вночі перед Великоднем відкриватися хід до твого житла, і хто буде такий щасливий, що тої хвилини увійде і на твій

**У тексті пропущене слово, яке пропонується нами за змістом.*

запит: "Чи пора вже?" — відповість: "Уже пора для тебе", той стане твоїм спасителем. Тоді ти вийдеш зі своїм військом і відіб'єш від ворогів своє королівство".

Сказавши це, Буняк крикнув так страшенно, що земля й гори затряслися й палац з царицею, людьми, скарбами королевичем і його військом запалися.

І справді, щороку вночі перед Великоднем ота пишна палата виходить із землі, але лише праведний у Бога може се бачити.

Раз два хлопчики пастухи побачили, як вона вийшла із землі. З цікавості вони зазирнули в дірку, а там було багато грошей, на котрих сидів панич, одягнений як німець. Син багатого кинув туди з жарту шапку сина бідного сусіди. Бідний хлопець став плакати: "Та мене ж батько уб'є, коли я прийду без шапки!".

Розпука перемогла страх: хлопець скочив у яму, аби дістати шапку. Той панич насипав йому повну шапку червінців і допоміг вилізти з ями, після чого палата зараз же зникла. Хлопець, син багатого, розповів цю пригоду батькові, котрий навчив його на другий рік, коли завважає цю появу, кинути навмисне свою шапку в яму, полізти за нею і вернутися з такою же кількістю червінців, як сусідній син.

На другий рік хлопці знов бачили ту саму появу. Син багача зробив, як наказав йому батько, але панич його задушив і викинув вікном, а шапку з червінцями дарував бідному хлопцеві, аби він дав своїй матері, котрій торік батько не дав нічого на впорядкування дому. То тоді багач, утративши єдину дитину, помер із горя, а бідний став великим багачем і все наймає служби божі та акафісти за царицю Олену, роздає бідним милостиню за неї — та швидко скінчиться її покута.

Раз уночі перед Великоднем дід-чернець (василіянин) після святого розговіння вийшов із підгорецького монастиря на проходку. Але ледве зробив кілька кроків, бачить: появився якийсь хід у горі, якого перше там не було. Ввійшов він у ту печеру, і там найшов лицарів у залізній зброї, що сидять на конях. Той, що стояв напереді, в ясній золотій зброї, вхопив за бубон і запитався василіянина, чи можна вдарити, чи вже пора? Василіянин, наляканий, утікаючи, крикнув: "Не пора!".

Зараз же за ним замкнулася печера, і королевич із військом сидітиме там доти, доки який щасливий у Бога чоловік не наскочить на нього в хвилину відкриття печери і, не налякавшись, відповість на його запит: "Уже пора!" — Тоді королевич вийде з військом, увільнить Польщу, а того, хто його спасе, зробить королем або королевою, все однаково, чи то буде чоловік, чи жінка. Але ввесь успіх цеї справи залежить від того, аби не налякатися, як василіянин, котрий знав про те добре й хотів сказати: "Вже пора!", але зо страху сказав: "Ще не пора!". Та хто знає, як довго ще сидітиме там цей королевич?

ДНІПРО І ДЕСНА

(Народне оповідання)

Дніпро і Десна — це брат і сестра, були колись люди. Як виросли вони, батько й мати поблагословили їх в дорогу. Змовились вони вийти ранком і полягали спати. Десна любила спати і проспала ранок. А Дніпро прокинувся на зорі, порозвертав гори, порозчищав гирла і заревів степами. Десна прокинулась, аж брата нема. Вона пустила ворона вперед і побігла слідком. Летить ворон і як тільки нажене Дніпра всякий раз і крякне. Що поверне Десна до Дніпра гирла, то він вбік — і подався далі. Багато, багато разів повертав він вбік (того він такий кручений). На ворона напав рябець і давай битися. Чи довго билися, чи ні, Дніпро добіг до моря. Як почула Десна від ворона, що Дніпро далеко, — прихилилася до брата і злилась з його гирлами. Тепер вона тече лівою стороною, а Дніпро правою; де є острови і скелі серед річки, там розходяться Дніпро і Десна. Як ясний день, то видно, де Дніпро, а де Десна: в Дніпрі синя вода, а в Десни — мов жовта. Десна тече тихо, Дніпро прудко. Про Дніпро і Десну єсть пісня.

Десна Дніпру рідна сестра.
Десна Дніпро спережила,
Гори, кряжі становила,
Дніпра-брата не спинила,
Ще й ворона посилала,
А в Києві в Дніпро впала...

АПОСТОЛ АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ У КИЄВІ

(Народне оповідання)

I

Давно діло було. Їхав в Київ св. Андрій Первозванний Дніпром. Їхав він один як палець. Їхав та й пристав каючком до Лисої Гори (коло Хортиці, на Запорожжі). Зійшов на гору, глянув — коли навкруги ліс, степи та могили, і ні єдиної душі. — "Гарно, — каже, — тут, та жалко, що людей нема". І став молитися. Захотілось йому пити, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився з кучугур у ліс, копнув під деревом і полилася вода. Обіклав він ту криницю камінцями і сказав: "Буде колись з неї пити мир хрещений!".

Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслами на Пороги. Над цією криницею тепер стоїть зруб, і святять воду на весняного Григорія. Вода в криниці дуже цілюща і найбільше помага від очей.

II

Святий Апостол Андрій ішов по горах Дніпрових і припадково прийшов і зупинився під горами на березі. Вранці устав і каже до своїх учнів, які були з ним: "Бачите гори сія? На цих горах засіяє Божа благодать, має бути тут велике місто, і церкви многі Бог має спорудити!".

Вийшов на ці гори, поблагословив їх, постановив хреста і помолився Богові, зліз з гори цієї, де опісля повстало місто Київ.

Частина друга

ЕОДАЛЬНО-КНЯЗІВСЬКА ДОБА

АСКОЛЬД (ОСКОЛЬД) ТА ДІР

(З Літопису)

Року 865, після смерті Синеуса, усю владу в Новгороді прийняв Рюрик і почав роздавати міста і волості своїм людям.

Було у нього два чоловіка не його покоління, але боярини, і не дав їм Рюрик нічого, то вони одпросилися до Царьгороду з своїм коліном.

І пішли з Новгорода по Дніпрові і, припливши під гори Київські, побачили на горі мале містечко і спитали: "Чиє це місто?" Їм відповіли: "Були тут три брати — Кий, Щек і Хорив, що спорудили місто і потім вмерли, а ми платимо данину їх коліну — козарам. "Аскольд же і Дір розповіли їм: "І ми коліна княжого!" і залишилися у місті цім княжити і багато варягів приєднавши, почали володіти Полянською землею.

Року 867 Аскольд і Дір повернулися з Царьгороду до Києва з решткою дружини (війська), і був великий лемент та сум у Києві.

Року 882 Олег-князь, прочувши, що Аскольд та Дір княжать у полянів, поїхав в човнах до Києва. Прибувши до гір Київських, упевнився Олег, що Аскольд і Дір княжать у Києві. Олег же і Ігор, уявляючи мандрівників і сховавши вояків своїх у човнах, повідав їм таємноці*, а другу частину ззаду залишив, а сам прийшов, несучи Ігоря-дитину. І приплив під Угорське, сховав вояків своїх. І заслав до Аскольда і Діра, кажучи: "Я — гість, ми ідем до греків від Олега-князя і від Ігоря-княжича, що допіру занедужав, маючи багато коштовного бісеру та різних мережок, бажаємо дещо побалакати, то приходьте до нас яко кревним своїм".

Аскольд і Дір прийшли з невеличкою дружиною і у човен влізли, щоб побачити хворого Ігоря, коли вискочили всі інші вояки з Ігоревих човнів. І промовив Олег до Аскольда і Діра: "Ви не князі, не княжого коліна, але я єсть роду княжого і

**Таємний план.*

мені належить княжити," і винісши Ігоря, додав: "А це син Рюриків Ігорь-князь".

І вбили Аскольда і Діра та занесли Аскольда на гору і там поховали на горі, яка тепер прозивається Угорська, де зараз Ольмин двір. На тій горі Ольма церкву св. Миколи поставив, а Дірова могила за святою Ориною (Яриною).

І сидить Олег-князь з Ігорем (Рюриковичем) у Києві, кажучи: "Це буде мати містам українським (руським) і володіємо всією українською (руською) землею!"

ПРО ОЛЕГА (ВОЛЬГУ)

(Старовинна народна пісня "билина")

Закотилося червоне сонечко
За лісочки темні, за моря широкії,
Розсажалися зорі часті по небу ясному
Нарождався Вольга Всеславович
На святій Руси (Україні)*.
І ріс Вольга Всеславович до п'яти років,
Пішов Вольга Всеславович по сирій землі —
Матір сира земля захиталася,
Птахи по під хмарами розкидалися.
Та й пішов Вольга Всеславович
Вчитись всяких мудрощів —
Мов усяких, язиків різних.
Перейшов Вольга на сьомий рік —
А прожив немов дванадцять літ:
Поповчався хитрих мудрощів,
Мов усяких, язиків різних.
Прибирав собі "дружину" (військо) добрую,
Добрую дружину, хоробрую,
Тридцять юнаків без одного —
Сам він ставав за тридцятого.

**Тут і далі подані в дужках слова — вставлені до текстів пам'яток роз'яснення О. Тулуба.*

— "Гей-же ви, дружино моя добра та хоробрая,
Слухайте мене́, брата старшого, отамана,
Робіть діло вам повелене —
Вийте ви мотузочки шовковії,
Ставте ви мотузочки по темнім лісі,
Ставте ви мотузочки по сирій землі,
А ловіть ви куниць та лисиць,
Диких звірів — чорних соболів,
Поскакущих білих зайчиків,
Білих зайчиків горностайчиків,
Ловіть ви їх по три дні, по три ночі...".
Послухали брата старшого, отамана,
Робили діло їм повелене,
Звивали мотузочки шовковії,
Ставили мотузочки в темнім лісі по сирій землі
І ловили по три дні по три ночі,
Не могли вловити й одного звірька..
Обернувся тут Вольга левом-звірем,
Поскочив він по сирій землі — темнім лісі,
Завертав він куниць, лисиць,
Диких звірів — чорних соболів,
Поскакущих білих зайчиків,
І маленьких горностайчиків.
Був він в городі у Києві,
Зі своєю "дружиною" хороброю,
Та говорить їй Вольга Всеславович:
— "Гей дружинонько ти добра та хоробрая,
Слухай брата старшого отамана,
Робіть діло ваше повелене,
Крутіть — вийте сильця шовкові,
Ставте ви сильця на темний ліс —
Гей на темний ліс, на самий верх,
Ловіть гусей, лебедів, ясних соколів,
І малу теж птицю-пташицю,
Ловіть ви їх по три дні, три ночі...".
Послухали брата старшого отамана,
Зробили діло їм повелене,
Вили сильця вони шовковії,

Ставили сильця ті в лісі на самий верх
І ловили по три дні, по три ночі —
Не могли вловити й пташиночки!
Обернувся тоді птахом сам Вольга,
Полетів він попід хмарами,
Загонять гусей, лебедів, ясних соколів
І малу теж птицю-пташицю.
Знов були вони у городі у Києві
Зі своєю дружиною хороброю —
Та й говорить їй Вольга Всеславович:
—"Гей же ви, дружино моя добра та хоробрая,
Слухай брата, старшого, отамана,
Робіть діло вам повелене —
Беріть ви топори дроворубнії,
Ви будуйте суденце дубовеє.
В'яжіть ви на нім снасть шовкову,
Виїздіть ви на нім на синє море,
Та ловіть рибу щуку та плотиченьку,
Дорогеньку рибку осетринку,
А ловіть її по три дні, по три ночі."
Послухали брата старшого — отамана.
Робили діло їм повелене,
Брали топори дроворубнії,
Будували суденце дубовеє,
Снасть в'язали на нім шовкову,
Виїздили в нім на синє море,
І ловили по три дні, по три ночі —
Не могли зловити ані рибини.
Обернувсь тоді Вольга сам щукою,
Гей побіг він по синім морю,
Заганяв вій рибу щуку та плотичечку,
Дорогеньку рибку осетринку.

ВІЩИЙ ОЛЕГ

I

Не у гості, а на кості
Ходили Козари,
Та не пиво ж і їм буде,
А кров та пожари.
Вже зібрався Олег віщий
На вражу недолю,
Іде конем білогривим
По чистому полю.
Блищить броня Цареградська,
Шелом аж палає,
І кінь його білогривий
Соколом ступає.
Олег йде чистим полем,
Грає білогривий..
Але хто-ж то коло гаю,
Як молоко, сивий?
Лиш палиця коло нього
Та гуслі без струнів..
То великий старець божий,
То віщун Перунів.
І Олег до того старця
Коня повертає.
Через сідло поклонився,
Віщуна питає:
— "Скажи мені, старче божий,
Перунів пророче,
Чи живо я, чи не живо
Сплющу свої очі?
І не бійся, і не тайся,
Я дармо не схочу.
Я за слово правдивеє
Тебе озолочу...".

— "Та мені-то, — віщун каже, —
Не озолочатись.
Срібла, злота не ношу я,
Князів не боюся...
А що буде із тобою,
Я не потаюся...
Ти щасливий, пане-княже,
Недолі не знаєш,
Та як будеш умирати,
Мене спогадаєш.
Твоя слава тепер ходить
Поміжи землями,
В Цареграді прибиваєш
Ти щити на брамі.
Тебе, княже, не спиняють
Ні яри, ні гори.
Затихає під тобою
І синеє море...
Твої броні золотої
Мечі не рубають
І гострії вражі стріли
Помимо літають.
Під тобою й білогривий
Чинить твою волю:
То літає, як крилатий
По вражому полю;
То спиниться, як камінний,
Як вудила здвигнеш...
А все-таки ти від нього,
Ти ВІД КОНЯ ЗГИНЕШ!".

І подумав Олег віщий,
Та й не довіряє,
Через гриву похилився,
Із коня злізає.
І крутую шию гладить,
І став промовляти:
— "Ой коню мій, вірний коню!

Ой брате, мій, брате!
Не ти ж мене, вірний коню,
З Новгороду того
Привіз мене до Києва
До Дніпра старого?
Не з тобою-ж я, мій коню,
Літав через гори,
Не з тобою я, мій коню,
Ходив і за море?
І не в твоїх же стременах
Я стояв ногами,
Коли щита в Цареграді
Прибивав до брами?
Тепер годі, вірний коню,
Годі, милий брате,
В золоті твої стремена
Мені не ступати!..
У стремена не ступати.
В сідлі не сидіти,
І з тобою в чистім полю
Вітром не летіти..
Гуляй собі, вірний коню!
А ви, мої діти,
У зелену пополому*
Коня одягніте,
І давайте йому їсти
Ярої пшениці!.."
І вірнії його слуги
Білогрива взяли,
А другого — вороного
Князеві подали.

**Попона, гаптована тканина, що використовувалася в якості прикраси (в даному разі — вшанування коня правлячої особи).*

II

Ось надходить і проходить
Не час, не година,
Аж гуляє Олег віщий,
Гуляє "дружина":
І срібнії й золотії
Чари вихиляють,
І давнії, і новії
Бійки споминають...
— "А що ж кінь мій білогривий?" —
Олег запитався.
— "Не питайся, милий княже!" —
Слуга обізвався. —
— "Давно уже білогривий
Гуляє на волі,
Коло Дніпру широкого
На чистому полю;
І вовки його годують,
Птахи доглядають
Буйні вітри його чешуть,
Доші вимивають.
І на ньому уже, княже,
Зіллям зелениться
Не зелена паполома —
Зелена травиця.

І тримає Олег чару
Та й не вихиляє;
Похилився головою
Та й собі гадає:
— "Не чекав же моєй смерти,
Згинув білогривий,
А де ж слова твої віщі,
Віщуне ти сивий?".
І поїхав Олег віщий,
Поїхали гості,
Коло Дніпру на березі

Оглядати кості..
Там дощі їх вимивають
Порох присипає,
І над ними буйний вітер
Траву хилитає...
І Олег на білий череп
Наступив ногою
І говорить: "Спи, мій коню,
В мирі та спокою!
Спи, мій коню, у спокою,
Піском засипайся.
Жовтим піском засипайся,
В траву завивайся;
Та не жалуй на Олега,
Що він тебе кинув,
Що без нього ти без слави
Серед поля гинув...
Не на князя, коню, жалуй,
Не на пана свого, —
На віщуна, коню, жалуй, —
Віщуна старого!..".

* * *

Але знати, пане-брате,
Того не бувало,
Щоби слово віщунове
Дарма пропадало...
І ще кості білогрива
Вода не обмила,
Як гадюка у черепі
Гніздо собі звила;
І тільки лиш Олег віщий
Череп наступає,
А гадюка із черепа
Вже дюри шукає.
Олег череп наступає,
Похитнути хоче,

А гадюка із черепа
Пнеться через очі.
Олег мову починає,
З віщуна сміється,
А гадюка із черепа
І пінить, і в'ється...
Олег мови не кінчає,
Скочив, як на муках..
Йому в ногу засмокталась
Чорная гадюка..
І промовив Олег віщий:
— "Твоя правда, сивий!
Згубив мене мій кінь вороний,
Мій кінь білогривий!"

* * *

Зеленіє на могилі
Свіжая дернина:
Над Олегом п'є-гуляє
Сивая "дружина";
І срібнії й золотії
Чари вихиляє
І давнії і новії
Бійки споминає.

ПІСНЯ ПРО СЛАВУТЦЯ-ОЛЕГА

Вірш Олександра Пушкіна, переклад Олени Пчілки.

Славутець-Олег у поход вирушає —
Віддячить напасним Хозарам,
Їх села і ниви оддать він бажає
Мечам на поталу й пожарам.
З вояцтвом своїм, в царьгородській броні
Олег іде полем на вірнім коні.
Аж ось із діброви помалу ступає
Старий ворожбіт межи люде.
Той дід на самого Перуна вважає,
Натхненний, зна все він, що буде.
Весь вік бо він молиться, думки гада.
До мудрого діда Олег під'їжджа.
"Скажи, ворожбіте, улюбленцю божий,
Що станеться далі зо мною?
Чи хутко я втішу весь табор ворожий, —
Засну під землею сирою.
Мовляй щиру правду, мене ти не бійсь,
Найкращого дару за теє надійсь".
— Від можних владарів волхви не таяться,
Їм княжих дарунків не треба,
Правдивую повість мовлять не бояться, —
Ждуть ласки вони тільки з неба.
Всіх доля прийдешня схована у млі,
Та бачу твій вирок на яснім чолі.
Ото ж пам'ятай моє слово таке:
Князям перемога — відрада;
Війною придбав — єси ймення гучнеє,
Твій щит на воротях Царьграда.
Річки й суходоли в послузі твоїй.
І ворог заздростить тій долі дивній.
Бо й синього моря мінливії хвилі,
Як зла їх бентежить година,
І праща, й стріла, і мечі в своїй силі —

Не ймуть святобливого сина.
Боронить тебе грізна броня від ран,
Незримо рятує наданий талан.
Твій кінь не боїться війни-колотнечі,
Він чинить господаря волю,
То гойно стоїть межи стріл, ворожнечі,
То мчить бойовищем по полю.
Ні холод, ні спека його не спиня; —
Та смерть таки приймеш від свого коня.
Олег усміхнувсь; та захмарилось чоло,
Потьмарився погляд похмурий;
І мовчки з сідла він злізає покволо,
Вже долі стоїть він, понурий;
З конем князь прощається в тузі тяжкій
І пестить коня він по шиї гнучкій.
"Прощай, мій товарищу, друже мій вірний!
Нам час розлучиться з тобою;
Ніколи в твій стремінь злотистий, добірний,
Олег вже не ступить ногою.
Прощай, роскошуй, та мене споминай!..
Іди, любий джуро, коня забірай.
Ви, хлопці, накиньте килим найгарніший,
На луках коня попасайте,
Купайте, давайте обрік найдобріший,
З криниці його напувайте".
І хлопці-молодці коня одвели,
А князеві іншого враз подали.
Гуля з вояками Олег бездоганний,
Їх весело кубки дзвонили,
Їх кучері — білі, як сніг той поранний,
На чолі славетнім — могили.
Спогадують друзі минулі роки,
Як разом стинались в боях вояки.
"А де ж мій товариш?" — Олег попитався. —
"Скажіте, де кінь мій давніший?
Чи жив він, здоров. Чи такий-же зостався
Ретельний, баский, найбистріший".
І чує відповідь: — "Він спить вічним сном,

Поліг на узгір'ї, отам над Дніпром..".
Схилився могутній Олег, зажурився,
Гадає: "А що ж проріканння?...
Гай-гай, ворожбіте, збрехав, помилився.
Не слухать було б віщування, —
Мій кінь по сю пору служив би мені..".
І хоче князь бачить останки сумні.
Олег іде з двору, в громаді військовій,
З ним Ігор і старшії гості
І бачать — на взгір'ї, на кручі Дніпровій,
Лежать ті велебнії кості.
Доші їх змивають, їх пил укрива
І тирсу над ними вітрець колива..
Князь тихо на череп коню наступає;
І мовить: Спи, друже самотній!
Твій пан пережив тебе, вік доживає;
На тризні, вже близькій, скорбній,
Не ти, під сокирою діл счервониш,
Гарячою кров'ю мій прах напоїш..
Так ось-де "погибель" моя опинилась!
То смертю — ця кість загрожала?!".
А в черепі давнім гадюка гніздилась,
Сичала, з його виповзала.
Мов чорная стьожка край ніг обвилась —
І скрикнув зненацька ужалений князь.
Чаркі круговії бренять та шумують,
Князь Ігор і Ольга сидять на могилі;
Край хвиль Дніпровиx вояки бенкетують
На тризні Олега нежданій, немілій;
Спогадують друзі колишні роки,
Як разом стинались в боях вояки.

Могилів-Подільський, 1920 р.

СЕЛЯНКА — КНЯГИНЯ ОЛЬГА

(З Літопису, року 903)

Молодий князь Ігор був на полюванні в Плесковській країні на річці Великій. Постерігши на тому боці річки "лов бажаний", він покликав з того берега перевізника з човном, який там стояв, і наказав йому перевезти себе на той берег річки. Коли вони пливли човном, князь помітив, що перевізник — дівчина вельми красна. Причарувавшися красою дівчини, Ігор дозволив собі на лагідні розмови. Дівчина — то була Ольга, — сміливими та розумними одмовами осоромила молодого князя, загрожуючи разом з тим, що вона кинеться у воду і втопиться, якщо він не вгомониться. Князь Ігор одразу вгамувався, і вже після того не міг забути Ольги.

Коли Ігореві прийшов час одружитися і задумали одшукати йому молоду, він тоді згадав за плесковську красуню-перевізницю і послав по неї Олега. Ольгу привезли з великою пошаною до Києва. І селянка Ольга стала дружиною князя Ігоря.

ПОМСТА КНЯГИНІ ОЛЬГИ

(З Літопису, 945 р.)

Деревляни, вбивши Ігоря і дружину (військо) його, вирішили: "Оце князя вбили Руського (українського); візьмемо жінку його Вольгу (Ольгу) за князя свого Мала і Святослава та зробимо йому так, коли хоче. "І послали деревляни старіших бояр своїх 20 чоловіка в човні до Ольги і пристав човен під Боричевим (взвозом). Вода бо тоді протікала повз гори Київські, і на Подолі люде не сиділи, але на Горі. Місто ж було Київ, де тепера єсть двір Гордятин і Никифоров, а двір княжий був у місті, де тепера двір Воротиславль та Чюдин, а перевесище* було по за містом, і був за містом двір

**Місце, де розвішували сіті для ловлі диких птахів.*

другий, де єсть двір Деместиків, за святою Богородицею; над горою двор теремний, бо тут був терем кам'яний.

І повідомили Ольгу, що деревляне прийшли. І покликала їх Ольга до себе і спитала їх: "Добрі гості прийшли?" І відповіли деревляне: "Прийшли, княгине!" І спитала їх Ольга: "Чого саме прийшли, розповідайте!" Відповіли же деревляне: "Послала нас Деревлянська Земля, кажучи так: чоловіка твого вбили, бо був він яко лютий вовк і грабіжник, а наші князі добрі суть, то йди заміж за князя нашого деревлянського — на прізвище Мала".

Відповіла ж їм Ольга: "Люба мені промова ваша. Вже мені свого чоловіка не воскресити. Але хочу вас вшанувати ранком перед людьми своїми, а зараз ідіть до човнів своїх і сидіть в них. Коли ж ранком пошлю по вас, ви кажіть: "Не їдемо на конях, не йдемо пішки, але понесіть нас в човнах". І понесуть вас в човнах. І одпустила їх до човнів.

Ольга ж наказала вирити яму глибоку і велику на дворі теремськім по за містом. Вранці Ольга, сидячи в теремі, послала за гостями. Коли прийшли до них, кажучи: "Кличе вас Ольга на честь велику," то вони промовили: "Не їдемо на конях, ні на возах, ні пішки ідемо: несіть нас в човнах!". Кияни відповіли: "Нам неволя: князя нашого вбито, а княгиня наша хоче за вашого князя!" І понесли їх в човнах. Вони ж, сиділи в перегородах човнів з погордою.

І коли принесли їх до двору Ольги, то вкинули їх в яму з човнами. А Ольга, прихилившись до них, спитала: "Чи добра вам честь?". Вони відповіли: "Гірша, ніж Ігорева смерть!". І наказала засипати їх живими. І засипали їх.

І послала Ольга до деревлян переказати їм: "Коли справді запрошуєте мене, то пришліть значних бояр, щоб в великій честі могла прийти до вашого князя, бо інакше не пустять мене кияни". Прочувши про це, деревляни обрали найкращих мужів і послали до неї. Коли деревляни прийшли, Ольга наказала спорудити парню, сказавши їм: "Вимившись, прийдете до мене!". Нагрівши парню*, деревляни влізли туди і почали митися. І наказала Ольга запалити парню від дверей, і там всі вони згоріли.

**Лазня.*

МУЧЕНИКИ-ХРИСТИЯНИ У КИЄВІ ФЕДІР ТА ІВАН

(З Літопису)

В невірі ще пробуваючи, Володимир князь київський ходив одного часу в похід на народ, що ятвяги прозивався, і переміг його, узяв їх землю і повернувся до Києва урочисто, творячи жертви поганським богам-ідолам з бояринами своїми й зо всіма киянами. Щоб догодити богам та як слід подякувати їм, кияни ухвалили вчинити людський жертвопринос й задля цього метнули жеребок на синів своїх та дочок. "На кого впаде жеребок, — казали вони, — того заколемо богам у жертву". Жеребок упав на дім християнина Федора й через те син його Іван мав бути принесений на жертву ідолам. Та спротивився цьому Федір і посланцям, що прийшли по його сина, одповів: "Боги ваші — не боги, а ідоли, зроблені з дерева, що швидко й згниє... Є один Бог праведний, ні од кого не созданий, предвічний й вічний, в якого вірують християни. Той сотворив небо і землю, сонце, місяць і зорі й усе, що бачимо ми на небі й на землі. Той і людину создав і дав йому жити та володіти всім, що є під небесами, і розумом прикрасив його, щоб знав він Творця-Бога і служив йому вірно, хвалу й подяку посилаючи та заповітів його пильнуючи.. Не дам сина мого!". Така Федорова відповідь обурила киян-ідолопоклонників, і вони великою юрбою прийшли до його хати, підтяли сокирами ганок, а через те уся будівля завалилася й "побила рабів Христових".

Але не марно пролилася свята кров, бо швидко князь Володимир і сам охрестився, і охрестив киян та усю Україну.

ВОЛОДИМИР У ПОГАНСТВІ

(З Літопису)

Року 986 прийшли до Володимира болгари з Волги (Бахмути), віри магометанської, кажучи: "Коли ти князь мудрий та розумний, не виконуй свого закону, але віруй у наш закон і поклонися Бахмутові*". І каже їм Володимир: "Яка ж єсть віра ваша?" Вони-ж відповідали: "Віруємо Богові, а Бахмут нас вчить: обрізання робити, свинини не їсти, вина не пити, а після смерті, каже, розпусти з жінками творити: дасть Бахмут кожному по 70 жінок красних, обере одну найкращу, і всіх красу вкладе у єдину, то та і буде йому жінкою; тут-же, каже, можливо розпусту творити кожному, а на цім світі хто буде бідний, то і там буде таке". Володимир з насолодою слухав їх, бо сам кохався з жінках та передавався розпусті многій; але не подобалося йому обрізання і невживання свинини, а про питво він промовив: "Русі єсть веселіє пити, не можемо без того бути".

Потім того прийшли німці (варяги), кажучи: "Прийшли посланці від папежа**". І розповіли йому: "Переказав тобі папеж так: земля твоя така, як і наша земля, а віра ваша не яко віра наша; віра бо наша світ єсть, поклоняємося Богу, що сотворив небо і землю, зорі, місяць і всяке дихання, а боги ваші — дерево єсть!". Володимир же каже: "Яка заповідь ваша?". Вони-ж відповіли: "Піст по силі; але хто п'є або їсть, то все на славу Божу, — каже учитель наш Петро". Відповів же Володимир німцям: "Ідіть собі, бо батьки наші цього не прийняли".

Прочувши про це, прийшли жиди (жидове) козарські***, кажучи: "Прочули ми, що приходили болгари і християне і вчили тебе кожний своїй вірі; християне бо вірують, що ми

Котрі поклоняються Магометові; так називали також степову витривалу породу коней.

** *Папи Римського.*

****Хазари.*

його розп'яли, а ми віруємо Богу Авраамову, Ісакову, Яковлю". І каже Володимир: "Який ваш закон?". Вони ж відповіли: "Обрізатися, свинини не їсти, ні заячини, шабаш-суботу шанувати". Він же каже: "То де ж ваша земля єсть?" Вони ж відповіли: "В Єрусалимі". Він же каже: "То там і зараз?". Вони ж відповіли: "Розгнівався Бог на батьків наших, і розсіяв нас по чужих землях заради гріхів наших, і землю нашу передано було християнам". Він же каже: "То як же ви інших вчите, а самі покинуті Богом і розсіяні? Якби Бог любив вас і закон ваш, то не було б вас розсіяно по чужих землях. Цього і нам радите прийняти?".

Після цього греки прислали до Володимира філософа Кирила, що показав Володимирові запону, на якій було намальовано судище Господнє: по праворуч праведні веселі ідуть до раю, а ліворуч — грішні ідуть на муку. Володимир же, зітхнувши, промовив: "Добре цим — одесную (праворуч), горе ж цим — ошую (ліворуч)". Кирил же промовив: "Коли хочеш одесную з праведниками стати, то хрестися!".

Володимир же положи на серці своєм, кажучи: "Почекаю ще трохи", щоб дізнатися про всі віри.

ПРИКАЗКИ

Не одразу Київ будувався.

Київ — мати градам руським.

Не тільки дзвону, що у Києві.

Язик до Києва доводить і до кия.

У Києві не женись, а в Ромнах кобил не міняй.

Жорнова кажуть: в Києві краще; а ступа каже: що тут, що там.

Про Київ не жахайсь, до Волині пригортайсь, а Покуття тримайсь.

Як у Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в Полтаві перекупки на місті гуторять.

І на мудрім дідько на Лису гору їздить.

Так у Києві роблять: недогарки поїдять, а самі поночі сидять.

Тільки й рідні, що у Києві Химка.

Дніпро — батько. Дніпро — Славутич (тобто Славич, син Слави).

ПЕРУНІВ ПРИГОРОК

У предківщину над Боричевим привозом підносився Перунів пригорок. На цьому пригорку побожний спочатку і у своєму поганстві Володимир-князь постановив шість кам'яних божків словенських, але там же була поганська церква найвищого бога — Перуна. Це був зроблений з дерева божок з срібною головою і золотими вусами. Але коли Володимир-князь у 988 році повернувся до Києва з Корсуня вже перевернутий на святе хрещення, тоді наказав він скинути своїх кам'яних божків: одних порубати, других спалити. Перуна ж він наказав волочити з гори до Боричева привозу на ручай (Почайну). Охрестивши свій народ, Володимир наказав будувати церкви і становити їх по місцях, де стояли божки поганські. І постановив на пригорку, де стояв раніш божок — Перун, дерев'яну церкву св. Василя, де служби божі правили.

ПРО РОГНІДУ (ГОРЕСЛАВНУ)

(З Літопису)

Був князь Роговольд, державець Полоцької Землі, а Володимир князь жив у Новгороді. І був він (Володимир) ще малий, недорослий і невіра. І був у Володимира воєвода Добриня, людина хоробра й мужня. Послав його Володимир до Роговольда просити за себе доньку його — Рогніду. Рогніда одмовила: "Не піду за невільничого сина, не хочу роззути робичича" — додала вона — "але хочу за Ярополка йти". І на той час Роговольд прибув з-замор'я, бо ще мав волость Полтеску.

Прочувши за ті слова: "Не хочу за рабичича!" розгнівався Володимир і поскаржився Добрині й дуже розлютувався. Тоді пішов з військом на Полоцьку Землю і переміг Роговольда. Роговольд заперся у місті. Оточивши місто, Володимир взяв місто, і самого князя Роговольда і дружину його і доньку його. Тоді нагадав Добриня, Роговольдові і Рогніді "рабичича" і наказав Володимиру бути з нею перед батьком її і матір'ю. Потім батька її вбили, а князівну узявши за жінку, прозвав Володимир її Гореславою. І народила вона Ізяслава — сина. Придбав собі Володимир багато жінок, а вона його зненавиділа.

Одного разу, коли він прийшов до неї та заснув, вона хтіла його зарізати ножем, але йому трапилося прокинутися і схопити її за руку. Вона ж йому промовила: "Хтіла помститися за те, що батька мого вбив і землю його забрав і мене зробив дружиною, а тепер не любиш мене із хлопцем цим!". І наказав їй убратися во всю царську одежу, як в день весілля її, і сісти на ліжку світлому в палаті, бо прийде скарати її на горло. Вона ж так зробила: дала меч синові своєму Ізяславу у руку й промовила: "Коли війде твій батько, скажи йому, виступивши: тату, ти гадаєш, що ти тут один!".

Володимир же на це промовив: "А хто тебе призвав сюди?" І кинув свій меч, і скликав бояр, і розповів їм усе. Вони ж відповіли: "Вже не вбивай її заради дитини цеї, але споруди їй отчину і дай їй з сином своїм!". І збудував Володимир

місто для Рогніди і сина її і назвав те місто — Ізяславль. І з того часу підіймають меча онуки Роговольдові проти Ярославових онуків.

Коли ж Володимир просвітився сам і сини його святим хрещенням, то послав до дружини своєї Рогніди сказати: охрещений я тепер, і прийняв віру і закон християнський. Личить мені єдину жінку мати, яку я прийняв у християнстві. Обери собі також од вельмож моїх, якого хочеш, щоб з'єднатися з ним!". Рогніда ж відповіла йому: "Мабуть, ти один бажаєш царствія земного і небесного прийняти, а мені маловременним цим і майбутнього дати не бажаєш; ти ж одступив від поганської "прелести"* в сини Божі, — я ж царицею й не хочу невільницею бути земному цареві, ні князеві, а упевнитися хочу Христові й прийму ангельський образ!".

Син же її Ярослав, що сидів у неї, бо був таким від народження, почувши розмови й відповіді матері своєї до Володимира, зітхнув і з плачем промовив до матері своєї: "О мати моя, справді ти єсть цариця між царицями і господиня між господинями, що побажала перемінити славу цього віку майбутньою славою, і схотіла з височини вниз ступити, тим — то блаженна єси в жінках". І від цих слів Ярослав підвівсь на ноги свої й почав ходити, а перше ж зовсім не ходив.

Рогніда ж промовивши це, постриглася в чернечий образ, і наречено було їй ім'я — Анастасія.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

(Народне оповідання)

Князь Володимир був цар на весь світ. У його була хороша жінка. Як їде було з нею на возі, да усе озирається на неї да любується, да милується, то геть коні зараз і звернуть з дороги, да й покривлять її.

От чого по світу й дороги криві.

**Спокуса, облуда.*

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ТА МИХАЙЛО

(Народне оповідання)

Колись давно то ще був князь на світі Володимир. Володимир князь царством всім обладує, а Михайло — то син царський, але ще він молодий, то на царство його не садовлять. Нехай підросте. А Володимир — то старіший, то він усім і править. Добре так оце діється... А в стороні татари своє царство мають. То ніби одно царство, а то татарське друге, і в стороні татари жиють. І знахарі татарські стали ворожити. Догадались про Михайла, кажуть своїм: "Глядіть, щоб не було чого нам, росте з боку коло нас такий і такий Михайло; тепер от його і не чути, а виросте той Михайло, тоді вже будемо знати, що то за Михайло; кажуть знахарі, що воїн, воїн з його вийде, може, ще світ не бачив такого лицаря". Розказали знахарі про Михайла, тепер треба щось радити. Татарський* пише до Володимира: "Ми довідались, — пише татарський, — за Михайла, він ще дитина у вас, його царство, його все буде, як підросте, — то віддай нам його, будемо сватами". Ото Володимир скликає людей, говорить, що татарський хоче до себе взяти Михайла, далі дає цю річ до Сенату. Міркували скрізь, чи зробити так, як Татарський пише, і присудили, що віддаймо малого. Вся громада сказала так...

Ну, ото присудили так. Володимир примітив, що Михайло став хмурий дуже, ходить такий засмучений. А Михайло був вже парубок літ вісімнадцяти. Спитав Володимир його: "Що йому за туга така: Михайлятко-дитятко, чого ти засмучений такий.

В тебе чаша золотая
Вина повна завжде.
І часть Києва на тебе йде.

Мені здається, що журитись тобі нема чого".

Михайло і каже Володимирові:

Господарю — царю Володимиру!

---

*За змістом, імовірно, татарський хан, хоч реально в часи кн. Володимира Святославича ханат ще не існував.

Така в мене чаша золотая
Вина повна завжде..
І часть Києва на мене йде.
Але Київська громада,
То зла в неї рада..

Володимир на це промовчав. А Михайло каже до меча свого, що на стіні висів:

Мечу, мій мечу, та на Татарове!
Мечу, мій мечу! Та на Юлонове..

Михайлові байдуже, що татари хтять його брати, він меч свій як візьме, то... Але Володимир усе вислухав і дивиться, що Михайло малий такий і каже йому: "Михайлятко-дитятко! Молоде ти і не способне, то треба щоб бути літ двадцять або тридцять, тоді хіба за меч можна братись". Володимир так до Михайла говорить, а Михайло йому одказує по своєму:

Господару-царю, Володимире!
Візьми ти утятко молоденьке,
І пусти на море синеньке:
Воно попливе, як і старенькe.

Тоді Володимир каже до Михайла: "Як так оце ти говориш, то, Боже тебе благослови!".

Після того Михайло взяв меч, копію*, коня йому вивели, їде Михайло і зустрічає, що стоїть Татаруга, турок той. Михайло нічого не робив, оно перехрестив військо татарське своїм мечем, то по обидві сторони Михайла не стало того війська: на ліву сторону то так як огнем спалило, на праву — так як солому виклав. Як посів теє вже військо Михайло, то поїхав в світа і прийшлось йому їхати через царські ворота. То до одного стремена взяв на одну ногу, одну половину, а на другу ногу другого стремена взяв другу половину. З тими ворітьми поїхав за якісь гори.. і став там жити, та й досі, кажуть, живий.. а може й помер... Так оце розказують про Михайла.

---

*Спис.

РІЧКА ПОЧАЙНА

(Народне оповідання)

Колись, дуже давно я взяв човна і поїхав до Почайни ловити собі рибу. Переїхавши трохи і сівши на березі, я запримітив, що до мене ідуть двоє подорожніх. Але мені це й байдуже. Не звертаючи на них уваги, я закинув гачок з гробаком у воду і приглядався на поплавка. Росіяни, яких я за убранням пізнав, наблизились до мене.

— Чи далеко ще до Почайни? — запитали вони.

Я пирснув і сказав:

— Оце ж вона сама і є.

Бо як же було не сміятись. На коневі сидить і коня шукає.

— Була, додав я, — широкою і глибокою від Дніпра річкою, а тепер он яка. Бо вона собі висохла наполовину.

— Ой, які ви щасливі, що ви завжди п'єте воду, бо це ж наш Йордан.

Сказавши так, росіяни перехрестилися, наповнили водою з Почайни маленькі пляшечки, три рази випили кілька крапель і знову перехрестились. І справедливо назвали вони Почайну Йорданю, бо в Почайні, а не в Дніпрі народ руський було охрещено.

Розповідають, що під час хрещення не по одному хрестили, а цілі тисячі хрестили разом: попи охрещували цілі натовпи одним ім'ям: одну тисячу називали — Омельками, другу тисячу — Михайлами, а третіх — Остапами.

Старий Дніпро молодший за Почайну і не святий, а проте, як наїживсь та наморщився.

ХРЕЩЕННЯ РУСИ (УКРАЇНИ)
(З Костянтина Порфирородного[1])

І нарід руський, необорний і безбожний, нахилив він (імператор Василь) до угоди, щедро роздаючи одежі золоті, срібні і шовкові, а, завівши з ними спокій і згоду, умовив їх прийняти спасенне хрещеннє і прихилив до прийняття архієпископа, що одержав посвячення від патріарха Ігнатія. Сей архієпископ, прибувши в землю того народу, здобув собі віру таким випадком.

Коли князь того народу зібрав на збір підвладних і засів з своєю старшиною, що через довге призвичаєння більш як інші мала до своєї віри прив'язанє і роздумувала над своєю вірою та християнською, закликали й новоприхожого архієрея і розпитували, що він проповідує і чому вони мають вчитись.

Коли ж він, протягнувши святу книгу євангелія божого, оповів їм деякі чуда Спасителя й Бога і з чуд божих Старого Завіту дещо одкрив, зараз Русь заговорила: "Коли і ми щось подібне не побачимо, особливо як ти кажеш от за трьох хлопців в печі, нізащо тобі не повіримо і слухати твоїх слів не будемо".

А той, віруючи неложности того, що сказав: "Що попросите в моїм імені, одержите" і що "хто вірить в мене, діла, які я роблю, і він зробить, ще й більші від сих", коли сі діла не на показ, а для спасення мають діятись, — сказав їм: "Хоч не гаразд пробувати Господа Бога, але як щиро постановилисьте до Бога приступити, просіть, чого хочете, і Бог зробить те, певно, для вашої віри, хоч ми єсьмо не варті і бідні". І вони захотіли, щоб ту книжку християнської віри, себто божествене і святе євангеліє, кинуто на огнище, що вони запалили, і як вона зістанеться без шкоди, не згорить, то вони признають Бога, якого він проповідує. Коли се було сказано, священик, піднявши до Бога очі й руки, сказав: "Прослав ім'я твоє, Ісусе Христе, Боже наш, перед очима всего от сего народу", і кинуто книгу святого євангелія в піч огняну.

Як минув значний час і піч загасла, знайдено святу книжку непорушеною і цілою, не мала вона від огню ніякого знищення

чи шкоди, так що й зав'язки, якими зав'язувалася книга, жодної шкоди чи відміни не мали.

Побачивши це, варвари, здивовані великим чудом, без вагання почали хреститися.

[1]До "Костянтина Порфирородного"

(Коментар О. Тулуба)

Костянтин, син імператора Візантії Льва Філософа, народився р. 905, і вже від р. 912 став імператором, одначе опікуни й фаворити матері його Зої, а нарешті соправитель — Роман Лакапін, віддалили його від дійсного справування: лише від 944 р. стає він самодержцем; вмер 959 р.

Відтертий від справ державних, він закохався в роботі літературній, залишивши чимало писань про історію й сучасний устрій Візантії; для нашої історії цікава біографія імператора Василя Македонянина епізодом про хрещення Руси, трактат, що зветься тепер "Про церемонії двору Візантійського" (приїзд кн. Ольги).

БОРОТЬБА ВОЛОДИМИРА З ПЕЧЕНІГАМИ

(З Літопису)

Року 993, коли Володимир повернувся з війни Хорватської, то печеніги приплили з лівого боку Дніпра від річки Сули. Володимир же пішов проти них і зустрів їх на Трубежі над бродом, де тепер Переяслав стоїть. І став Володимир табором на цьому боці річки Трубежа, а печеніги на другому, але ніхто не насмілювався виступити один проти одного.

І приїхав князь печенізький до річки, викликав Володимира і сказав йому: "Пусти ти свого вояка, а я свого — на герць. Якщо твій вояка подолає мого, то не будемо воювати три роки і розійдемося в різні боки; коли ж наш подолає вашого, то воюватимемо три роки!".

Володимир повернувся до свого табору і послав оповістити: "Чи нема такого лицаря, щоб міг битися з печенігом?". І ніде такого не знайшлося.

А другого дня приїхали печеніги, виставили свого вояку, а з нашого боку нікого не було.

І почав сумувати Володимир, розсилаючи по всьому табору оповістки з закликом на герць. І прийшов один дід до нього, кажучи: "Єсть у мене, княже, один син вдома найменший, а з чотирма я сам вийшов на війну, а він дома лишився. З дитинства ніхто його ще не подужав; одного разу, коли я сварився на нього, а він тоді м'яв шкури, він розгнівався і перервав всі шкури руками".

Почувши це, зрадів князь Володимир і зараз же послав по нього. І коли привели його до князя, і князь розповів йому все, то він одмовив: "Не знаю, чи зможу битися з ним? Випробуй мене! Чи нема тут великого, дужого бика?". І знайшли дужого бика. І звелів він роздратувати бика, прикладаючи до нього гаряче залізо. І пустили вола, щоб він біг повз його. І схопив він бика рукою за бік і вирвав шкуру з м'ясом скільки захопила рука. І сказав йому Володимир: "Можеш з ним битися!".

І назавтра прийшли печеніги і почали гукати: "Чи немає вояка? Вже наш прийшов". Володимир же тієї ж ночі наказав війську озброїтися. І випустили печеніги свого вояку. І був він величезний дуже і страшенний. А Володимир випустив свого. Поглянув печенізький велетень на нього і розреготався, бо був він середній на зріст.

І одмірявши між обома таборами порожній, невеликій простір, пустили їх обох на герць. І стали вони дуже битися. І задавив наш лицарь печенежина руками до смерті і кинув його на землю. І загукали радісно українці, а печеніги побігли, а далі наші погналися за ними, рубаючи їх, і прогнали їх.

Володимир же радий був. І заложив він місто на тому броді і прозвав його Переяславль, себто перейняв славу хлопчак. Володимир же великим мужем зробив його і його батька.

Володимир же повернувся до Києва із звитяжеством та славою великою.

БОГАТИРІ-ВЕЛЕТНІ ОЛЕКСАНДР ПОПОВИЧ ТА ЯН УСМОШВЕЦЬ

(З Літопису 998—1000 рр.)

Прийшов Володарь з Половцями до Києва, забувши добродіяння господаря свого князя Володимира, нечистим навчений. Володимир тоді аж на Дунаї був. І був у Києві великий переполох. І вийшов в ночі назустріч їм Олександр Попович і вбив Володаря і брата його і інших силу силенну половців побив, а рештки у поле прогнав. І прочувши про це, дуже зрадів Володимир, і наквітчав його золотою гривною і зробив його вельможею в палаці своєму.

Богатирі Олександр Попович та Ян Усмошвець, що забив печенезького богатиря, побивши силу силенну печенегів, князя їх Родмана з трьома синами його до Києва до Володимира привели. Володимир же спорудив святкування світле і милостиню велику роздав по церквах і монастирях, і бідним, і старцям, і по вулицях недужим і кволим великі бочки меду, вина і квасу поставив, і м'яса, риби, городини різні, що хто бажав, і всі їли й пили.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ У КИЄВІ

(Старовинна народна пісня — "билина"; переклад З. Тулуб)

I

А хто б нам сказав про старовину,
Про старовину, про бувальщину,
Про того хоча б Іллю Муромця?
У славетному місті Муромі,
У селі було Карочаровім,
Жив собі Іван Тимофійович,
Хлібороб, а з ним син укоханий,

Ілля Муромець, син Іванович.
Сидів сидячки Ілля Муромець,
Ілля Муромець, хліборобський син,
Сидів сидячки рівно тридцять літ.
Раз пішов Іван Тимофійович,
Його батечко із матусею
Поробитися по селянському.
Аж два старчики йдуть мандруючи
Під віконечко засувчастеє.
Кажуть старчики отакі слова:
"Гей же ти єси, Ілле Муромцю,
Ілле Муромцю, хліборобенко!
Відчиняй навстіж нам ворітечка,
Привітай калік в себе в домові
Принеси чого нам напитися!".
Держить відповідь Ілля Муромець:
"Гей-же, старчики ви мандровані!
Рад би вас вітать в себе в домові,
Принести чого вам напитися,
Та нездужаю відчинить воріт,
Сижу сидячки рівно тридцять літ,
Ані рук, ні ніг не порушую!".
Кажуть старчики знов мандровані:
"Стань на ніженьки на швидкі, Ілле,
Відчиняй навстіж ті ворітечка,
Привітай калік в себе в домові!".
Став на ніженьки на швидкі Ілля,
Відчиняв навстіж він ворітечка,
І вітав калік в себе в домові.
От мандровані ввійшли старчики,
Вони хрест кладуть по-письменному,
Віддають поклін по-ученому,
Чарку питтячка ллють медового,
І частують ним Іллю Муромця.
Хильнув питтячка він медового;
Горить полум'ям серце в лицаря,
Біле тіло все наче піт пройняв!
Кажуть старчики отакі слова:

"Що прочув єси ти в собі Ілле?".
Чолом бив Ілля, поздоровкався:
"Чую силоньку, неабияку".
Кажуть старчики тут мандровані:
"Будеш ти, Ілле, славним лицарем,
Смерть тобі в бою не написана:
Сміло бий, воюйсь, — лицар ти лихий,
А чи шибеник який трапиться;
Добувай коня ти лицарського;
Вийди в поленько — чисте, просторе,
Купи кращого там жеребчика,
Та постав його на три місяці,
В стайні сип пшона біло-ярого;
А мине доба — тих три місяці,
В сад жеребчика води три ночі,
У трьох росах аж його викачай;
Підведи до тину високого:
Як жеребчик твій через тин почне
Переплигувать і туди й назад, —
Куди тільки хоч — скрізь на нім гасай,
А носити він тебе здужає".
Тут з-перед очей зникли старчики..
От пішов Ілля поробитися
З батьком, з матір'ю по-селянському.
Треба чистить ліс від недопалків;
Він дуби-кряжі повирубував,
В річку чисто всі повивалював
Та й додомоньку повертається.
Батько з матір'ю від міцного сну
Встали, глянули — полякалися:
"Що за чудо се тут поділось?
Хто б отсе зробив нам роботоньку?".
Бачать — все без них вже управлено,
Йдуть додомоньку та дивуються.
Повернулися, а по хаті там
Походжає скрізь — Ілля Муромець.
Запиталися, як він видужав?
Розповів Ілля все батькам тоді..

II

Не сирий дубок похиляється,
Не папірчасті листки стелються:
Припадає син перед батечком,
А напуттячка собі просить він:
"Гей,ріднесенький, милий батечку!
Дай мені своє ти напуттячко:
В Київ, стіл-город славний їхати,
Чудотворцям бач помолитися,
З князем бачиться Володимиром,
Послужить йому вірно-праведно,
Християнськую віру захистить".
Відповів Іван Тимофійович,
Його батечко, хлібороб старий:
"На все добре я напучу тебе,
На лихе саме не напучую.
З'їдеш ти на шлях, на доріженьку, —
Не помисли злом на татарина,
Не забий в степу християнина!".
До землі вклонивсь Ілля Муромець,
Осідлав, знуздав коня доброго,
Сам проказував отакі слова:
"Гей же, конику ти лицарський мій,
Послужи мені вірно, праведно!".
Тиляги одяг, весь узброївся:
Брав з собою меч-кладенець* Ілля,
Брав з собою він також лук тугий,
Брав чимало ще стріл гартованих,
Брав з собою спис міри довгої,
Брав булавоньку міцно ковану.
Виряджавсь ото Ілля Муромець
Аж до стольного міста Києва.
І кладе Ілля заповіт твердий:
Навпростець махать аж до Києва,
Рук дорогою не кривавити,

**Меч, який мав чудодійну силу й тому його заривали у землю як скарб.*

Не хапатися за тугий свій лук,
Не витягувать стріл гартованих.
Попрощався Ілля з батьком, з матір'ю,
Сів на доброго він собі коня;
Тільки ж то його, Іллю, бачили.
Як стьобне коня по крутих боках,
Як оскаженів під Іллею кінь:
Скокнув перший скік аж на п'ять верстов,
Скоку другого не могли знайти;
Скочив третій — став під Черніговом.
Під Черніговом сили вражої
Зачорнілося чорніш галичі.
Як пужне коня він лицарського
Проти сили він бусурменської,
Як почне топтать та списом колоть,
Потоптав, сколов, не заганявшись...
А були там враз три царевичі,
З кожним силоньки — сорок тисячів.
Буйне серденько невгамоване
Спалахнуло гірш огню-полум'я,
Зашпигало гірш стужі-морозу...
Проказав Ілля отакі слова:
"Шкода татові йти насупроти,
А доводиться заповіт ламать".
Прибира до рук шаблю войницьку,
Як почне гулять по тій силоньці:
Де повернеться — зробить вулицю,
Покрутнеться — тут майдани самі;
Докосився до трьох до царевичів,
Проказав Ілля отакі слова:
"Гей же ви, мої три царевичі!
Чи забрати вас у полон собі,
Чи відтяти вам дурні голови?
Як забрати вас у полон собі,
Коли в мене хліб загорьований?
Стяти голови — рід царський згубить..
А поїдьте ви по своїх краях,
Рознесіть кругом таку славоньку,

Що не пусткою свята Русь стоїть, —
Є лицарство дуже-предуже".
Воєвода вздрів те Чернігівський:
"Що се Бог послав нам за посланця?
Він Чернігів наш славний визволив".
До князів-бояр держить мовоньку:
"Йдіть, покличте лиш козака того,
Хлібом-сіллю хай не погордує!".
Відповів на те Ілля Муромець:
"Скажіть вашому воєводі ви,
Що не хочу я в його їсти-пить.
Покажіть мені шлях прямісінький
У той Київ-стіл, місто вславлене!".
Відчиняють браму чернігівці,
Просять бути в них воєводою.
Їм казав Ілля отакі слова:
"Гей же людці, ви чернігівці,
Не піду до вас воєводою.
Покажіть мені шлях прямісінький
У той Київ-стіл, місто вславлене!".
Відрекли йому так чернігівці:
"Гей же вдатний ти, добрий молодче,
Славний лицарю святоруський наш!
В Київ навпростець буде верст п'ятсот,
Боком їхати — ціла тисяча.
Шлях прямісінький задубовано,
Задубовано, затамовано,
Заліг шлях отой рівно тридцять літ.
Сірий звір отут не проскокує,
Чорний крук давно не пролітує:
Ні летіть, ні йти, ні проїхати,
Соловейко-змій залягa той шлях,
Аж на дев'ятьох він сидить дубах,
Аж на дев'ять верст всіх захоплює;
Свистить, злодій, він по-солов'ячи,
Репетує, пес, по-звірячому,
Гаї темні вниз похиляються,
Скільки люду — всі що мерці лежать".

Здалека-далек в полі чистому
Ніби тирсонька коливається,
А то їде, бач, огрядний козак,
Козаченько стар, Ілля Муромець.
Вже ж і кінь під ним наче лютий звір,
На коні він сам — мов сокіл ясний.
Грошей в його пак не водилося,
Лиш сім тисячів мав червінцями,
Окрім дріб'язку сорок тисячів;
Під старим коню не було ціни.
Та чого ж йому не було ціни?
Через те коню не було ціни:
Ніде броду він не питав собі;
Котра річенька на цілу версту —
Плигне з берега та й до берегу.
Перепинюють шлях станичники,
Що українці звуть розбишаками,
Навкруги Іллю обступили вмить
І хотять ото грабувати вже,
Живота, душі хотять збавити.
Забалакав так Ілля Муромець:
"Гей же братики, ви станичники.
Забивати вам мене нізащо,
У старого взять теж нема чого".
Витяг лук міцний із налучника,
Вибрав стрілоньку загартовану,
Не по тих стріля він станичниках,
А стріля старий у старий дубок.
Дзизь титівочка на тугім луку;
В самий кряж стріла устромилася,
Потрощила дуб в черенки з ножа.
З того грому так та лицарського
Всі станичники перепудились,
Цілих п'ять годин без ума лежать.
"Гей, станичники, добрі молодці.
Годі вам лежать на сирій землі,
Годі спати вам, висипатися:
Скільки вже пройшло та проїхало,

А ви тутечки ґави ловите!".
Підвелись тоді добрі молодці
Та Іллі до ніг і попадали:
"Гей же вдатний ти, добрий молодче,
Ти іди до нас у товариші,
А щоб бути всім за отамана!".
Забалакав тут добрий молодець,
Ілля Муромець, син Іванович:
"Стану з вами я тут свиней ганять.
В Київ шлях держу: в оборонники,
В поміч князеві Володимиру".

Їде він, меткий, чистим поленьком,
Стовп надибує білодубовий,
На стовпі такий напис писано:
"Прямо їхати — п'ятсот верст, не більш;
Манівцями ж так сімсот цілих верст".
Розгляда Ілля пильно напис той:
"Прямо їхати — живіт стратити, —
Ні летіть, ні йти, ні проїхати..".

Загадавсь Ілля, стоїть, думає:
"Прямий шлях увесь задубовано,
Всі місточки геть поворушено!
Не козацька пак ото честь-хвала
Боком їхати, — навпростець подамсь!".
Швидко він злізав з коня доброго,
У в одній руці вів на поводі,
А другою став ті мости мостить.
Три місточки склав калинові:
Порівняв він шлях навпростець собі.
Припустив Ілля тут навзаводи
По доріженьці по прямісінькій.
Як узяв до рук шовковий батіг,
Як стьобне коня по крутих боках,
Як пужне його скільки сили є,
Як поніс Іллю той лицарський кінь!
З гори на гору перескакує,

Зо шпиля на шпиль перестрибує,
Озерця, річки межи ніг пуска.
Близько річеньки, близь Смородини,
Наїжджав Ілля на дев'ять дубів,
На Соловія, на розбійника.
І лицарський дух Соловій прочув..
Засвистів він, пес, по-солов'ячи,
Зарепетував по-звірячому,
Засичав, лихий, по-гадючому.
Гаї темні вниз посхилялися,
Води в річеньці скаламутились;
Під Іллею кінь рачки падає.
Поруша Ілля заповіт твердий:
Витяга стрілу загартовану
І пуска її у розбійника;
Праве око враз протяла стріла,
Тяжко гепнувся Соловій з дубка.
Підхопив його в білі рученьки,
Прикрутив Ілля до сідла собі.

За заставою за злодійською
Панське дворище Ілля здибує;
От побачила Соловейчиха, —
А була вона дуже хитрою,
На горище бач зараз вибігла,
Роздивилася — Ілля Муромець!
І давай будить дев'ятьох синів:
"А вставайте лиш, добрі молодці,
Дев'ять синоньків, соколів ясних,
Пометніться лиш по льохах мерщій,
Заберіть мої золоті ключі,
Відімкніть мої скрині ковані,
Загребіть мої скарби-золото,
Та виносьте їх на широкий двір!
Доїжджа сюди та чужий козак,
В тороках везе батька вашого".
А сини її не послухались,
Злі думки про те почали гадать,

Поробитися хотять круками,
Заклювати враз Іллю Муромця.
От під'їхав він попід дворище:
Як поточиться Соловейчиха,
Ну благать його, побиватися:
"Гей же ти єси, добрий молодче!
Бери золота скільки хоч собі,
Але випусти нам розбійника,
Не вози його геть до Києва!".
Та неввічливо синки дивляться..
Ото ж Муромця тільки й бачили!
Байдуже йому срібло-золото;
Як стьобне-шмагне коня доброго,
Як припустить кінь враз навзаводи, —
Полетів Ілля наче сокіл той.

От доїхав він і до Києва.
Посеред двора княжого спинивсь.
Знявся він, Ілля, з коня доброго,
До дубового прив'язав стовпа.
Сам до гридні йде до прозорої,
Спасу молиться із Пречистою.
Уклоняється князю з княгинею —
На чотири пак усі сторони.
А Великий князь, Володимир сам,
Він справляв бенкет, частував гостей;
Безліч тут князів та бояр було,
Та ще й лицарів найпотужніших.
От зеленого піднесли вина
Іллі чароньку з півтора відра:
В одну руку взяв, одним духом пив.
Запитав його Володимир князь:
"Як, козаче, нам величать тебе?
По найменню бо можна й місце дать,
А по батькові — пошанованнє".
Так на запит той відповів Ілля:
"Гойний князю наш, Володимире!
Ілля Муромець, син Іванович, —

Так звуть мене, а приїхав я
Навпрост з Мурома, міста славного,
Із того села Карачарова".
Тут пак лицарі найпотужніші:
"Володимире, князю-сонечко!
Бреше на-очі чоловічини.
Де б йому навпрост переїхати,
Коли шлях заліг цілих тридцять літ
Від Соловія, від розбійника?".
"Та й хваткий же ти, мабуть, молодче!
Певно, в шинку десь через край хильнув,
Та в зеленого отого вина
Верзеш казна-що, не подумавши?".
"Гей же дурню ти, князю київський!
Соловій адже ж тут зі мною ось,
До черкаського сідла вже прип'ятий!".
Як шатнули всі із дверей на двір.
Один одного пхають, звалюють,
Біжать глянути на розбійника.
Володимир князь зацікавився:
"Гей, Соловію, гей, розбійничку!
Ану свисни нам по-солов'ячи!".
Соловій на те князю славному:
"Твого хліба ще не покушав я, —
Не тебе мені, блазню, й слухати!".
Князь і тутечки не вгамується:
"Ти скажи йому, Ілле Муромцю,
Нехай свисне він по-солов'ячи!".
Відповів на те Ілля Муромець:
"Гей-же князю ти, стільно-київський!
В його щелепи запечатані,
Запеклася кров на його устах:
В праве око я поцілив його, —
Лівим вухом геть стрілка вибігла.
Хай зеленого піднесуть вина
Чарку, так ваги — з півтора пуда,
А щоб мірою — з півтора відра".
От зеленого налили вина,

Піднесли його Соловейкові;
В одну руку він взяв легесенько,
А хильнув усе за один ковток,
Сам промовлює отакі слова:
"Всипте чароньку пива п'яного,
Щоб ваги була — півтора пуда,
А щоб мірою — півтора відра.
Меду всипте ще найсолодшого
Чарку, так ваги — півтора пуда,
А щоб мірою — півтора відра".
Налили йому пива п'яного,
Меду всипали найсолодшого:
В одну руку він брав легесенько,
Вихиляв усе за один ковток.
Соловейко тут упивсь докраю.
І сказав йому Ілля Муромець:
"Гей, Соловію ти, Рахматенку!
Ну, зарепетуй по-звірячому,
Засвисти нам, псе, по-солов'ячи,
Звесели князя Володимира!".
Став свистіти він по-солов'ячи,
Став брехати, пес, по-собачому,
Зарепетував по-звірячому,
У долоні став, злодій, ляскати,
Став сичати, змій, по-гадючому,
Заревів, лихий, по-турячому.
Гаї темні вниз посхилялися,
Панські горниці захиталися,
Скаламутились води в річенці.
Бояр покотом — що мерців лежить:
Володимир, князь стільно-київський,
Почав по двору рачки лазити,
А до гурту з ним — Апраксієвна,
Бач, дружинонька, душа князева.
І благає він Іллю Муромця:
"Гей, спини мерщій ти розбійника,
Заткни вершу швидше Соловейкові,
На насіннє хоч полиши бояр!

Такі жарти пак не потрібні нам!" —
Став по-своєму тут Ілля спинять:
Як уп'явсь йому в чорні кучері,
Як шваркне його геть об долівку,
Як підкине знов до гори його
Вище наріжної башти княжої,
Як шпурне його о сірий камінь..
Тут і смерть прийшла Соловейкові.

III

Повели слуги Іллю під руки
В світлі, просторі княжі горниці,
Край стола садять на ослінчику.
"Гей же ти єси, князю Київський,
А ще славний пак Володимирський!
Ти зеленого принеси вина
Півтора відра, щоб обіруч брать!".
В одну рученьку чарку взяв Ілля,
А вихилює за один ковток, —
Нічогісінько для Іллі оте.
"Неси, князю, ще більшу чароньку,
Більшу чароньку, щоб обіруч брать,
Всип зеленого два відра вина!".
Він хильнув і ту за один ковток.
Тут Ілля з питва очманів троха,
Забажав він краще примоститися,
Примоститися, приладнатися, —
Потрощив ущент дубові лавки,
Позгинав усі залізні стовпи.
В князя ж під той час та годиночку
Саме стіл дійшов до півбенкету;
За столом сидять гості-бояри,
Все купці лише та крамарчики,
Та ще лицарі найпотужніші,
Воїни землі української.
Але всіх притис геть до покуття
Ілля Муромець, син Іванович.

Каже князь йому отакі слова:
"Ілля Муромцю, Івановичу!
Помішав ти в нас місця вивчені,
Позгинав усі залізні стовпи;
Кожен лицар тут залізним стовпом
Від другого був одгороджений,
Щоб вони пили, напивалися,
А напившися не зчіпалися".
Потім того князь Іллі кланявся:
"Ти вдій ласку нам, ти поїж, попий,
Та вдій ласку ще напій милості —
Воєводою тебе зробимо!" —
"Гей, не хочу я з вами їсти-пить,
Ані бути в вас воєводою!".
Як на ніженьки підхопивсь швидкі,
Як добув він свій батіг шовковий,
Що мав сім крайків із дротиною,
Як узявся він тут похвиськувать,
Як узявсь гостям він присвічувать,
Як узявсь гостей перелічувать,
Та лупцюючи ще й приказує:
"Не вшанобили гостя з приїзду,
Не вповажили перед виїздом,
Ваша честь мені — не за честь вона!".
До нащадку всіх, до єдиного,
На насіннячко не лишив душі.
А князь під той час, під годиночку,
За піч нищечком заховавсь собі,
Там соболячим хутром вкрившися..
Був Ілля отут, і нема його,
Ані чутки більш, ні переказу —
Від тої доби, нині й довіку.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ

(Олонецька билина, переклад З. Тулуб)

Гей у городі було, у Києві.
Гей з'явилося чудище нечуване —
Наїхало ідолище погане.
На зріст ідолище рівно три аршини,
Між очима в нього п'ятка міряна,
Вирла чорнії, мов чаші броварнії.
Він сидить, їсть та п'є — прохолоджується,
Володимирові князю похваляється:
— "Ой я Київ-град ваш у полон візьму,
Церкви Божії в хмари, в дим пущу,
А князів та бояр порубаю всіх,
Порубаю всіх до єдиного!".
Аж в той самий час, в ту годиночку
Старий козак Ілля Муромець,
Ілля Муромець, той Іванів син,
Він з'явивсь Ілля до Володимира.
От і каже сам ідолище поганеє:
— "Хто прийшов до вас, який пастух?".
"Це старий козак — Ілля Муромець!".
От і каже сам ідолище поганеє:
"Чи багато їж, чи багато п'єш?".
Відповів йому Ілля Муромець:
"А калачик з'їм — другий хочеться.
А як другий з'їм, з того сит живу!".
— "А я, ідолище поганеє,
Один хліб кладу за одну щоку,
Другий хліб кладу та за другую,
Лебідь білую їм в закусочку,
Відро міряне п'ю в запивочку!".
Промовля йому Ілля Муромець:
— "Як колись була в мого батенька
Черевата корова ненажерлива..
Вона їла-пила, тай і луснула!".

Ось і чудище тут та розгнівалось,
В серце впало йому слово гострее...
Як він кинув в нього ножа-кинджалище
В старого козака, в Іллю Муромця.
Цей кинджал Ілля костуром одвів:
Не влучило в нього, а у дверину,
Розтрощило двері з переддвериною.
А Ілля стоїть не лякається,
А стоїть Ілля посміхається,
Промовля йому слово гострее:
— "Не пошана, не слава козацькая
Окрівавити палати князівськії.
Треба вивести ідолище з терему!".
Ухопив його та за жовті кучері,
Жовті кучері, та за руки білії,
Вивів геть його із палати той.
Промовля Ілля слово мудрее:
— "Не пошана, не слава молодецькая
Окрівавити ґанок Володимирів.
Краще витягти татарина на широкий двір!".
Підіймав він його понад голову,
Потрощив його по сирій землі
І ущент побив ідолище поганее
Тут серед столів білодубових —
Тільки ідолище жив бував...
Так поганець той город Київ брав.
Вся ж пошана-честь Іллі Муромцю.

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВ'Я РОЗБІЙНИКА

(Народне оповідання. Переказ М. Левченка)*

Колись Київ маленьким містом був, але була в ньому сила велетнів-богатирів. От хоч би, наприклад, за святого Володимира, коли тут жив Муромець. Йому завдячуємо за те, що на цілому світі за його всякі співають співаки.

Один мій знайомий, людина письменна, одного разу читав нам байку за Іллю Муромця. Щоправда, вона безперечно добра, але кінець в ній не такий, як справді виходило з самої речи. Коли Ілля піймав Солов'я Розбійника, що сидів в Муромських лісах і перегороджував дорогу людям, що йшли з півночі до двору Великого князя**.

В той час до нього з'їхались королі та лицарі з цілого світу, то оці гості забажали послухати дужий голос розбійника.

Ілля наказав всім триматися за його булаву і от як залунав голос розбійника, то всі попадали на землю, а ті, що не трималися за булаву, в той же час померли. Ілля взяв свого гострого меча і на малесенькі кавалочки, менші од макових зернят, посік тіло душогуба-Солов'я. Ці невеличкі частини його тіла в ту ж хвилину обернулися на маленьких пташенят, які розлетілись по всьому світу. Голос розбійника теж розпорошився на частки, через те він стратив вже свою диявольську силу. Такий був кінець того страшного розбійника-характерника.

**Прізвище М. Левченка вказане О. Тулубом у змісті до цієї частини.*

***В записі оповіді речення обірване, О. Тулуб пропустив рядок для його завершення.*

БАНКЕТ У КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

(Народна билина)

В славнім городі у Києві у великого князя київського Володимира Всеславовича було пированнє велике, на многих князів і бояр і сильних могучих богатирів. Як був у них пир на-весело*, заговорив великий князь Володимир київський: "Гей ви, князі і бояри і сильні могутні богатирі! Чи єсть хто у мене, щоб послужити три служби великі. Хто б поїхав в землю Турську**, взяв би дані та виходи. Хто поїхав би в землю Задонську, взяв би дані й виходи***. Хто поїхав би в землю Алевицьку (мабуть, Половецьку), взяв би дані й виходи за тридцять літ і три роки".

Устав з місця славний богатир Ілля Муромець і промовив таке слово: "Світ-государ, великий князь Володимир київський і князі, і бояри, і сильні могутні богатирі. Чом ніхто одвіту не дасть? Більший за меншого ховається, а у меншого одвіту нема". І сказав слово, похваляючися: "Світ-государ, я поїду в землю Турську, візьму дані і виходи". (Так само зголошується Михайло Поток і Альоша Попович). Ті слова великому князю полюбилися. Підносить їм чари зеленого вина. Запивають медами солодкими, з великим князем прощаються, називають себе братами названими, сідають на добрих коней й ідуть з города Києва.

В стольнім городі у Києві, у ласкавого государя-князя Володимира, було пированнє-почесний пир, було столуваннє-почесний стіл. Богато було на пиру князів-бояр і руських могутніх богатирів. Був день в половині дня, княжий стіл в половині стола. Володимир князь розпотішився, по світлій

**Пожвавлення учасників банкету, розігрітих напоями.*

***Назви держав, географічних територій та народів відбивають реалії пізніших часів.*

****Дані та виходи — натуральні та грошові види податку, що збиралися на користь князя.*

гридні* він походжує, чорні кучері розчісує, говорить він, государ, ласкавий князь Володимир такі слова: "Гей ви, князі і бояре і могутні богатирі! Всі ви в Києві пережені, тільки я, Володимир князь самітний хожу — самітний хожу, нежонатий гуляю. Хто ж знає мені пару, красну дівицю, щоб була станом статна, розумом відповідна, — лице щоб було як білий сніг, щоки, як маків цвіт, чорні брови, як у соболя, ясні очі , як у сокола". Тут більший за меншого ховається, від меншого князеві відповіді нема. Аж з-за столу княжого, з тої лави богатирської виступає Іван Гостів син: скочив він на місце богатирськеє скричав гучним голосом...**

В славнім городі у Києві у ласкавого князя Володимира було пированнє-почесний пир на всіх князів і бояр, на сильних могутніх богатирів і на всіх полениць удалих. Сонечко вихожає — іде на захід, білий день до вечора, почесний пир іде весело. Всі на пиру напились, всі на пиру наїлись, всі п'яні веселі, всі між собою порозхвалювались: оден князь хвалився чистим серебром, другий хвалився червоним золотом, третій хвалився скатним жемчутом. Не золота трубочка затрубила, не срібна сопілочка заговорила, заговорив слово князь Володимир стольно-київський: "Не добре ви, брати хвалитеся".

Як у славнім городі у Києві, у ласкавого князя Володимира заводилось пированнє-почесний пир. Всі на пиру понапивались, всі на чеснім понаїдались, всі на нім порозхвалювались. Один хваливсь широким двором, другий хваливсь золотим скарбом, інший хваливсь добрим конем, третій знов — силою могутньою, тільки дурний хваливсь молодою жінкою. А сидить молодець, він не їсть не п'є і не кушає, нічим молодець не хвалиться, повісив буйну голову. Се князеві Володимирові не сподобалось, по підлозі цегляній він заходив, білими руками розводив, жовтими кучерами потрясав: "Що ж ти, Данилушко Ігнатієвич, не п'єш, не їси, не кушаєш і нічим не хвалишся?"

Не ясний сокіл з теплого гнізда злетів, не білий кречет з теплого гнізда спурхнув — встає сам батько Володимир князь

*Гридня (гридниця) — велика кімната князівського палацу для прийому гостей та урочистих придворних церемоній; верхні (на другому поверсі) покої в будинках знаті.

**Імовірно, текст не закінчений.

с свого місця княжого. Велів налити кадь зеленого вина, пускає до неї золоту чару вагою в пів-сема пуда, мірою в пів-сема відра. Говорить сам батько Володимир князь: "Гей ви, мої сильні, могутні богатирі, хто підійме сю чару одною рукою, хто вип'є сю чару одним духом, послужить мені той службу велику, поїде в Орду невірну до царя Батиря Каймановича, відвезе йому дані-плати, всі виходи княжі".*

ПРО БОГАТИРІВ-СЕМИЛІТОК ТА ДІВКУ-БОГАТИРЯ У КИЄВІ

(Народне оповідання)

Семилітки-богатирі, або близнята до 7 літ живуть у батька і матері, а як приходить уже їм час виряджатися на свій острів, то вони перше що-небудь таке подіють: або млин перевернуть, абощо.

Деякому богатиреві росте і його кінь і змій, якого він повинен перемогти. Тоді вони виходять з змієм битися на якусь гору. Така у них гора є, і як богатир не переможе змія, то вже, хоч і залишиться богатирем, то вже не таким, бо у богатирів такий дух, що не тільки простий чоловік, а і панотець не видержить того духу, як богатир прийде до причастя, хоч він і вірує в Бога.

Не чутно про те, щоб між богатирями були жінки, а хоча б богатир і одружився, то діти в його не будуть такі, як він, бо не од його іде плод. Живуть богатирі в якихсь горах.

Був колись хлопчик і ріс він собі дурнем. Усяке його обіджало, усяке било, а він і не одбивався. Раз заперся він в своїй хаті, сидить і 12 кож переминає. А сусід і підгледів у віконце, так він їх одраз так і перервав, а потім і сам зник. Більше всього ображаються богатирі, як батьки побачать їх діла. Як спасав той самий богатир царівну од змія, то матір пішла на його подивиться, так він образився і зараз зник. Він

*Імовірно, текст не закінчений.

не оженився на тій царівні, то є друга казка, в котрій богатир жениться, — а цього богатиря просили тільки, щоб він спас ту царівну. А то ще один богатир, чи той самий, чи другий, зустрів у полі чумаків. Чумаки варили кашу. Так він з ними укатав цілісінький казан і з'їв великий хліб, а потім припалив шерстинку. Коли це де не взявся кінь і каже: "Пане мій любий, пане мій милий! Чи тебе під деревом, чи поверх дерева нести?" — "Неси поверх дерева!" — та й був такий.

Про жінок-богатирів я зроду не чула, а розказували мені, що в Києві (і це не брехали, а правда!) була така дівка, що важила п'ятнадцять пудів і була собі дуже-дуже багата, так їй шукали чоловіка. Усіх скликали, хоч б москаля якого-небудь, та ніхто не одважився, а дуже усім хотілося побачити, який од неї плод буде.

НОГА ВЕЛЕТНЯ У КИЄВІ

(Народне оповідання)

Колись були такі великі люди, що бувало по лісі ходили, як по траві, а то вже як наші люди наставали, один велетень і надибав десь нашого плугаря з волами, з плугом і погоничем; так як надибав їх, так і забрав усіх на долоню, та й приносить до тата.

— "А подивись, каже, тату, які я надибав мишенята!"

А тато глянув та й каже: "Не мишенята то, синку, а то такі люди, що після нас будуть!".

От і настало тепер наше покоління, а за велетнів і помину нема. Тільки десь у церкві у Києві (чи у Львові) стоїть там нога з одного велетня і така, кажуть, праздорова, що аж до бані сягає. От такі-то були люди! А то ще, кажуть, що після нас такі будуть люди, що в наших печах їх дванадцять будуть молотити.

КОЛЯДКИ

I

Ой в Києві на риночку,
Да на жовтім пісочку
Там дівочка сад сажала,
Сад сажала-поливала,
Поливаючи примовляла:
"Рости, саду, вище мене,
Вище мене — краще мене!"
В тому саду три користоньки:
Перша користь — то оріщеньки,
Друга користь — то вишеньки,
Третя користь — то яблучка.
Оріщками — чечоватися,
Вишеньками — забавлятися,
Яблучками — підкидатися.
Да бувай здорова з батьком-матір'ю
І з милим Богом, і зо всім родом,
Ісусом Христом, святим Різдвом!

II

А у пана Івана, да на його дворі
Стояло древо тонке, високе,
Тонке, високе — листом широке.
Із того древа церковка рублена
А в тої церковці стоять три престоли.
На першім престолі — святе Різдво,
На другім престолі — святий Василь,
На третім престолі — Іван Хреститель.
Святе Різдво — нам радість принесло,
Святий Василь — новий рік приніс,
Іван Хреститель — воду перехрестив.

ЩЕДРІВКА

Вилетів сокіл із Києва,
Щедрий вечір, ой свят вечір!
Та й сів сокіл на віконечку,
Заглядає у світлоньку.
Ой світлонька не метена,
Дівка Марійка не чесана,
Не чесана й не плетена:
На матінку гнів положила,
Що кісничків не купила,
Ще й на батенька гнів положила,
Що черевичків не купили.
Шили черевички малі-невеличкі,
Шили сукню та й покоротили.
Бувай же здорова, дівко Марійко!
Ми тебе, Марійко, не понижаєм,
З Меланкою поздоровляєм!

КИЇВСЬКА ЩЕДРІВКА

У Києві та на Йордані, там лежали кладі кладовії –
Щедрий вечір вам, добрий вечір.
А на тих кладях Пречиста стояла,
Ісусу ризи прала од водохристю.
А виправши, ризи повісила
На терему да на дереві.
Став Ісус Христос службу служити,
Та Бога молити.
Прилетіли з неба да три янголі,
Взяли янголі ризи да на крилля,
Да понесли янголі ризи да в церковку,
Положили янголі ризи да на престолі,
Положили ризи, стали службу служити,
Службу служити і Бога просити.

СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО У КИЄВІ

(З Літопису)

У рік 6523 [1015]. Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми, і в сій же болісті він і скончався місяця липня у п'ятнадцятий день.

Помер же Володимир, князь великий, на [селі] Берестовім, і потаїли [смерть] його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст [і] в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці — в церкві, що її він сам був спорудив. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа.

І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, [а] вбогії — яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 74—75.

ПЕРЕМОГА ЯРОСЛАВА НАД СВЯТОПОЛКОМ У КИЄВІ

(З Літопису)

У рік 6524 [1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків *Вовчий Хвіст* глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: "Чого прийшли

ви зі шкандибою оцим? А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!". Це почувши, новгородці сказали Ярославу: "Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм".

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись із дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 82.

ПЕРЕМОГА НАД ПЕЧЕНІГАМИ

(З Літопису)

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди

втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

Літопис Руський. — К., 1989. — С. 88—89.

ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА

(З Літопису)

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий *великий князь* Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим Благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей *великий князь* Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у

книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив, її [і] говорив: "Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тяму, я призвала страх господній; у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять *мене*; ті, що шукають мене, знайдуть благодать". Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із Богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 89—91.

СВЯТА СОФІЯ У КИЄВІ

(Народна колядка)

А що нам було з нащаду світа.
Славен єси, Боже, по й цім світі і на небесах.
(Приспів)
Ой не було ж нам хіба сіня вода,
Сіная вода, той білий камінь,
А прикрив Господь сиров землицев.
Виросло на нім кедрове дерево
Барз височейке і барз слічнейке.
Висмотріла го Пресв'ята Діва,
Зізвала к ньому сорок ремесників:
"Ой підіте ж ви, реміснichейкі,
А зітните ж ви кедрове древо,
Збудуйте з нього святу Софію,
Святу Софію в святім Кийові,
Би на ній було сімдесят верхів,

Сімдесят верхів, сімдесят крижів,
Семеро дверій, а єдні підлоги!".
День будували, вночі втікали,
Вночі втікали, вдень прибували.
А зіслав Господь ангела з неба:
"Не злякайтесь, ремісничейки!
Дав вам то Господь ведлук силойки —
Крижі робіте, верхи зводіте!"
Єдин вершейко барз височейко,
Барз височенко і барз слічнейко.
А в тім вершейку золотий престіл,
За тим престолом сам милий Господь
Служив службойку суборовую,
Суборовую, заздоровую,
І за здоров'я нашого брата,
Нашого брата і всіх християн.
Там туди лежить здавну стежейка,
Стежкою іде польська вінойка.
Межи ними йде полковничейко.
Стала вінойка в крижі стріляти.
Рече словейко полковничейко:
"А не стріляйте ж в святі крижі,
Бо спустить Господь огняний дожджик,
Огняний дожджик, громові кулі,
Затопить Господь польську вінойку!".
Вони не слухали, в крижі стріляли.
Ай так ся стало, як він говорив:
Іспустив Господь огняний дожджик,
Огняний дожджик, громові кулі,
Затопив Господь польську вінойку.
Хіба нам зістав полковничейко,
Полковничейко, той наш братейко.
Би на здоров'я, на многі літа!
Гей наш панейку, то наш братейку!
Не сам і с собов, а з милим Богом,
Із милим Богом, з господинейков,
З господинейків і з челядойков.

ПРО ПРЕПОДОБНОГО АНТОНІЯ
(З Літопису)

А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог у серце [намір] у землю [Грецьку] іти і монастирі, що є там, подивитися. Він і подався іти на Святу Гору, і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: "Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть". І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: "Іди з миром".

Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: "Де жити?". І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: "Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і мойого ігумена, що мене постриг".

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі,— в трудах пробуваючи, в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув він [такої] слави, як і Великий Антоній*. І, приходячи до нього, просили [люди] од нього благословення.

**Антоній Великий (бл. 250—355 рр.) — засновник монашества в Єгипті.*

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дружиною своєю, просячи у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралося до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: "Се Бог вас зібрав, братія. Ви [тут] єсте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення,— перше — од бога, а другеє — од Святої Гори". І, це сказавши їм, він мовив до них: "Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик".

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ, — і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: "Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери". І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої Богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої Богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: "Отче святий! Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир". Антоній же, рад бувши, сказав: "Благословен Бог в усьому. А молитва святої Богородиці і отців, сущих у Святій Горі, нехай буде з вами". І, се мовивши,

послав він одного з братії до Ізяслава, великого князя, кажучи так: "Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою".

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозвався монастир Печерським. Постав же Печерський монастир по благословенню Святої Гори.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 95—97.

ОПОВІДАННЯ ПРО ЧУДОТВОРНУ ЦЕРКВУ ПЕЧЕРСЬКУ

(З Патерика Києво-Печерського)

Було двоє мужів якихось з-проміж великих града того — друзі — Іоан і Сергій. І прийшли вони до церкви Богонареченої, і побачивши світло сильніше [від] сонця на іконі чудесній Богородичній, духовно побраталися. По багатьох літах Іоан, розхворівшись, [помер], залишивши сина свого Захарію п'яти літ. І покликав [перед смертю] ігумена Никона, і роздав майно своє старцям, а частину синівську дав Сергієві: 1000 гривень срібла і 100 гривень золота. Віддав же і сина свого юного Захарію на виховання другові своєму, як брату вірному, заповівши тому: "Коли змужніє син мій, дай йому золото і срібло". [Як] виповнилося Захарії 15 літ — захотів узяти золото і срібло батька свого у Сергія. Цей же, уражений дияволом і думаючи набути багатства, а життя з душею погубити, каже юнакові: "Батько твій усе майно Богові віддав. У Нього проси золота і срібла, Він тобі має дати, якщо тебе помилує. Я ж не заборгував ні твоєму батькові, ні тобі жодного златника. Це тобі сотворив батько твій своїм безумством,

роздавши все своє в милостиню, тебе ж жебрущим та вбогим лишив". Це ж почувши, юнак почав плакатися за своєю втратою.

Посилає юнак із молінням до Сергія, кажучи: "Дай же мені половину, і собі половину." Сергій же жорстокими словами лаяв батька його і його самого. Захарія ж третю частину просив, потім десяту. Побачивши, що втратив усе, каже Сергієві: "Прийди і присягни мені в церкві Печерській перед чудотворною іконою Богородичною, де побратався з батьком моїм".

Цей же пішов до церкви і, ставши перед іконою Богородичною, відповів, присягаючись, що не брав 1000 гривень срібла, ні 100 гривень злата. І хотів поцілувати ікону, але не міг наблизитися до ікони. І як виходив із дверей, почав волати: "О, святі Антонію і Феодосію, не веліть мене погубити янголу цьому немилостивому! Моліться [до] Святої Богородиці, аби відігнала од мене безліч бісів, яким відданий. Візьміть золото і срібло, закрите у мене в коморі!". І страх на всіх напав. І з того часу не дають присягатися Святою Богородицею нікому.

Пославши ж, узяли посудину запечатану, і знайшли у ній 2000 гривень срібла й 200 гривень золота: так бо надолужив Господь, воздаятель милостивих.

Захарія ж усе віддав ігуменові Іоану, аби потратив, як хоче. Сам же постригшись, закінчив життя своє тут.

На те золото і срібло побудована була церква святого Іоана Предтечі, якою на хори піднімаються, в ім'я Іоана боярина і сина його Захарії, чиє було золото і срібло.

Патерик Києво-Печерський. — К, 1998. — С. 24.

* * *

Про прихід розбійників і про диво, що сталось [із ними] *. І ось одної дуже темної ночі прийшли на них розбійники. Казали ж, що в церкві на хорах майно монастирське заховане, а тому не пішли ні до однієї з келій, але попрямували до церкви. І раптом почули у храмі спів! Подумавши, що то

**У [...] — реконструкція від упорядників.*

братія співає навечерні молитви, пішли. Трохи переждавши у лісі, вирішили, що вже закінчилася служба. І знову прийшли до церкви. І тут почули ті ж самі голоси та бачили світло чудесне в церкві, і пахощі лилися з храму, янголи бо співали. Вони ж подумали, що [це] братія полунощницю служить, і знову одійшли, чекаючи, доки закінчиться молитва, і тоді, зайшовши, заберуть усе, що є у ній. І так багато разів приходили вони й той же янгольський голос чули. Настав час утрені, і пономар, за звичаєм виголосивши "Благослови, отче!", почав клепати [у било] до заутрені. Вони ж одійшли недалеко в ліс і, сівши, кажуть: "Що нам робити? Здається, привиди були в церкві. Але тепер, коли зберуться всі до храму, то підемо й, двері заступивши, усіх переб'ємо і так майно їхнє візьмемо". То бо враг на таке надихав їх, бажаючи таким чином викорінити святе стадо з того місця. Але нічого не досяг, сам переможений бувши тими [ченцями, бо] Бог [їм] допомагав, молитвами преподобного отця нашого Феодосія. Тоді злі ті люди, трохи зачекавши, доки преподобне стадо з блаженним наставником і пастирем своїм Феодосієм зібралось до церкви і заспівали ранкові псалми, кинулись на них, немов люті звірі. [Та] лиш наблизилися, як раптом сталося диво страшне: одірвалась од землі церква і з усіма, хто був у ній, піднялась у повітря, аж не можна було до неї дострелити. Ті ж, що були у церкві з блаженним, нічого не чули й не розуміли. Вони ж, побачивши чудо й перелякавшись, у трепеті повернулися додому. І звідтоді зареклися комусь зло чинити, і навіть отаман їхній прийшов із трьома іншими до блаженного отця нашого Феодосія покаятися в тому й оповіли йому цю подію. Блаженний же, те почувши, прославив Бога, Який порятував їх од такої смерті. По тому, повчивши їх про спасіння душі, відпустив їх. Вони ж славили Бога й дякували Йому за те.

Це чудо сталося у тій же церкві Печерській. Про чудо, що сталось в церкві Печерській. Одного разу також бачив [подібне чудо] і один із бояр христолюбивого князя Ізяслава. Проїжджав той колись поночі в полі за п'ятнадцять поприщ од монастиря блаженного Феодосія. І ось побачив церкву в хмарах! І, вжахнувшись, погнав разом із почтом [коней],

бажаючи бачити, що то за церква. І лиш дістався до монастиря блаженного — побачив, як на його очах опустилася церква й стала на своєму місці. Він же постукав у ворота, і [коли] воротар відчинив — зайшов до блаженного й оповів про те, що сталося. І звідтоді часто приходив до нього, насичуючись від нього духовними словами, подавав йому од багатств своїх на влаштування монастиря.

Патерик Києво-Печерський. — К., 1998. — С. 50—51.

З ЖИТІЯ ФЕОДОСІЯ

(З Патерика Києво-Печерського)

Про перемогу святого над нечистими духами. Багато печалі та мани злі духи творили йому в печері, навіть і ранили його, як це й про святого та великого Антонія написано. Але явився йому Той, дерзати велячи, і силу для цього невидимо з небес послав йому для перемоги над ними. Хто бо не зчудується блаженному цьому, що в такій темній печері перебував сам, не боячись незліченних полків невидимих бісів, але міцно стояв, як могутній сміливець, молячись Богу, і Господа Ісуса Христа на поміч собі закликаючи. І так переміг їх Христовою силою, що по тому не сміли вони наближатися до нього, але здалеку ману йому насилали. [Одного разу] по вечірні сів він, бажаючи відпочити — ніколи бо не лягав на ребра свої, але коли хотів спочити, то сідав на лавку, і так трохи передрімавши, вставав знову до нічних молитов, б'ючи земні поклони. Сидів же він, — як уже сказано, — і ось зачув шум кроків у печері од безлічі бісів, котрі колісницями їхали, а інші у бубни били чи на дудках грали, і так кричали, аж трясляся печера од шуму, який здіймали злі духи. Отець же наш Феодосій, усе те зачувши, не злякався душею, не вжахнувся серцем, але огородився зброєю хресною і, вставши, почав співати Псалтир Давидів. І зразу сильний шум припинився. Та як сів знову по молитві, однак незліченні бісів голоси зачулись, як і раніше. І, вставиш, знову почав преподобний Феодосій співати Псалтир, і зразу ж голоси зникли. Таке багато днів та ночей витворяли йому злі духи, аби не дати йому ні

хвилі перепочинку, доки благодаттю Христовою, переміг їх і отримав од Бога владу над ними, [таку], що звідтоді не сміли вони [навіть] наблизитися до місця того, де блаженний молитву творив.

І по тому якось капостили також біси у домі, де пекла братія хліб: коли борошно розсипали, коли ж закваску для хліба розливали, й інші численні паскудства творили. Тоді ж начальник над пекарями пішов [і] розповів блаженному Феодосію про витівки нечистих бісів. Той же, надіючись, що отримав од Бога владу над ними, пішов увечері до дому того і, зачинившись, пробув там у молитві до ранку. І звідтоді не з'являлися біси на тому місці, і шкоди ніякої не робили, боячись запретительної молитви преподобного.

Патерик Києво-Печерський. — К., 1998. — С. 43—44.

* * *

Про повізника, що возив святого. Одного дня пішов великий Феодосій задля якоїсь потреби до христолюбивого князя Ізяслава, що був [тоді] далеко від міста. Прийшов, і до вечора затримався у справі. Повелів же христолюбець доправити його до монастиря возом, аби міг він виспатися вночі. В дорозі повізник, додивившись до його одягу і прийнявши за вбогого, сказав блаженному: "Чорноризче! Ти повсякдень нічого не робиш, а я ось втомився. Не можу на коні їхати. Але хай я спочину на возі. Ти ж, мігши на коні їхати, сядь на коня". Тоді блаженний, з великим смиренням вставши, сів на коня, а той ліг на возі. І поїхав святий далі, радіючи і славлячи Бога. А коли починав дрімати, злізав з коня і йшов поряд із ним, доки не втомлювався; і тоді знову сідав на коня.

Зазоріло. Вельможі, котрі їхали до князя, здалека пізнавали блаженного та, злізши з коней, кланялися йому. Тоді сказав отроку: "Вже світає, дитино! Сідай на коня свого!". Отрок же, побачивши, як усі кланялись тому, перелякався і, затремтівши, встав та сів на коня, і так поїхали далі, [а] преподобний Феодосій сидів на возі. Усі ж бояри, зустрівши його, кланялись йому, тому, хто віз його, все більше страху прибавляючи.

Дісталися монастиря, і ось, вийшовши, вся братія поклонилась йому до землі. Тоді отрок ще більше перелякався, думаючи про себе: "Хто є цей, коли всі так кланяються йому?!". Преподобний, взявши його за руку, завів до трапезної й повелів нагодувати і напоїти досхочу. Ще й грошей йому давши, відпустив.

Про це розповів братії сам той отрок, а блаженний про те нікому не дав знати.

Патерик Києво-Печерський. — К, 1998. — С. 47—48.

СЛОВО НЕСТОРА, МНИХА МОНАСТИРЯ ПЕЧЕРСЬКОГО ПРО ПЕРЕНЕСЕННЯ МОЩЕЙ СВЯТОГО ПРЕПОДОБНОГО ОТЦЯ НАШОГО ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО

"З похвалами [святкують] пам'яті преподобних", — каже премудрий Соломон. Звичай бо є в божественні свята урочисті духовно радіти богоіменитим людям, за сказаним премудрим Соломоном: "Праведник, якщо і помре, — живий буде, і душа праведних в руці Божій". Прославляє бо Господь тих, хто славить Його, як же і цього воістину блаженного доблесного мужа, високого житієм, дивовижного в добродійствах, великого в чудотворіннях, блаженного Феодосія, благоволив Бог явити, угодника свого, що і воістину сотворив Бог через 18 літ по преставленні преподобного.

Року 6599 (1091) зібралося безліч іноків пречистої Печерської лаври разом із наставником їхнім ігуменом — єдиновірну раду сотворили, аби перенести мощі преподобного Феодосія. Тому належить виголошувати нам: "Воістину блаженні єсте, отці! Добра рада ваша! О, богообраний лику! О, постничий великий соборе! О, пречесний полче! О, благе зібрання, що Бога Отця пісенне пророцтво збулося на вас, сказане: "Це так добре і так красно, коли бути братії разом".

Воістину, добра рада ваша, отці велемовні, труби слів нарад ваших: істинного свого пастиря бажаючи [поряд мати], аби не було тут промовлено: "Втрачено батька й учителя". І всі, як єдиними вустами, сказали: "Візьмемо чесні мощі любимого отця нашого Феодосія! Не добре бо [ні] нам не мати пастиря, ні пастирю не належить од Бога доручених овець лишати, аби дикий звір, прийшовши, не розігнав стадо Христових словесних овець. Але хай прийде пастир до своєї кошари і духовною цевницею божественно возтрубить, аби пастирський голос одігнав звіра мисленого напад. І хранителя життя нашого й янголи-хранителі призовуть". І всі одноголосно один до одного казали: "Добре нам, братіє, завжди перед очима нашими раку отця нашого Феодосія мати, і належне поклоніння завжди йому приносити, як істинному батькові і навчителю. Не добре бо є преподобному отцю нашому Феодосію перебувати поза монастирем і церквою своєю, оскільки заснував її і чорноризців зібрав". І, порадившись, негайно повеліли влаштувати місце на покладення мощам святого, і раку кам'яну поставили.

Приспіло бо свято пречесне Успіння Святої Владичиці Богородиці, і за три дні до свята Божої Матері повелів ігумен [Іоан] до печери іти, аби назнаменувати, де знаходяться мощі святого отця нашого Феодосія. За благим зволенням [святого] я, грішний Нестор, сподобився був бути першим самовидцем святих його мощей, за повелінням ігуменовим. А тому правдиво вам оповім [про те], не від інших бо чув, але сам був цього зачинатель. Прийшов бо ігумен і каже мені: "Ходімо, чадо, в печеру до преподобного отця нашого Феодосія". І прийшли до печери, [і] ніхто про те не знав. Роздивившись же, куди розкопувати, визначивши місце, де копати, поза входом. Тоді каже до мене ігумен: "Не кажи [про це] нікому з братії. Тільки візьми [з собою] кого хочеш, аби тобі поміг. І, крім нього, та не дізнається жоден із братії, доки мощі святого не винесемо з печери".

Я ж приготував цього дня рогаліє, яким копати. І пізнього вечора у вівторок взяв із собою двох братів, чудових у добродійствах, з-поміж інших же [про те] не знав ніхто. І як прийшли до печери, псалми і молитви відспівавши з пок-

лонами, взялися до діла. Почав копати і, потрудившись немало, дав [рогаліє] другому братові. І копали до півночі, і не могли знайти мощі святого. Почали вельми журитися, і плакати, подумавши, що святий не волить себе явити. Проте, в цей час інше спало мені на думку — що не в той бік копаємо. Я ж взяв рогаліє [і] почав старанно копати. Мних, який був зі мною, стояв перед печерою і, коли почув било церковне до заутрені, — гукнув мені: "Брате [Несторе]! Вдарили в церковне било!". Я ж [у той час] прокопав над мощами святого. І [як] той сказав мені про ударення в било, я до нього відповів: "Прокопав, брате!".

Коли ж прокопав над мощами святого — негайно охопив мене сильний жах, і почав звати: "Задля преподобного Феодосія, Господи, помилуй мене!".

В цей час сиділи без сну два мнихи в монастирі: чекали, доки ігумен, втаївшись із кимось, перенесе мощі преподобного таємно. І дивилися пильно на печеру. Коли ж ударили в церковне било до заутрені, побачили три стовпи, немов дуги світлі, що, постоявши, перейшли на верх церкви Пречистої [Богородиці], де покладений був преподобний Феодосій.

І це бачили всі монахи, які до заутрені йшли, також і багато благочесних у місті. Було бо їм перед тим сповіщено про перенесення мощей святого. І кажуть: "Це переносять чесні мощі преподобного Феодосія із печери".

Ранком, на світанку, рознеслась про те чутка всім містом, і безліч людей прийшли зі свічами і фіміамом.

Досточудесний же іменитий Стефан, про якого вище сказано в житії блаженного, [і] який був по ньому ігуменом, [а] потім, після того, як пішов із монастиря, побудував на Клові свій монастир, і по тому, Благословінням Божим, був єпископом города Володимира, і в той час був у своєму монастирі, — бачив уночі через поле зорю велику над печерою; подумавши, [що] переносять мощі святого Феодосія, було бо йому [про те] звіщено напередодні, пожалів дуже, що без нього переносять мощі святого, [і], сівши на коня, швидко поскакав до печери, взявши з собою Климента, якого поставив ігуменом на своє місце. І, їдучи, бачили зорю велику. Проте, наблизилися до печери — і не побачили нічого, і зрозуміли,

що янгольське світло то було. І коли прийшли до дверей печери, ми сиділи біля мощей святого. Я ж коли прокопав — послав до ігумена, кажучи:

"Прийди, отче, аби винесли мощі преподобного". І прийшов ігумен із двома братами.

І коли розкопали сильніше і заглянули — побачили його мощі, що лежали [там] святоліпно, але суглоби його цілі були й нетлінні, волосся ж на голові присохло було до голови його, обличчя ж преподобного — світле, очі закриті і вуста доброглаголиві стулено. І, поклавши на ноші святі та чесні його мощі, винесли з печери.

Наступного дня, [за] зволенням Божим, зібралися єпископи всі докупи і прийшли до печери. І імена їхні такі: Єфрем Переяславський, Стефан Володимирський, Іоан Чернігівський, Марин Юріївський, Антоній Пороський і ігумени усіх монастирів із безліччю чорноризців прийшли, і люди благовірні. І взяли пречесні мощі святого Феодосія з печери, з безліччю свічок та фіміамом, як про те вище сказано. Вийшов із міста народ назустріч святому, свічі в руках тримаючи. І перенесли його до Богозданної та пречистої церкви. І зраділа навіть пречиста церква [Печерська], отримавши [назад] свого служителя. І світло свічок у церкві було яскравіше од сонячного. Доторкалися [до святині] святителі, цілуючи мощі святого, припадали єреї, з любов'ю цілуючи. Приходили з народом іноки, котрі доторкалися до шматочків одягу святого, пісні духовні до Бога зводячи, вдячні хвали святому приносячи. І так покладений був у своїй церкві Божої Матері на правому боці, місяця серпня в 14 день, в четвер, о першій годині дня. І святкували світло того дня.

Літа 6616 (1108) Феоктист — ігумен [Печерський] став наставляти благовірного великого князя Святополка з молінням, аби поминали ім'я святого і преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського, в Синодику. Бог [бо] так зволив. Святополк же, знаючи про житіє його, зрадівши, обіцяв [так] зробити. І почав Святополк оповідати всім [про] житіє преподобного Феодосія.

Що і сотворив митрополит — повелів вписати [святого] до Синодика. Митрополит же повелів [також] усім єпископам

вписати ім'я святого Феодосія до Синодика. Всі ж єпископи з радістю вписали ім'я святого преподобного отця нашого Феодосія і поминають його на всіх соборах і донині.

Не обійду мовчанням, а трохи розповім дещо [про те], як збулося пророцтво святого отця нашого Феодосія. Ще бо як був у житті цьому великий Феодосій, — ігуменство тримав і управляв Богом дорученим йому стадом не тільки одними чорноризцями, але й мирськими опікувався — душами їхніми, так, аби спаслися. Особливо ж про синів своїх духовних [піклувався], втішаючи й навчаючи тих, хто приходив до нього, іноді ж і до будинків їхніх приходячи і благословіння їм подаючи.

Був же один благочестивий вельможа, духовний син святого, на ім'я Янь. Якось прийшов той [святий] додому до Яня і до дружини його Марії. Обоє благочестиві були, в цноті жили, за божественним Павлом, шлюб у честі зберігаючи. Тому й любив їх блаженний Феодосій, оскільки жили в Заповідях Господніх і в любові між собою перебували. І, прийшовши до них, навчав їх про милостиню до убогих і про Царство Небесне, яке приймуть праведні, а грішні — муку, і про смертний час. Ще він оповідав і про інші численні божественні писання, доки не дійшла до того мова, що сказав їм про покладення їхніх тіл до гроба. Благочестива ж жона Янева, вислухавши мову преподобного, мовить до нього: "Отче чесний Феодосію, хто знає, де моє тіло покладене буде?". Богодухновенний же Феодосій, пророчого дару виповнений, каже їй: "Воістину кажу тобі: де тіло моє покладене буде, там і ти в майбутньому опочинеш". Що і збулося через 18 років по прославленні святого. Преподобний бо Феодосій преставився за 18 років до перенесення тіла його; коли ж перенесли мощі святого, того року й місяця преставилася Янева, на ім'я Марія, місяця серпня в 16 день. І чорноризці, прийшовши, відспівали звичайні піснопіння і, принісши [усопшу], поклали її в церкві Святої Богородиці Печерської, праворуч, навпроти гроба Феодосієвого. І преподобний покладений був 14 серпня, а ця — 16-го.

Бачите досточудесного того мужа: збулося пророчення преподобного Феодосія, доблесного пастиря, який пас словесні вівці нелицемірно, зі смиренням і розумом оберігаючи їх і

наглядаючи за ними, і молячись за доручене йому стадо і за всіх православних християн, і за землю Руську, і який, по відшесті своєму від цього життя, молиться за людей вірних і за своїх учнів, які дивляться на чесну його раку і, поминаючи вчення його й воздержання, прославляють Бога.

Патерик Києво-Печерський. — К., 1998. — С. 66—69.

ЖИТІЄ ПРОХОРА-ЧУДОТВОРЦЯ

(З Патерика Києво-Печерського)

Чоловіколюбець Бог на всі часи і літа провидить [долю] роду людського та користь дарує творінням Своїм згідно зі Своїм бажанням. Чекаючи нашого покаяння, наводить на нас: іноді — голод, іноді ж війни — за неуправство нинішнього властителя. Цим бо навертає Владика наше людське недбальство на добродійство, [змушує] пам'ятати справи негідні, бо, хто робить погані й негідні справи — задля наших гріхів віддані будуть поганим та немилостивим властителям. Але й ті не уникнуть суду: суд бо без милости [належить] немилостивому.

Було бо [це] в дні княжіння Святополкового в Києві. Багато насильства людям вчинив Святополк — доми бо знатні до ноги без вини викорінивши, майно численне відняв. Задля цього попустив Господь поганим силу мати над ним, і були битви численні з половцями, а до того ж і котора була в ті часи, голод сильний і бідність велика в усій Руській землі.

У ті дні прийшов якийсь чоловік зі Смоленська до ігумена Іоана, бажаючи стати монахом, якого і постриг [ігумен], Прохором його назвавши. Цей же, ставши чорноризцем, віддав себе в послух і воздержання безмірне, так, що й хліб у себе відібрав. Збирав лободу і, своїми руками розтираючи, хліб собі робив, і цим харчувався. І такого [харчу] готував на рік, і наступного літа теж заготовляв, так, що достатньо йому було [і] без хліба протягом усього життя свого. І, бачачи терпіння його та велике воздержання, Господь перетворив йому гіркоту

ту в солодоці, і по печалі була йому радість, за сказаним: "Увечері буде плач, а ранком — радість". І задля того прозваний був Лебедником, бо ніколи хліба не попробував, крім проскури, ні овочів ніяких, ні напоїв, але тільки лободу та воду, як про те й вище сказано. Цей же не печалився ніколи, але завжди радісно служив Господові. І не боявся ніколи наближення війни, оскільки було житіє його, як одного із птахів — не набув бо ні маєтків, ні житниць, де зберігав добро своє. Цей [уже] не скаже, як багатий: "Душе, маєш багато доброго, що лежить на багато літ: їж, пий, веселися!". Іншого бо не мав, крім лободи, але й це готував тільки на наступний рік, кажучи до себе: "Чоловіче! Цієї ночі душу твою заберуть від тебе янголи, а заготовлена лобода кому буде?". І цей на ділі виконував Господом речене слово: "Погляньте на птахів небесних, що ні сіють, ні жнуть, ні до житниці збирають, але Отець Ваш Небесний харчує їх". Це ревно роблячи, сей преподобний Прохор легко обходив місця, де росла лобода, та звідтіля на своїх плечах, як на крилах, [її] в монастир приносячи, собі на їжу готував: на незораній землі несіяний харч був для нього.

Голод же великий настав і голодна смерть чигала на всіх людей, блаженний же справи своєї дотримувався, збираючи лободу. Його побачив якийсь чоловік, як збирав лободу, [і] почав і той збирати лободу: для себе і своїх домашніх, аби тим прохарчуватися в голодний час. Цей же блаженний більше помножив [збирання] лободи на харч, і більшу працю собі творив у ті дні, збираючи таке зілля, як же і раніше казав, і своїми руками розтираючи, робив хліб та роздавав бідним і тим, що від голоду знемагали. Багато тоді до нього приходили в голодний час — він же всім роздавав, і всім солодким здавався [той хліб], ніби з медом був, і дехто не так хотів хліба, як від рук цього блаженного сотворений із дивовижного зілля скуштувати. Кому бо давав з благословінням, то світлим і чистим здавався, і солодкий був хліб; коли ж хто брав потай, відчував, що хліб, — як полин. Один бо з братів таємно вкрав хліба, [аби] без того повеління з'їсти, і не міг їсти, оскільки став у руках його, як полин, і гірким здавався у надміру. І так ставалося багато разів. Соромився ж, [і] від сорому не міг

повідати блаженному про свій гріх. Голодним же бувши, і не мігши терпіти потреби природної, бачачи смерть перед очима своїми, прийшов до Іоана-ігумена, оповідаючи те, що сталося, [і] пробачення просячи за свій гріх. Ігумен же, не повіривши сказаному, повелів іншому братові це сотворити: потай хліба взяти, аби достеменно зрозуміти, чи справді так є. І принесений був хліб, і вийшло так само, як і оповідав брат, який украв. І не міг ніхто скуштувати його через гіркоту. Коли ж цей [хліб] ще був у руках його, послав ігумен попросити хліба. "Та з його рук, — каже, — візьміть, а йдучи від нього, і другий хліб украдіть". Ці ж принесли. Вкрадений хліб перед ними змінився і був, немов земля, гіркий, як і перший; а хліб, взятий із рук його, — був світлим і ніби мед. І, як відбулося це чудо, прославився цей муж повсюди, і багатьох прогодував голодних, і багатьом на користь був.

Коли Святополк з Давидом битву почали за Василькову сліпоту, якого осліпив Святополк, послухавши Давида Ігоровича, — з Володарем і самим Васильком, і не пустили купців із Галича, ні лодій із Перемишля — не було солі по всій Руській землі. Такі неуправства були, до того ж і грабунок беззаконний, як і пророк каже: "З'їдають людей своїх замість хліба. Господа не закликаючи". І можна було бачити тодішніх людей у великій печалі, і знемогли [вони] від голоду та війни — і не мали ні пшениці, ні навіть солі, аби чимось нестачу перебути. Блаженний же Прохір тоді, маючи [вже] келію свою, і зібравши безліч попелу з усіх келій, [так], що не знав про те ніхто, роздавав це тим, хто приходив, і всім була чиста сіль, молитвами його. І скільки роздавав, стільки помножувалося. І нічого не брав [за те], але дарма всім подавав — скільки хто хотів. І не лише монастиреві доволі було, але й миряни до нього приходили, досхочу беручи потрібне сім'ям своїм. І видимо занепадало Торжище, монастир же був повний тими, хто приходив по сіль. І цьому позаздрили продавці солі, [оскільки] не вдалося отримати бажаного. Думали собі в ті дні багатства великого набути на солі. На їхній [превеликий] жаль, що дорого продавалося — по дві голови за куну, нині ж — по 10 [збували], і ніхто не брав. І усі продавці солі, зібравшись, прийшли до Святополка і натравили на мниха,

кажучи: "Прохір, чернець Печерський, забрав у нас багатство велике — дає сіль безборонне всім, хто до нього приходить, ми ж збідніли". Князь же, бажаючи їм догодити, інше про себе намислив: аби існуючий заколот серед них пригасити, собі ж багатства набути. Цей задум маючи в голові своїй, обговорив зі своїми радниками велику ціну солі, яку, взявши у мниха, сам продавати буде. Тоді заколотникам тим обіцяв, говорячи: "Задля вас пограблю ченця", а сам маючи на думці набуття багатства. Цим же бажаючи трохи вгодити їм, [натомість] же велику перепону їм творячи. Заздрість бо не дає [себе] пересилити, аби корисне [будь-кому] сотворити. Посилає ж князь, аби взяли сіль усю у мниха. Привезена ж була сіль. І прийшов князь із тими заколотниками, які намовили [його] на блаженного, бажаючи бачити її. І всі побачили очима своїми попіл! Довго ж дивувалися: "Що, кажуть, — це буде?". І не знали, що думати. Бажаючи ж достеменно побачити, що буде [з] цією справою, [князь], проте ж, повелів його зберегти до 3-х днів, аби зрозуміти істину. Одному ж повеліли скуштувати, і виявився попіл на вустах його.

Приходило ж, зазвичай, безліч народу [до Печерського монастиря], бажаючи взяти солі у блаженного, і, побачивши пограбування старця, поверталося з порожніми руками, проклинаючи того, хто сотворив це. Блаженний же каже їм: "Коли викинута буде, тоді, пішовши, розбирайте її". Князь же, тримавши її до 3-х днів, повелів поночі висипати її. Як висипаний був попіл, і негайно перетворився на сіль. І її побачивши, міські жителі, прийшовши, розібрали сіль. І як це дивовижне чудо сталося — вжахнувся винуватець насильства: не міг приховати [тієї] речі, оскільки усі міські жителі його свідками були. І почав досліджувати, що сталося. Тоді оповіли князеві іншу річ, яку сотворив блаженний, годуючи лободою безліч народу, і в устах їхніх хліб солодким бував; деякі ж взяли одну хлібину без його благословіння, і виявився [той], мов земля, і гіркий, ніби полин в устах їхніх. Це почувши, князь засоромився скоєного, і пішов у монастир до ігумена Іоана та покаявся йому. Був бо спершу ворогував із ним, оскільки [ігумен] викривав його зажерливість до

багатства й насильства. Схопивши його, Святополк до Турова ув'язнив, і якби Володимир Мономах за нього не заступився, — [там би й лишався]. Злякавшись же втручання того, Святополк швидко повернув із честю ігумена до Печерського монастиря.

Задля цього чуда вельми полюбив [князь] монастир Святої Богородиці [Печерський] та святих отців Антонія і Феодосія. Чорноризця ж Прохора звідтоді вельми шанував і блажив, знаючи, що той воістину рабом Божим є. Перед Богом присягся з того часу не сотворити насильства нікому. Ще ж, і це слово потвердив до того [Прохора] князь: "Якщо я, за промислом Божим, раніше від тебе відійду зі світу цього, — ти своїми руками в домовину поклади мене, аби цим явилася на мені незлобивість твоя. Якщо ж ти раніше від мене преставишся й підеш до Непідкупного Судді, то я на плечах своїх до печери внесу тебе, щоби задля того Господь подав мені прощення за численні сотворені мною перед тобою гріхи". І, це сказавши, пішов од нього.

Блаженний же Прохір багато літ прожив у доброму сповіданні, богоугодному, чистому й бездоганному житії. По цьому розхворівся святий, князь же на війні був. Тоді святий послання посилає до нього, говорячи: "Наближається час відходу мого з тіла; коли хочеш — прийди; прощення отримаєш і здійсниш обіцянку свою, аби отримати воздаяння від Бога. І своїми руками покладеш мене в домовину. Нині бо чекаю твого приходу, якщо ж пробавишся, і я відійду — не так вийде тобі на війні, як коли прийдеш ти до мене". І, це почувши, Святополк негайно розпустив воїнів і невдовзі прийшов до блаженного. Преподобний же, чимало повчивши князя про милостиню та про майбутній Суд, і про вічне життя, і про безкінечні муки; давши йому благословіння й прощення [гріхів], і, цілувавши весь почт княжий, підніс руки догори і віддав душу [свою Богу]. Князь же взяв [тіло] святого старця і поніс його до печери, і своїми руками в домовину поклав.

І по похованні блаженного пішов на війну, і велику перемогу отримав над безбожними агарянами*, і полонив

**Мусульмани.*

усю землю їхню, і привів їх до своєї землі. Це бо була пророчена преподобним, Богом дарована перемога в Руській землі. І звідтоді Святополк, коли ходив на рать чи на лови, приходив до монастиря з подякою поклонитися Святій Богородиці і гробу Феодосієву, і заходив у печеру до святого Антонія і блаженного Прохора, і, всім преподобним отцям поклонившись, ішов своєю дорогою. І добре жило Богом опікуване князівство його. Сам свідком бувши, ясно сповідував чудеса та знамення преславного Прохора й інших преподобних, і з ними та отримають всі милість во Христі Ісусі, Господі нашому, Йому ж слава з Отцем і зі Святим Духом, нині і повсякчас, і навіки-віків. Амінь.

Патерик Києво-Печерський. — К., 1998. — С. 142 — 145.

ПРО МИКОЛУ СВЯТОШУ

(З Патерика Києво-Печерського)

Цей блаженний і благовірний князь Святоша, на ім'я Николай, син Давидів, внук Святославів, подумавши, що облудним є життя це суєтне, і що все тутешнє мимо тече й мимо проходить, майбутня ж Благодать безкінечна [та] вічна є; і Царство Небесне, яке вготував Бог тим, хто Його люблять — безкінечне, — залишив княжіння, честь і славу, і владу, і все те ні за що мавши, прийшов до Печерського монастиря і став монахом року 6614 (1106), 17 лютого.

Про його добродійне життя та послух знають всі тутешні чорноризці. Перебував бо при поварні 3 літа, працюючи на братію, і своїми руками дерево колов для варіння каші. Багато разів і з берега на своїх плечах носив дрова. І ледве відвернули його брати Ізяслав та Володимир від такого діла. Цей же істинний послушник вимолив, аби ще один рік при поварні попрацювати на братію. І таким [був] цей досвідченим і довершеним у всьому.

І по цьому приставили його до воріт монастирських, і тут пробув 3 роки, не відходячи нікуди, крім церкви. І з тих пір повелено було йому служити при трапезі. І лише ігуменовою

волею та всієї братії змушений був келії собі набути, що ним збудована, [й] донині зветься Святошиною, [як] і горо́д, який своїми руками насадив.

Оповідають же про нього і таке: за всі літа чернецтва його ніколи ніхто не бачив без роботи, але завжди мав [святий] рукоділля в руках своїх, і одягом, заробленим цим рукоділлям, вдовольнявся. В устах же постійно мав молитву Ісусову непрестанну: "Господи Ісусе Христе, сину Божий, помилуй мене!". Не брав у рот нічого стороннього, але лише монастирською їжею харчувався. Хоча й багато мав, але те все на потребу подорожнім та жебракам подавав, і на влаштування церкви. Є [в монастирі] книги його численні й до сьогодні.

Коли ще був на княжінні блаженний князь Святоша, мав лікаря освіченого вельми, сирійця, на ім'я Петро, який супроводжував його до монастиря. Побачивши ж його повну бідність, [як] у поварні і біля воріт сидів, Петро покинув його [і] оселився в Києві, лікуючи людей. Приходячи ж часто до блаженного, [і] бачачи його в тяжкому злостражданні і безмірному пості, умовляв його, кажучи: "Княже! Треба тобі турбуватися про своє здоров'я, аби не згубив плоть свою безмірною працею і воздержанням. Бо якщо коли занеможеш — не зможеш знести накладеного на себе ярма, якого захотів Бога ради. Не хоче бо Бог через силу поста чи праці, але тільки серця чистого і запечаленого [гріхами]. Не звик ти до того тягаря, який маєш, працюючи, немов невільник. Але благочестиві твої брати — Ізяслав і Володимир — вельми коряться твоєю бідністю, що [ти] від такої слави та честі до останнього убозства дійшов, аби морити тіло своє і захворіти від недоброякісного харчу. Дивуюсь нутрощам твоїм, які колись обтяжені були смачною їжею, нині ж, сирі овочі та сухий хліб отримуючи, терплять. Гляди, бо колись, впавши в недугу і не маючи міці, швидко життя втратиш. Я ж не зможу тобі допомогти, й заповіси плач невтішним братам своїм. Це [ж] бо й бояри, які колись служили тобі, [та] думали при тобі великими стати і славними, нині втратили твою любов: бажань великі будинки збудувавши, сидять у них у великому сумі. Ти ж не маєш де голови прихилити, на смітнику цьому сидячи, і вважають тебе божевільним. Який бо князь так робив:

чи блаженний батько твій Давид, чи дід твій Святослав, чи хто з бояр так робив, чи такого шляху бажав, крім Варлаама, який був тут ігуменом? І коли мене не послухаєшся — перед Судом суд приймеш". Це ж і багато [іншого] казав йому, навчений його братами, іноді в поварні з ним сидячи, іноді ж — біля воріт. І відповідав блаженний: "Брате Петре! Багато думав, і вирішив не пощадити плоті своєї, аби на майбутнє не повставати на боротьбу з самим собою, аби, зігнута тяжкою працею, змирилась сила, бо, — каже, — брате Петре, в немощі належить перебувати. Ніщо бо страждання нинішнього часу перед майбутньою славою, якої маємо досягти. Дякую ж Господові, оскільки звільнив мене від мирського рабства і зробив мене слугою рабів своїх, блаженних цих чорноризців. Брати ж мої хай прислухаються до себе, кожен бо в свій час понесе [свій хрест — ?]. І доволі їм моєї влади. Це ж все задля Христа лишив: жінку і дітей, дім і владу, і братів, і друзів, рабів і маєтки. А тому надіюсь успадкувати життя вічне. Збіднів же — задля Бога, аби Його набути. І ти, коли лікуєш, чи не велиш цуратися їжі? Мені ж померти за Христа — набуток, а як на смітнику сидіти — з Йовом це роблю, царствуючи. Якщо жоден князь цього не сотворив до мене — першопроходцем та буду для них: що, коли хтось буде ревним до цього, і піде услід Йому і мені? Надалі ж здумайте самі: ти і ті, хто підучив тебе".

І коли розхворювався цей блаженний, лікар, дізнавшись про те, готував зілля, потрібне для лікування на кожен недуг, коли було чи вогняне палення, чи тепло жовчне. Проте до його приходу видужував князь, ніяк не даючи себе лікувати. І так бувало не раз.

Одного разу той Петро розхворівся, [і] послав до нього Святоша, кажучи: "Якщо не питимеш зілля — скоро видужаєш. Коли ж мене не послухаєшся — багато страждатимеш". Той же, вченим себе вважаючи і від хвороби звільнитися бажаючи, мало життя не втратив, настойок випивши. Молитвою ж святого зцілився. Коли ж знову розхворівся, послав святий сказати йому: "За три дні видужаєш, якщо не лікуватимешся". Послухався його сирієць, [і] за три дні видужав, за словом блаженного.

Якось покликав його святий, [і] говорить йому: "Пострижися, [бо], — каже, — по трьох місяцях відходжу від світу цього". Це ж казав, назнаменуючи йому смерть. Сиріянин же не зрозумів того, що мало з ним статися, [а тому] упав до ніг його цей Петро, і зі сльозами говорить: "Ой леле, пане мій і добродійнику мій, і дороге моє життя! Хто зглянеться на чужоземство моє і нагодує багатьох нужденних, і хто заступиться за обіжених, хто помилує жебрущих? Чи не казав тобі, о княже, що заповісти маєш плач невтішний братам своїм? Чи не ти мене словом Божим зцілив і силою, якою є твоя молитва? Куди нині відходиш, пастирю добрий? Опиши мені, рабу своєму, хворобу смертну, і якщо я [її] не вилікую, то буде голова моя за голову твою і душа моя за душу твою! Не мовчки піди від мене, але яви мені, пане, звідки знаєш [про смерть], аби дав життя своє за тебе. Якщо ж звістив тобі Господь про те — моли Його, аби я помер за тебе. Якщо ж лишаєш мене, то де сяду поплакати за своєю втратою — на смітнику цьому, чи у воротах сих, де [нині] перебуваєш? Що можу отримати у спадок із твого майна? Сам ти голий є, і, померши, у цьому залатаному рубищі покладений будеш. Даруй мені твою молитву, як же в давнину Ілія Єлиссові милість, аби збудив глибину сердечну і пішов у місця райські під покровом Дому Божого. Знає і звірина, [де] по заході сонця зібратися, і на ложах своїх лягти, і птиця знаходить собі дім, і горлиця — гніздо собі, де кладе пташенят своїх. Ти ж шість років у монастирі, а місця свого не набув". Блаженний же каже до нього: "Краще надіятися на Господа, ніж надіятися на людину: знає бо Господь, як прохарчувати всі створіння, може спасати бідних і заступатися [за всіх]. Брати ж мої хай не плачуться за мною, але плачуться за собою й дітьми своїми. Лікування ж за життя не потребував, мертві ж життя [знову] не можуть побачити, ні лікарі не можуть воскрешати". Пішов з ним до печери, викопав місце для поховання свого і каже сирійцеві: "Хто з нас більше уподобав гроб цей?". Сирієць же каже: "[Не] знаю, чого хто хоче, але ти живи ще, а мене тут поклади". Блаженний же каже: "Буде тобі, як ти хочеш". І так, постригшись, [сирієць] три місяці провадив день і ніч у плачі непрестанному. Блаженний же, втішаючи

його, говорив: "Брате Петре, якщо хочеш, візьму тебе з собою". Той же з плачем каже до нього: "Хочу, аби мене пустив [наперед] і я за тебе помру, ти ж молися за мене". І каже до нього блаженний: "[Що ж], наважся, чадо! Готовий будь: на третій бо день одійдеш [до Бога]!" І так [сирієць], причастившись Божественних і Животворчих Таїн безсмертних, ліг на ліжку і, приготувавшись до смерті, простягти ноги, [і] передав душу в руки Господні.

Блаженний же князь Святоша по тому прожив 30 літ, не виходячи з монастиря, доки преставився у вічне життя. І в день преставлення його мало не все місто зібралося. І, про це дізнавшись, брат його прислав з проханням до ігумена, говорячи: "Прошу собі на благословіння хреста з його парамана, і підголовник, і кладки його, на яких поклони бив". Ігумен же дав йому, кажучи: "По вірі твоїй [та] буде тобі". Цей же, отримавши [бажане], шанував [його], і дав ігумену три гривни золота, аби не дарма взяти знамення братове.

Цей же Ізяслав одного разу розхворівся, і всі вже бачили його при смерті, і не чаяли [його одужання], і сиділи при ньому жона його й діти, і всі бояри. Він же, трохи припіднявшись, попросив води із Печерського колодязя, і далі онімів. Пославши ж, взяли води. Дав же ігумен і власяницю Святошину, брата його, обтерши нею гроб святого Феодосія, аби одягли його в неї. Перш, ніж увійшов той, хто ніс, промовив князь: "Вийдіть швидко перед град назустріч преподобним Феодосію та Николі!". Зайшов посланий з водою та власяницею, і закричав князь: "Никола! Никола Святоша!". І дали йому пити, і одягли його у власяницю, і негайно виздоровів. І всі прославили Бога та угодників його. Ту ж власяницю [князь] одягав на себе, коли хворів, і так уздоровлювався. Сам же до брата їхати хотів, але був утриманий тодішніми єпископами.

Цю власяницю одягав у кожній битві й неураженим лишався. Согрішив же він колись, і не смів взяти її на себе, і так убитий був у бою. І заповів, аби в ній похованим бути.

Багато й інших справ того мужа, блаженного князя Святоші оповідають, про що і донині знають тутешні чорноризці.

Патерик Києво-Печерський. — К., 1998. — С. 103—106.

ЧУДО МИКОЛИ "МОКРОГО" В СВ. СОФІЇ

(Зі збірки "Чудеса св. Миколи")

Жили тоді у Києві один чоловік з жінкою, що мали у себе одинака сина, ще немовлятко. Побожні люди ці особливо велику віру мали до св. Миколи та до св. мучеників Бориса і Гліба. А тому, коли настала пам'ять святих мучеників і сила-силенна народу ізо всіх країв поспішала до Вишгорода, де почивали мощі мучеників, і ці чоловік та жінка з немовлятком своїм, захопивши святі дари — свічки, оливу та фіміам, — сіли в човна і поїхали Дніпром туди ж вклонитися мученикам та св. Миколі, владиці Мірликійському. Щасливо прибули вони туди, закінчили свою прощу і радісно рушили назад до Києва.

Коли ж вони плили Дніпром, мати задрімала і несподівано упустила з рук дитину у воду. Неможливо собі й уявити, яке горе було бідним батькам. Вони рвали на собі волосся, били себе в груди, і не було краю їх сльозам та голосінням. В своїх жалощах з скаргою й докором вони зверталися особливо до св. Миколи. — "Горе мені, св. Миколо! — казав батько. — Чи для того я мав велику віру у твою святість, щоб ти не зберіг мені навіть мого сина-одинака?".

Скоро одначе батьки схаменулися й вирішили, що, мабуть, вони прогнівили чим-небудь Бога, і його угодники покарали їх. Тоді замість нарікання та розпачу вони звернулися до св. Миколи з молитвою пробачити їм і утішити в їх гореньку, і журливі повернулися до дому.

І в ту ж ніч св. Микола узяв дитину з річки, приніс і положив її здорову на хорах в соборній церкві св. Софії. Ранком перед одправою до собору ввійшов пономар і дуже здивувався, почувши в церкві дитячий крик. Довго стояв він на одному місці, прислухався і думав про себе: хто б це пустив на хори жінку з дитиною? Далі він пішов до сторожа, що замикав хори, і почав гримати на нього за те, що він залишив жінку на хорах. Але сторож відповів йому: "Не знаю, про що ти кажеш?". Вони зараз же обидва пішли до дверей хорів і

знову почули плач, між тим як двері туди було старанно й міцно заперто. Тоді вони одчинили їх, війшли на хори і побачили, що перед образом св. Миколи лежить дитина мокра, немов її зараз взято з води. Здивовані, вони негайно повідомили про знайдену дитину митрополита. Митрополит же після ранішньої служби розіслав посланців по всьому місту з запитанням: "Чия це дитина?".

Нарешті дійшла вістка про невідому дитину і до його батьків. "Невже ж це наша дитина?" — схвильовано питали себе чоловік та жінка. Зараз же вони побігли до св. Софії і дійсно пізнали в невідомій дитині своє немовлятко, що потонуло у Дніпрі.

Радісні, з чудесно знайденим, здоровим та нерушимим сином батьки повернулися додому, славлячи Бога та його великого чудотворця Миколу.

ЧЕНЦІ ФЕДІР ТА ВАСИЛЬ

(Легенда)

Мстислав, син великого князя Святополка (Михайловича), вимагав від ченця Федора, щоб йому указав у Варязькій печері скарб — багато срібла та коштовного посуду. Федір відповів: "Ще за життя св. Антонія чув я, що в цій печері було старовинне Варязьке сховище і через те саме і прозване Варязьким. Це правда, що я бачив там багато золотого посуду латинського, та Бог відібрав у мене пам'ять, і тепер не знаю, де я цей скарб переховав".

Мстислав наказав взяти на муки Федора і, бувши напідпитку від вина, спустив стрілу у друга його Василя, який вийняв із себе стрілу і кинув її до ніг юнака-князя, промовивши, що скоро Мстислава буде самого нею вражено.

Пророцтво це справдилося. Мстислав, поранений у Володимирі на стіні, пізнав стрілу і сказав: "Вмираю за Федора та Василя".

Федір та Василь, замучені у в'язниці, померли 11 серпня 1091 р.

ПРО АГАПІТА-ЛІКАРЯ

(З Патерика Києво-Печерського)

Був дехто з Києва, [який] постригся під іменем Агапіта. за блаженного отця нашого Антонія, і який наслідував життя його янгольське, бувши очевидцем зробленого ним. Бо як же той, великий, ховаючи святість свою, хворих зціляв своєю їжею, [а] ті вважали, що [їм] лікарське зілля подавали, і так уздоровлювалися молитвою його; так і цей блаженний Агапіт, ревно наслідуючи святого того старця, допомагав хворим. І коли хто з братії хворів — залишав келію свою — не було бо нічого, що можна було б вкрасти в келії його,— приходив до хворого брата і служив йому — піднімаючи і допомагаючи йому, і на своїх руках носячи, і давав йому свого харчу — варених овочів,— і так уздоровлювався хворий молитвою його. Якщо ж тривала його недуга — так Бог благоволив, аби віру і молитву раба свого помножити — цей же блаженний Агапіт перебував [біля нього] невідступне, молячи за нього Бога безперервно, [аж] доки Господь здоров'я подавав хворому задля його молитв. І через те прозваний був Лікарем, бо дарував йому Господь дар зцілення. І прочули про нього у місті, що [є] якийсь у монастирі лікар, [і] багато хворих приходили до нього і уздоровлювалися.

Був же за часів цього блаженного чоловік один, вірменин за походженням та вірою, умів же лікувати, як ніхто до нього: якщо тільки бачив хворого — дізнавався й говорив йому, що вмре, нарікши йому день і час — ніколи не виходило проти його слів; і цього вже ніяк не лікував. Один із таких хворих — із перших у князя Всеволода — був принесений до Печерського монастиря. Його ж Вірменин у відчай ввів, прорікши йому через вісім днів смерть. Блаженний же Агапіт дав йому овочів, які сам їв, і уздоровив його. І рознеслась слава про нього по всій землі тій. Вірменин же уражений був стрілою заздрості й почав капостити блаженному. І одного засудженого до смерті послав до монастиря, повелівши дати тому отруйного зілля, аби перед тим споживши, упав мертвим. Блаженний же, побачивши цього помираючого, дав йому

монастирського харчу і уздоровив його молитвою своєю, і від смерті вибавив засудженого до смерті. І відтоді піднявся проти нього іновірний той Вірменин. І навчив проти святого Агапіта одновірців своїх — дати йому випити смертоносного зілля, бажаючи його цим зіллям уморити. Блаженний же пив без шкоди, ніякого зла не мавши. Уміє бо Господь благочестивих від смерті звільнити: "Якщо,— каже,— отруйне щось вип'ють — ніщо їм не зашкодить, на недужих руки возложать, і здорові [ті] будуть".

В той же час розхворівся князь Володимир Всеволодович Мономах, і служив йому Вірменин, лікуючи його, і нічого не міг зробити, але [тільки] сильнішою стала недуга. І [той], уже при смерті [бувши], послав прохання до Іоана, ігумена Печорського, аби наказав Агапіту прийти до нього, бо княжив тоді в Чернігові. Ігумен же, покликавши Агапіта, велить йому йти до Чернігова. І відповів блаженний: "Якщо до князя йду, то до всіх маю ходити. Не буде мені [добра] задля слави людської вийти за монастирські ворота і відступитися обіту свого. Адже обіцяв перед Богом: бути мені в монастирі і до останнього подиху. Якщо ж виженеш мене — піду в іншу землю. Потім повернуся, коли все це минеться". Не виходив бо ніколи з монастиря. Посланець князя, побачивши, що не хоче йти, молив мниха, аби хоча б ліків дав. Змушений ігуменом, дав йому овочів зі свого харчу для хворого. І коли князь спожив овочі — зразу видужав. Прийшов же Володимир до Києва і зайшов до Печерського монастиря, бажаючи вшанувати мниха й побачити, хто є той, котрий дарував йому ліки й здоров'я з Богом, бо ніколи його не бачив; думав цього майном обдарувати. Агапіт же, не бажаючи вшанованим бути, заховався. Князь же принесене йому золото віддав ігуменові. Потім же послав Володимир до блаженного Агапіта одного з бояр своїх із великими дарами. Посланий боярин знайшов його в келії і, принісши, поклав перед ним дарунки. І відповів [той]: "О, чадо! Ніколи ні від кого нічого не взяв — то чи нині погублю свою відплату задля золота, якого не вимагаю ні від кого?". І відповів боярин: "Отче! Знає той, хто послав мене, що не вимагаєш цього, але задля мене втіши сина свого [духовного], якого в Бозі уздоровив. Прийми це і віддай

жебракам". І відповів старець: "З радістю це прийму задля тебе, оскільки любий ти мені. Кажи ж тому, хто тебе послав: "Все, що мав [ти] — чуже було: ти ж відходив [на той світ, і] не міг нічого взяти з собою. Нині ж роздай все, що маєш, нужденним, оскільки задля того вибавив тебе Господь від смерті. Я бо нічим тобі не допоміг би [без Нього]. І не смій не послухатись мене, аби від того не постраждав". І взяв Агапіт принесене золото, винісши з келії, кинув. Сам же зачинився. І вийшов боярин, [і] побачивши кинутим принесене [золото] та подарунки, і взявши все, віддав ігуменові Іоану, й оповів князеві все про старця. І зрозуміли всі, що рабом Божим є. Князь же не посмів не послухатися старця, і все майно своє роздав жебракам, за словом блаженного.

По цьому розхворівся цей чорноризець — Агапіт — і прийшов до нього вищеназваний Вірменин відвідати його, і почав сперечатися з ним про мистецтво лікування, говорячи, яким зіллям лікується яка недуга. І відповів блаженний: "Яким Господь подасть здоров'я". І зрозумів же Вірменин, що геть ненавчений він є [лікуванню]. І говорить до своїх: "Не знає цей нічого". І, взявши його за руку, каже: "На третій день цей помре. Це ж істина є, і непомильне слово моє. Якщо ж не збудетъся — і я буду мнихом". Блаженний же з гнівом мовить йому: "Чи такий є спосіб твого лікування: смерть мені провіщаєш, а допомогти не можеш? Якщо є досвідченим, то дай мені життя. Коли ж цим не володієш, то для чого мені дозболюєш, засуджуючи померти в третій день? Мені ж звістив Господь, [що маю] померти на третій місяць. Говорить же йому Вірменин: "Коли це вже зрозумів, то уже ніяк не переживеш третього дня", був бо [святий] розхворівся [так] сильно, [що] не міг навіть рухатися. І тут принесли якогось хворого з Києва. Встав же Агапіт, ніби не хворів, взяв овочі, які сам їв, показав лікареві, кажучи: "Це є ліки! Розумій і бач!". Побачивши, лікар говорить мниху: "Це не наші ліки, але думаю, що це з Олександрії приносять". Посміявся блаженний невігластву його, дав зілля хворому і того уздоровив. Мовить же до лікаря: "Чадо! Їж, не гнівайся, оскільки убогі се ми, не маємо чим пригостити тебе". Вірменин же каже йому: "Нині, отче, чотири дні постимося ми цього місяця". Запитав

же його блаженний: "Хто ти і якої віри є?". Лікар же каже до нього: "Чи ти не чув про мене, що вірменином є?" Блаженний же каже до нього: "То як смів увійти і осквернити келію мою і триматися за грішну мою руку?! Вийди від мене, іновірний і нечестивий!". Вірменин пішов, осоромлений.

Блаженний же Агапіт прожив [ще] три місяці, [і] трохи похворівши, до Господа відійшов. По смерті ж його прийшов Вірменин до монастиря, і говорить ігуменові: "З цього часу і я буду чорноризцем, і облишу вірменську віру, істинно увірую в Господа Ісуса Христа. Явився бо мені блаженний Агапіт, говорячи: "Обіцяв прийняти монашеський образ, і якщо збрешеш — загинеш з життям і душею". А отже — вірую! Але якби цей блаженний хотів довгий час жити тут, Бог не преставив [би] його від світу цього. Якщо ж і прийняв його Господь, то Вічне Життя дарував йому. І думаю, що своєю волею пішов від нас. Небесного Царства бажаючи, [а] міг іще жити з нами. Я знав: і трьох днів не пережити йому. І задля того доклав собі три місяці, і коли б казав [не] три місяці, то і три літа прожив би. Але хоча і помер цей, але вселився в Обитель Небесну, і перебуваючи у Вічному Житті, й там живим є". Так цей Вірменин постригся в Печерському монастирі, і тут життя своє закінчив у доброму сповіданні.

Патерик Києво-Печерський. — К, 1998. — С. 124—127.

СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА

(З Літопису)

У рік 6562 [1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: "Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межи собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь

брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе,— стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ".

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: "Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять". І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабий. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді перебував у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його завше у себе.

Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою богові місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту, в святого Феодора [Тірона] день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свойого, положив на сани, і повезли [його] до Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і пість.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 98—99.

ЗАПОВІТ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

I

Умираючи, князь Ярослав
Заповіт своїм дітям покинув,
Щоб Україна-Русь, край наш любий святий,
У руках у синів не загинув.
В заповіті тому написав Ярослав
Коротеньке та мудреє слово:
"Ви любитеся, дітки мої,
Та шануйте один ви одного;
Та щоб згода між вами була,
Вас бо ненька одна породила,
І тоді вас ніщо не злома,
Й не здола вас ворожая сила.
Коли ж буде незгода у вас,
То загинете ви, мої діти,
Та загубите й край дорогий,
Буде лихо тяжке він терпіти".

II

Поховали сини свого князя-отця
Та й Вкраїною правити стали,
Але батьків святий заповіт
Залишили вони, занедбали.
А Україна-Русь, наша мати свята,
Повилася у тугу та горе:
Розплилося по ній князювання нове,
Мов хвилясте, неситеє море:
Брат на брата війною пішов,
Сполучившись з чужою ордою,
І заплакала Русь, застогнала кругом,
Полилася недоля рікою...

Не орач в полі співав,
А на нивах круки закричали,
Та крилату свою величезну сім'ю
На обід на кривавий скликали.
І зліталась, як хмари, круки
Та й довбали козацькії очі,
А вже решту сіроми — вовки
Доїдали у темної ночі.

III

Проминули ті сумні часи,
За одмінами бігли одміни,
Відмінилось усе, тільки той заповіт
Не змінивсь аж до нашої днини.
Ми читаєм його, заучаєм його
Та нема і тепер у нас згоди,
І панують над нами давно
То одні, то другії народи.
І втягнулись ми щиро в ярмо,
Вже щиріше не можна втягнутись,
Бо вже рідне, своє нам зробилось чуже,
До чужого ж ми стали горнутись.
І безпечно нам в шкурі чужій,
Ми забули, що єсть у нас мати,
Ще й без сорому кажем під час:
"Україні-Русі вже не встати".
Правда, любі мої патріоти-брати,
України-небоги синочки.
Правда, сестри байдужі мої,
Удовиці старенької дочки.
Нащо здався вам край дорогий!
За що вам свою неньку кохати.
Ви зросли, живете — непотрібна тепер
Вам убогая рідная мати..

ГАННА ЯРОСЛАВНА
(Вірші Галі Мазуренко)

Темна ніч габою* Францію закрила.
У Санлісі[1] сторож палкою
Стучить. Близько замку виє темний пес зрадливо —
Генриха старого хоче він збудить.
Спить король в могилі... Та сторожкі пери...
Місто б'є тривогу: лицарі
Біжать... Лицарі питають, — де їх королева?
Пери королеву бачити хотять?
Що ж, могутні пери, чом не всі ви в зборі?
Чом з Крепі[2] не скаче Рауль де
Перрон? Чом вогні не всюди? Горе, пери, горе!
Гляньте — в королеви не горить вогонь.
Лицарі — в погоню! Пес не вив даремно —
Лицарі скажено, люто б'ють
Коня. В лицарів обличчя від образи темні...
Королева Ганна утекла.
Коні, швидше, швидше! Остроги кривавте!
Чи живих, чи вбитих втікачів
Беріть. Франції надії, плани Ярослава,
Ваші мрії, пери, треба залишить.
Тих не заховають всі ліси Санліса.
Франція не стерпить гордого
Крепі! — Проти волі перів ще ніхто не мислив
Королев увозити вночі...
А хіба ні одна, мудрий Ярославе,
Ставила кохання понад
Вашу "прю"? Чи ніхто не сплаче у Путивлі рано

Те, що покриває, пелена, покров (переносно) — від "габа" — (заст.), турецьке сукно білого кольору.

[1]Місце, де часто жила Ганна Ярославна і звідти щораз їздила на полювання з Раулем де Перроном (*коментар О. Тулуба*).

[2]Місце, звідки походив Рауль де Перрон і де одружився з королевою-удовою (*коментар О. Тулуба*).

Проти вашій распрі, про любов свою?
Що ж, — гоніться, пери! Згине Ярославна
У Крепі безславно, —
Згине де-Перрон, — бо ніхто на світі не любив
безкарно.

* * *

В жалобі трохи вища, трохи тонша
Стоїть над чорною труною королева,
І довгі вії колько під бровою
Не звохчила сльоза.
Стоїть сумна, не у стрункій каплиці
І молитви не теплять жовті свічі..
Проклятий церквою до тебе, ніжна,
Рауль не встане де Перрон..
Колись у Франції любила Ярославна
Санліс із необхідними лісами,
Такими схожими на київське довкілля,
Такими рідними, як рідний край.
Тепер у Києві, чужа межи своїми..
Не радісно, — болюче-скорбно буде
Любить одне, лише одне узгір'я
За Києвом, подібне до Санліс,
Сама.. Знеславлена, мовчазно-горда
Тужитиме подовгу на узгір'ї
Не за Парижем і не за дофіном,
А за зозулею над стінами Крепі.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ*

Жив у Києві в неволі
Ханський син, малий хлопчина
Половецького б то хана
Найулюблена дитина.

Мономах князь Володимир
Взяв його під час походу
З ясиром в полон і потім
При собі лишив за вроду.

Оточив його почотом
І розкошами догідно,
І жилось тому хлоп'яті
І безпечно, і вигідно.

Час минав. І став помалу
Рідний степ він забувати,
Край чужий, чужі звичаї
Став за рідні уважати.

Та не так жилося хану
Без коханої дитини:
Тяжко віку доживати
Під вагою самотини.

Зажурився, засмутився —
Вдень не їсть, а серед ночі
Плаче бідний та зітхає,
Сну не знають його очі.
Ні од кого він не має
Ні утіхи, ні поради, —
Світ увесь йому здається
Без краси і без принади.

**М. Вороний (переспів легенди).*

Кличе він "гудця" до себе
І таку держить промову,
Що мов кров'ю з його серця
Слово точиться по слову:

— "Слухай, старче. Ти шугаєш
Ясним соколом у хмарах,
Сірим вовком в полі скачеш,
Розумієшся на чарах.

Божий дар ти маєш з неба
Людям долю віщувати,
Словом, піснею своєю
Всіх до себе привертати:

Ти піди у землю руську,
Ворогів наших країну, —
Відшукай там мого сина,
Мою любую дитину.

Розкажи, як побиваюсь
Я за ним і дні і ночі,
Як давно вже виглядають
Його звідтіль мої очі.

Заспівай йому ти пісню,
Нашу, рідну, половецьку,
Про життя привільне наше,
Нашу вдачу молодецьку...

А як все те не поможе,
Дай йому Євшана-зілля,
Щоб понюхавши, згадав він
Степу рідного привілля".

І пішов гудець в дорогу.
Йде він три дні і три ночі,
На четвертий день приходе
В місто Київ опівночі.

Крадькома пройшов, мов злодій,
Він до сина свого пана
І почав казати стиха
Мову зрадженого хана.

Улещає, намовляє..
Та слова його хлопчину
Не вражають, бо забув вже
Він і батька, і родину.

І гудець по струнах вдарив:
Наче вітер у негоду,
Загула невпинна пісня,
Пісня вільного народу.

Про славетнії події,
Ті події половецькі;
Про лицарськії походи,
Ті походи молодецькі.

Мов скажена хуртовина,
Мов страшні Перуна громи,
Так ревли-стогнали струни
І той спів гудця-сіроми.

Але ось вже затихає
Бренькіт дужий, акордовий,
І замісто його чути
Спів народній, колисковий.

То гудець співає тихо
Пісню тую, що співала
Мати синові свойому,
Як маленьким колисала.

Наче лагідна молитва,
Журно пісня та лунає..
Ось її акорд останній
В пітьмі ночі потопає.

Але спів цей ніжний, любий,
Ані перший — сильний, дужий,
Не вразив юнацьке серце, —
Він сидить німий, байдужий.

І схилилася старече
Голова гудця на груди. —
Там, де пустка, замість серця,
Порятунку вже не буде..

Але ні.. ще є надія.
Тут на грудях, в сповиточку...
І тремтячими руками
Розриває він сорочку,

І з грудей своїх знімає
Той Євшан, чарівне зілля,
І понюхать юнакові
Подає оте бадилля.

Що ж це враз з юнаком сталось.
Твар поблідла у небоги;
Затремтів, очима блиснув
І зірвавсь на рівні ноги.

Рідний степ — широкий, вільний,
Пишнобарвний і квітчастий
Раптом став перед очима,
З ним і батенько нещасний..

Воля, воленька кохана.
Рідні шатра, рідні люди..
Все це разом промайнуло,
Стисло горло, сперло груди..

— "Краще в ріднім краї милім
Полягти кістьми, сконати,
Ніж в землі чужій, ворожій
В славі й шані пробувати".

Так він скрикнув. І в дорогу
В нічку темну та погожу
Подались вони обоє,
Обминаючи сторожу.

Байраками та ярами
Неутомно прохожали, —
В рідний степ, у край веселий
Простували, поспішали..

Україно, мамо люба.
Чи не те ж з тобою сталось.
Чи синів твоїх багато
На степах твоїх осталось?

Чи вони не одцурались
Не забули тебе, неньку?
Чи сховали жаль до тебе
І кохання у серденьку?

Марна річ. Були і в тебе
Кобзарі — гудці народні,
Що співали-віщували
Заповіти благородні.

А про те тієї сили,
Духу, що зрива на ноги,
В нас нема.. І манівцями
Ми блукаєм без дороги..

Де ж того Євшану взяти,
Того зілля — привороту,
Що на певний шлях направе —
Шлях у край свій повороту.

КІНЬ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

(З записів Петрея початку XVII ст.)

У князя Володимира Мономаха був кінь, що походив від коня Олександра Великого — Буцефала-Коров'яча Голова. На лобі у цього коня була пляма і він був особливого кольору, з чорними смугами на спині та хвості. Коли, бувало, надінеться на нього кінське вбрання й опорядять його на війну, він нікому не давав на собі їздити, крім князя та ще й конюха, що ходив за ним; а проте додержував тут таку різницю: коли сідав на нього челядник, він ходив погано, повагом, не гарно, звісивши вуха й голову, немов який ледачий осел; коли ж опорядять його у пишну кульбаку та зброю й він помітить, що поїде сам князь, одразу підбадьорювався, підіймав голову й вуха, бив копитами у землю, іржав й харчав ротом та носом так, що всі лякалися. Коли ж князь стьобав його трошки батіжком й починав умовляти, він красиво статувався і кидався у різні боки, робив скоки за скоками, і, мов блискавка, підлітав до свого їздця, огризався, фицався на диво всім.

У цього коня була ще така повада, що завжди він хтів стояти у стайні на самому верхньому місці і тим дозволяв поратися коло себе, як з ягнятком. Коли ж поставлять його на іншому місці, він переривав навпіл уздечку й повіддя, прибігав на головне місце і коли там стояла інша коняка, кусав її доти й не заспокоювався, поки не дадуть йому цього місця.

ЧУДО ІКОНИ МОНАСТИРЯ ПУСТИННОГО МИКОЛИ (АБО СТОВПОВОГО) (МАЛИЙ МИКОЛА АБО СЛУПСЬКИЙ МОНАСТИР)

(Народне оповідання)

Року 1113, коли цей монастир перебував ще на Аскольдовій Могилі, на теперішньому місці його був дикий, дрімучий ліс (пуща), багатий різною дичиною. Одного разу в цьому то лісі під час полювання великий князь київський Мстислав Володимирович вже пізньої доби збився з дороги. Після довгого й даремного шукання загубленого шляху, раптом князь був здивований яскравим світом в одному місці в пущі. Коли він направився туди, то побачив, що світ виходив від ікони святителя Миколи, а стояла ікона на високому пні дерева, якраз біля загубленого їм шляху. Тоді-то великий князь біля цього пня — місця появи образа — спорудив церкву Чудотворцю Миколі і крім його переніс сюди з Аскольдової Могили Миколаївський монастир. Через те, що монастир перебував тоді серед безлюдної пущі, він і веде свою назву — Пустельний.

БОНЯК, КНЯЗЬ ПОЛОВЕЦЬКИЙ

(З Літопису)

Року 1096 прийшов Боняк з половцями до Києва у неділю ввечері і бився коло Києва, і спалив на Берестовім княжий двір.

А двадцятого того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, зненацька вдруге прийшов Боняк — безбожний, шолудивий, отой хижак, до Києва, і ледве до міста не в'їхали половці, бо запалили Болон'є* (Подоліє) коло міста, і повернулися до монастиря, і спалили Стефанів монастир і дерев'яний Германич.

**Оболонь.*

І прийшли до Печерського монастиря, коли всі були по келіях, одпочиваючи після заутрені, почали гукати, поставивши стяга два перед брамою монастирською. Всі наші втекли за дім монастирський, а інші вбігли "на палати" до церкви. Безбожнії ж Ізраїлеві сини розбили браму монастирську, і пограбували все, що було в келіях; потім запалили дім святої Владичиці нашої Богородиці, і прийшли до церкви, і запалили двері, що до кутка споруджені, і другі, що на півночі, і влізли до притвору біля труни Феодосія, грабували образи, запалювали двері й докоряли Богу й закон наш.

Тоді ж запалили вони двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод на пригорку, що прозивається Видибичі. То все окаянні спалили вогнем. Убили також декілька з нашої братії безбожнії сини Ізраїлеві, що послано на скарання християнам.

ОПОВІДАННЯ ПРО ПОЛОВЧИНА

(Зі збірки "Чудеса св. Миколи")

В місті Києві був один чесний чоловік, що дуже шанував пам'ять св. Миколи. Це було тоді, коли українські князі рік-річно воювали з Половцями, степовим народом, що кочував по широких степах між Дніпром та Доном. Отже трапилося так, що у того киянина якимось робом опинився один половецький невільник. Киянин держав його цілий рік у кайданах, чекаючи, що рідня половчина зголоситься з викупом, але ніхто не зголошувався. Одного дня мовив Киянин до половчина:

— Доки будеш сидіти у мене? Даси мені викуп і пущу тебе до твого краю.

Половчин відповів:

— Пусти мене, то піду додому і принесу тобі викуп. А коли будеш держати мене, то звідки ж візьму тобі викуп?

Мовив Киянин:

— Дай запоруку, то пущу тебе до твого краю.

На се відповів половчин:

— Знаєш, пане, що не маю тут нікого, хто б поручився б за мене.

Тоді сказав йому киянин:

— Хочеш, щоб я дав тебе на запоруку святому Миколі?

На се відповів половчин:

— Пане, скажи мені, хто се такий Микола, бо я не знаю його.

Тоді пан завів його до церкви св. Миколи, показав йому образ святого і сказав:

— Хочеш, щоб я тебе дав на запоруку отсьому святому?

— О, дуже радо хочу, — мовив половчин, — і обіцяюся сповнити все, чого жадаєте від мене.

А в душі подумав собі:

— От дурний киянин, дає мене на запоруку мальованому святому.

А тим часом киянин, додержуючи свого слова і віррячи запевненням половчина, зараз познімав із нього кайдани, дав йому коня і все, чого було треба для далекої дороги по степах, і проводив його аж за місто.

— Слухай же, брате половчине, — мовив він, прощаючися з своїм невільником: — не зламай-же запоруки, зложеної св. Миколі, і не загайся принести мені окуп. Бо коли ошукаєш мене, то знай, що ніде на світі не схоронишся від руки сього святого Миколи.

— Але ж, паночку, — мовив половчин, — пощо би я мав ошукати тебе? Скоро тільки прибуду додому, зараз розстараюся окуп і привезу тобі все, що винен.

З тим вони й роз'їхались. А їдучи степами, половчин тішився і похвалявся сам собі:

— Ну, справді, не має розуму сей киянин! Дати мене на запоруку якогося образа, названого Миколою! Що-ж він може зробити мені? Ще там, як я бачив його в церкві, було мені якось страшно. А тут я не бачу його і він не може бачити мене, то й не боюся його і не привезу викупу сьому християнинові.

Оттак надумавши, він приїхав до свого краю і розповів своїй рідні, як то його пан пустив його на волю, здавши його на запоруку якомусь мальованому Миколаєві. Там було реготу серед половців.

— Отсе пан! Справді якийсь дуркуватий пан, що пустив тебе за запорукою мальовила! Ну, що воно може зробити тобі? Адже ти вже дома і не бачиш його, ані воно не бачить тебе!

І так жив собі той половчин без страху і не віз викупу тому простодушному чоловікові, а повторював разом з своїми кровними:

— Дурень той киянин, що дав мене на запоруку мальованого святого. Адже ж малюнок не дійде сюди до мене. Якби був оддав мене на запоруку будь-якому чоловікові, то сей приїхав-би сюди і здер-би з мене весь окуп ще з лихвою.

І так жив собі, радіючи і гадки не маючи дотримати даного слова.

Та ось по кількох тижнях, коли був сам у шатрі, з'явився йому св. Микола, такий самісінький, як був намальований на образі, і промовив до нього:

— Приятелю, знаєш мене?

— Не знаю, хто ти і відки! — відповів половчин.

— Приятелю, — мовив святий, — а не тямиш, що я заручився за тебе там, у Києві? Пам'ятай, що ти обіцявся повезти викуп тому християнинові, у котрого ти сидів у залізах. Чом же тепер отягаєшся і не везеш викупу? Слухай, небоже: відвези за себе викуп тому християнинові, бо як не повезеш, то нароблю тобі клопоту.

Сказавши це, св. Микола зробився невидимим. А половчанинові зробилося моторошно.

— Ов! — подумав собі, — я був певний, що той образ не може дійти до мене, але, бач, з'являється мені людина у такій самій подобі, як був намальований на тім образі, що заручився за мене. Що воно за диво? Чи то образ перемінився в людину, чи людина була у тім образі? І що за клопіт такий зробить мені ся поява, коли не поверну окупу?

Міркував половчин сюди й туди, але нікому не говорив про появу, а по кількох днях і сам почав забувати про неї, помогаючи ще собі напитками, щоб якнайменше думати про своє зобов'язання. Та ось раз він сів на коня і поїхав у поле, коли нараз з'явився йому у друге святий Микола. Він приступив до нього, зторгнув з коня і, потермосивши ним здорово, мовив:

— Ти недобра дитина! Так ти повіз за себе викуп тому християнинові, що випустив тебе за моєю запорукою? Ти ж обіцявся зараз відвести йому все, що винен, а тепер уже забув? Ще раз говорю тобі: змилуйся сам над собою і відвези викуп киянинові. Бо коли не зробиш сього швидко за другою моєю появою, то при третім разі буде тобі біда.

Се промовивши, св. Микола зник. А половчин, бачачи, що се не пустий привид, а справдішній його запоручник, сів на коня і поїхав додому, міркуючи собі в голові:

— Треба справді відвезти викуп тому киянинові. Адже сей святий як потермосив мене, то ще й досі кості болять.

Але, приїхавши додому, він і сим разом не повідав нікому про появу, почав запивати спомини про неї і по кількох днях упевнився, що все те був привид, що нема чого боятися і нічого йому не буде.

Так минуло кілька тижнів. Та ось трапилось таке, що половці з'їхалися на нараду: поприїжджали старі начальники їх орд і молоді войовники і всі багатирі. Поїхав на нараду і той половчин, що був у неволі в Києві. І коли всі поставали на конях і мала початися нарада, тому половчанинові показався втретє св. Микола, зіпхнув його з коня і почав термосити ним, приговорюючи:

— А не мовив я тобі, негіднику, відвезти викуп тому киянинові? Він поклався на мою запоруку і, вірячи мені, не тільки випустив тебе, а ще й свого добра дав тобі на дорогу; а ти, поганий половчине, ошукав його добру віру, і тепер той чоловік плаче і зітхає перед моїм образом, і я не можу дивитися на його сльози. Так ось же тобі за се!

Ані появи св. Миколи не бачили присутні, ані тих слів не чули, але по них пішов страх, коли побачили, що діялося перед їх очима. Половчином почало кидати об землю, тут голова його стукнеться об камінь, то знов усього його щось піднесе до гори і гримне до землі, то скривить його так, що голова опиниться між колінами, а з-заду тільки луп-цуп, чути, немовби молотило якесь незриме у три ціпи б'є. Так се тривало добру хвилю і всі, хто бачив се, були перенятi таким страхом, що розбіглися, хто куди бачив, а бідного половчина лишили на землі мов мертвого. Дехто побіг і доповів його рідні всю його пригоду.

Приїхали свояки, знайшли його на землі безтямного і ледве живого і завезли додому. Лежав бідолаха кілька день, мов сам не свій, і тільки потім отямився настільки, що міг говорити.

— Що сталося з тобою? — питали свояки.

І він почав оповідати їм про три появи святого Миколи і про ту страшну кару, яку витерпів за третьою появою. Вислухали його свояки і дуже перелякалися.

— О, нещасливий! Чом же ти не казав нам зараз про першу появу? Ми сміялися з дурного киянина, а так ми були би знали, що там сам український Бог поклав за тебе запоруку.

— Ні, — мовив половчин, — се не український Бог! Я-ж вам говорив виразно, що се св. Микола, намальований на образі. В такій самій подобі він і являвся мені тричі і мучив мене.

— Нема що діяти, — мовили свояки, — видно, що се великий і могутній святий. Бери ж зараз викуп і вези його тому киянинові, а то сей святий до разу загубить тебе і ще й нас усіх з тобою.

Послухав половчин поради свояків, покликав своїх слуг і велів їм із табуна спіймати дванадцять щонайкращих коней, а крім того ще одного сніжно-білого, досі ще неука: ті дванадцять на викуп його колишнього пана, а того білого для св. Миколи за поручне. Тоді половчин з кількома слугами і тими кіньми зібрався в дорогу до Києва.

Прибувши до Києва, він не йшов насамперед до свого довірника, але подався до церкви св. Миколи, де дав себе в запоруку. Там упав навколішки перед образом святого і промовив:

— О, паночку Миколаєчку! Не муч мене за те, що я пробрехався перед Тобою. Ось я сьогодні привіз викуп так, як ти наказував мені в моїм домі, коли з'являвся три рази. А отсе для тебе, паночку Миколаєчку, привіз я свого білого коника. Се тобі, паночку, поручне від мене, та ще й за те, що я хотів ошукати тебе, але се мені дуже на зле вийшло.

І полишивши білого коня церкві, половчин пішов до дому свого колишнього пана і мовив до нього:

— Отсе тобі, паночку, привожу викуп від себе. А у свого заручника я вже був і дав йому поручне, щоб не мучив мене.

Киянин, що вже стратив був надію на поворот половчина,

здивувався, почувши його слова. Але ще дужче здивувався, коли половчин оповів йому про триразову появу св. Миколи і про тяжку кару, яку він витерпів за своє зрадництво.

Тоді киянин скликав свою рідню, оповів усім цю дивну подію, а почастувавши їх і половчина, як належало, відпустив його в його рідні степи.

ЯЦЕК ОДРОВОНЖ
(Польська легенда)

Походження Яцека Одровонжа таке. Колись у старовинні часи прийшов з Греції до Моравії якийсь велетень і на дворищі короля моравського згорда став викликати на герць тутешніх лицарів. На герць вийшов лицарь Савл і стрілою, пущеною з лука, вирвав у велетня верхню губу з вусами (по другому оповіданню рукою) і на стрілі приніс її королеві; зробив він так через те, що у нього урвався терпець, бо велетень, викликаючи його на герць, дратував його, роблячи йому носа пальцями. На спомин про лицарське діло король дав йому призвіще — Одроус, яке стало родовим в нащадків Савла. Потім ця родина переселилася до Польщі, і польські Одровонжі назавше утримали в своєму гербі образ губи з вусами, що воткнуто на стрілу.

Яцек Одровонж народився року 1183 у селі Камень (епархії Врацлавській, князівства Опольського). Вищу освіту він здобув у Празі, звідки додому він повернувся з ступенем "доктора права", після чого прийняв духовний стан, а краківський владика Вікентій Кадлубек прийняв його до складу каноніків краківської катедри. Після нього Яна Одровонжа було обрано на владику, для затвердження якої посади він поїхав до Риму до папи Гонорія III разом з племінниками Яцком та Чеславом. Там Яцек Одровонж постригся в орден Домініка і, одержавши від нього благословення на заснування такого ж ордена у Польщі, рушив додому. 1220 року Яцек при Краківській Троїцькій церкві заснував монастир домініканців, сам з'являючись зразком аскетизму та подвижничества (піст,

молитва вдень і вночі і т. ін.), навіть бичуючи себе до крови. Яцек весь час проповідував, допомагав бідним, одвідував хворих, так що швидко пішли чутки про його чуда, і орден його дуже збільшувався у Польщі.

1230 року Яцек Одровонж, домініканець, прибув з Польщі до Києва повз Вишгород, де з своїми супутниками пройшов по Дніпрові, як по сухому. Сліди ніг його й досі на воді. На вічну пам'ять про це чудо потім братам цього ордену це місце було подаровано задля риболовлі. В самому Києві Яцек продовжував дивувати всіх своїми чудами. В Києві Яцек ще застав справжнє поганство: у місті та його околицях було багато ідолів, також ідольських божниць, вівтарів. Яцек потрощив ідолів, зруйнував божниці їх. Нарешті він прочув, що на Дніпрові єсть острів, вкритий лісом, і що одному з цих дерев, самому високому, київські поганини поклоняються й приймають пророцтва нечистого, що переховується в ньому й говоре. По широчині річки простір від берега до острова був великий і він здавався без човна неприступним. Але Яцек, накресливши хрест на воді, пройшов по хвилях Дніпрових як по сухому. Він пройшов на острів, де застав велику юрбу народу, що приносила жертви дубові і вклонялася йому. Яцек звернувся до юрби з такою промовою: "Люди смертні! Ви божевільні! Де ваш розум? Ви почитаєте за бога бездушний пень. Ви прохаєте пророкання правди-істини у батька брехні, запобігаєте ласки від того, хто щохвилини готує для вас згубу, а відвертаєтесь від Бога свого Творця і Спасителя. Спробуємо разом: яке божище сидить у цьому дубові? Якщо він вдержиться й не обвалиться від моєї палиці, то я дозволю вам приносити жертви й сам буду поклонятися йому. Коли ж він від моєї палиці роздробиться і впаде, як суха тростинка, — то ви вже не шануватиме його, а того Бога, якого я вам проповідаю". Юрба згодилася на це. Тоді св. Яцек вдарив дуба, і величезний дуб цей, немов від блискавки розітнутий на шматки, завалився на землю, а з нього вискочив нечистий у жахливому вигляді й почав тікати по воді, де св. Яцек ганявся за ним, не омочивши ніг, і бив його палицею своєю, і примовляв: "Якби тут повстали проти мене цілі полчища бісів, і тоді б я поклав надію мою на хресне знамено!". Прогнавши

побитого нечистого від острова, Яцек повернувся до здивованих поганів, попалив їх ідолів, доводив їм про нікчемність ідолів, про істину католицької віри, про красу віри Христової, так що вони всі обернулися до свого Творця. Коли потім Яцек повертався по воді до берега, то назустріч йому, на середині річки, з'явився сатана в вигляді людини і звернувся до Яцека: "О, нещасний Яцек! Нащо ти сполохав мене в цих місцях, де я так спокійно царював? Тепер же ради твоєї віри й молитви я примушений звідси вийти". Яцек, зрозумівши духом, що перед ним в вигляді людини — сам Сатана, спалахнувши гнівом, почав бити його знову палицею, гнав його до самого берега, де нарешті нечистий зник, а Яцек повернувся до свого монастиря (на Оболоні). У Києві Яцек ще вчинив чудо у родині великого князя Володимира: молитвою своєю Яцек зцілив його дочку, що була темна на очі, після чого вона присвятила себе Христу життям діви. Зворушений цим чудом, князь прийняв під свою опіку Яцка з братами, дозволив їм збудувати монастир і при ньому церкву Богородиці, і для цього дав йому місце на Оболоні за містом, щоб краще убезпечити їх від своїх схизмацьких попів. Дочки князя, що присвятили себе Богові, допомогли справі: церкву збудовано швидко, велику розміром, на кам'яному підмурку. Сам Володимир, відкинувши схизму, заприсяг унії з римською католицькою церквою, в унії ж охрестив свого сина Станіслава, що допіру тоді народився, що й був потім князем київським. Тоді ж князь Володимир подарував Яцкові та його монастиреві постать Богоматері, споруджену з щирого алебастру з коштовними прикрасами. О таких чудах та житті Яцека прочула одна значна та заможна жінка — Бессоана, яка хворіла незцілимими хворобами. Вона прохала, щоб Яцек поклав на неї руки, віруючи, що від цього вона одужає. Це й справдилося зараз же, як тільки св. Яцек поклав на неї свої руки. Вдячна Бессоана, за згодою родини, поклала до ніг братів-домініканців все своє майно, прозиваючи себе другою Магдалиною. Князь Володимир ухвалив таке офірування побожної родини Бессоани та затвердив за монастирем домініканським все її майно (але усі ці грамоти згоріли під час татарського нападу на Київ). Яцек прожив у Києві п'ять років, споруджуючи

свій монастир та працюючи яко проповідник, нарешті наважився повернутися до Польщі. Але у той самий час, коли він перед вівтарем правив службу Божу, у місті розлігся галас від раптового нападу татар. Досяг він і до братів домініканського монастиря: оповиті страшенним жахом вони біжать до св. Яцека і лементом кажуть о, преподобний батьку наш! Доля наша вирішена: тікаймо швидше, щоб врятуватися від рук невірних татар, бо вони вже ламають браму монастирську. Почувши це, св. Яцек, лишаючись, як був, в церковному одягу, узяв чашу з священними дарами і став увіходити з рештою братів. Але, коли він був вже посередині церкви, постать пресвятої Діви, що тримала божественне немовлятко, споруджена з алебастру вагою в 4—5 пудів, гучним голосом озвалася до нього: "Сину мій! Тікаєш від рук татарських, а мене з Сином моїм залишаєш на руїну та глум. Візьми ж мене з собою!". На цей голос, здивований Яцек відгукнувся: "О, преславная Діво! Постать твоя надзвичайно важка: як зможу понести її?" — Діва відповіла: "Бери і неси; Син мій полегшить тобі її!". Почувши це, св. Яцек, тримаючи однією рукою святі дари, а другою — поніс постать, що здавалася йому легше тростинки, пройшов повз невірних, які руйнували монастир й все заливали кров'ю, і разом з братією непошкоджений досяг брами, вийшов і сухими ногами пройшов Дніпро, а братів своїх переправив на другий берег на своїй кереї, що її простелив на воді. Таким робом Яцек врятував від небезпеки себе й своїх братів, залишивши на цій річці стежку через усю широчінь Дніпра. З Києва Яцек подався у Галичину, де у місті Галичі постать Богородиці постановив у домініканському костьолі, а потім цю постать перенесено до Львова, де вона стоїть і досі у домініканському костьолі. Постать пресвятої Богородиці має вигляд приємний, лагідний: Богоматір правою рукою тримає Спасителя, лівою — хрест; її уквітчано золотою короною, а під ногами її стогне простягнутий під ногами змій. На підніжжі — корогва великого князя українського (руського) — св. Георгія, що поражає списом дракона. От ця корогва, так само як і дорогоцінність обробки, доводять, що постать є справді подарунок князя київського Володимира.

ПОГИБЕЛЬ КИЄВА — ПЛАЧ БОГОРОДИЦІ
(ВИДІННЯ ТУРІВ)
(Великоросійська билина)

От здалека було з чистого поля, з-під білої березки кучерявої, з-під корчика ракитового, з під чудного хреста Леванидового виходили туриця золоторогая, з турятами з своїми дітьми. Розійшлися тури в чистім полі (розійшлася туриця, розпрощалася: "Прощайте, тури, малі діточки!")*.

Лучилось турам повз Київ-град іти, повз тую стіну городовую, бачили над Києвом чудним-чудне, бачили над Києвом дивним-дивне: по тій стіні городовій ходе дівчина-душа красная, в руках носить святу книгу — святе Євангеліє, не стільки читала — вдвоє плакала.

Сходилися тури з рідною матінкою: "Здорова, турице, рідна матінко, здорова, турице, рідна матінко, здорова, турице золоторога! Ішли ми, тури, повз Київ-град, бачили ми над Києвом дивним-дивне, бачили ми над Києвом чудним-чудне: виходила дівиця, слізно плакала: на руках держить книгу святу Євангелію, не стільки читає, вдвоє плаче!".

Говорить туриця рідна матінка: "Дурні ви, тури, малі діточки.. Не плакала то душа-красна дівиця, плакала то стіна городовая: вона знає нещастя над Києвом, вона знає велике нещастя!".

Пливуть-перепливають через синє море два тури золоторогі, одношерстні. Поплили тури на Буян-остров, пішли тури по Буян-острову. Стрічає їх рідна матінка — туриця золорога, одношерстна: "Здорові, дітоньки рідні, де ви, тури, жили-поживали?" — "Були ми в стольнім городі у Києві, коло тої церкви соборної, від ласкавого князя Володимира" — "Що ж там, діточки, у Києві?" — "У нас, у Києві не по-старому, не по-старому, не по-давньому: ходить народ в одежі чорній, жалобній. Виходила душа — красна дівиця, виносила вона

**О. Тулуб дав різночитання за іншим текстом.*

малого юнака, клала його на горюч-камінь, сама жалувала, гірко плакала!" — "Дурні ви, тури, нерозумні; по лісу ходите — звірів не знаєте, по людях ходите — людей не знаєте! Не душа красна дівиця до вас виходила — виходила до вас Мати — Пресвята Богородиця, виносила на руках книгу — Євангеліє, клала його на престол Христов, сама жаліла, слізно плакала: ой ви дітоньки рідні, постійте за стольний Київ-город, за дім Пресвятої Богородиці, за ту церкву соборную!".

Плили тури на Буян-остров, назустріч їм туриця йшла: "Здорові, тури золоторогі та одногніді! Я ваша, тури, мати! Де ви, тури, бували, кого ви, тури, бачили?" — "Були ми, мати, в Шахові, в Лахові, опівночі прийшли в стольний Київ-город, бачили в Києві чудо-чудне, диво-дивне: з церков божих, дверей Пречистенських виходила дівиця наубіль біла, на голові несла книгу — Євангеліє, виходила на синє море, забродила в море по груди в воду, сідала на сірий камінь, клала ноги по коліна в воду, клала книгу на праве стегно, читала та слізно плакала: "Дурні ви, тури, нерозумні! Не дівиця то вийшла, а Богодиця.. вона чула нещастя над Києвом".

Ах ви два тури-браття рідні золоторогі! Мати їх туриця золоторога. Відпливали вони від берегу крутого, припливали на сипучі піски. Вийшла, виходила їх мати: "Ви два тури золоторогі, де ви були-побували, що чули, що бачили?" — "Були ми у Чохів та Лохів, Польську землю опівночі пройшли, до стольного Києва-города на зорі прийшли. На тій зорі раннім-ранішній, під заутреню Благовіщенську зайшли ми до церкви Божої помолитися, а такого чуда не видали, не чували: з правого олтаря вийшла красна дівиця, у неї руса коса до пояса, очі ясні як у сокола, чорні брови, як два соболя, лицем біла, щоки — як дві маковиці. В руках держить книгу — Євангеліє, а сама плаче — як ріка тече, заридає — як негода б'є!" — "Ах ви, діти мої рідні то вийшла не дівиця красна, а сама Мати Богородиця. Вона чує нещастя над Києвом, знає нещастя немале... Ах ви діти мої милі! Заступіться ви за стольний Київ-город, за мати святу Богородицю!".

Плили-випливали два гніді тури, а назустріч їм рідна матінка: "Здорові, тури, діти малі!" — "Здорова, матінка, туриця золоторога!" — "Де-ж ви, тури, були-побували, що ви тури,

багато бачили?" — "Були ми, матінко, в Шахові, погуляли, государине, у Ляхові, Сорочинське чисте поле впоперек пройшли, стольний Київ-град з кінця до кінця, ніякого чуда не бачили, тільки бачили чудичко не мале — превелике. Серед ночі темної, осінньої відчинилася брама городовая, виходила дівиця молода-красна, в одній сорочці без пояса, в самих панчічиках без черевичків, виносила книгу-лист — Євангеліє, приходила до Почев-ріки*, забродила по коліна у воду, і ще глибше до пояса, по білі груди, ставала до каменя до сирого, клала книгу на сірий горюч-камінь, стояла від зорі до зорі, читала книгу від дошки до дошки, скільки читала удвоє плакала".

"Гей, тури ви тури, малі діточки! Де ви, тури, були-ходили?" — "Були ми тури на святій Русі!" — "Що ж ви тури там бачили?" — "Бачили ми, тури, стіну городову, бачили ми, тури, башту наріжню! З-за стіни городової виходила дівиця-душа красная, виносила книгу Євангеліє, закопувала книгу в сиру землю, плакала над книгою, розливалася: "Не бувать тобі, книго, на святій Русі, не видати тобі, книго, світу білого та сонця красного!" — "Ой дурні ви, тури, та нерозумні! Не башта то стояла наріжна, то стояла церква соборна. Не дівиця виходила красна, виходила запрестольна Богородиця. Не книгу Євангеліє вона закопувала, закопувала, закопувала віру християнську, над вірою плакала-розливалася: "Не бувать тобі, віро, на Святій Русі! Не бачити тобі, віро, світу білого — світу білого, сонця красного, зорі ранньої-пізньовечірньої!".

---

* *Почайна.*

ТАТАРСЬКИЙ НАПАД НА КИЇВ (1240 р.)

(Народна пісня)

В неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять,
І старії, і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і Бога просять:
"Поможи нам, Боже, Київ город боронити:
Діждемо Першої Пречистої, будем обід становити!".
В неділю рано-пораненьку татари город достали,
Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали;
Старих людей-старесеньких усіх повбивали;
Молодую челядоньку у полон забрали;
Малих дітей, семилітніх, на кіл настромляли;
До заходу сонячного церкви грабували;
Всім церквам українським верхи позбивали,
З ікон святих вельми златі очі видирали,
Всі святості церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбаки клали,
Священика отця Івана в річці утопили,
До престола, до святого коників в'язали,
Восковими ставниками коней поганяли,
А ризами, патрахилями коней накривали,
А дзвонами спижовими коні напували...

ПРО МИХАЙЛА-БОГАТИРЯ

(Народне оповідання)

Як Батий обложив Київ, то Михайло (сімнадцятилітній) пустив стрілу до Батия з запискою: "Простояв ти сім літ, іще будеш стояти стільки ж, а нас не візьмеш, поки я буду".

От Батий баче, що Києва узяти йому не можна, то послав у Київ переказати так: "Отдайте мені хлопчика-Михайлика, і ніколи не буду брати Києва і його розбивати".

Зібралася громада й вирішала оддати хлопчика Михайлика. Тоді Михайло зажадав собі коня, сів на його та й каже:

Громадо, громадо!
Гівняна ваша рада!
Був сокіл —
Да випустили з рук:
Ні Батию не дамся. Ні вам!

Сів на коня, узяв Золоті Ворота на спис, поїхав да й каже:

Тоді я Золоті Ворота принесу,
Як кум до куми пирогів не буде носити,
І син батька не почитатиме.
І батько — сина..
Тоді я принесу і поставлю на ті ставні ворота.
Тоді нестало чути за Батия..

ЗОЛОТА БРАМА КИЇВСЬКА

(Народне оповідання)

Коли Татари все ближче підходили до Києва і опоясували його валами, з яких вони мали намір його взяти, невідомий богатир зійшов на одну з київських високих веж і, натягнувши лук, пустив з нього стрілу, яка долетіла аж до Стугни і впала в самий табір татарський, в саму миску, з якої старшина полуднувала. Як тільки татари помітили сю стрілу, нараз же зрозуміли, що не візьмуть Києва, бо в нього є такий богатир, якого вони не подужають. Тому вони ухвалили розпочати переговори, послали в місто заяву, що відступлять від нього спокійно, аби лиш було видано їм богатиря, який влучає з Києва до Стугни.

Зраділи в місті, але не знали, де шукати невідомого їм лицаря. Шукали-шукали і нарешті розвідали про нього. Тоді зібралася рада, і радилися, чи видати його, чи ні. Ухвалено було видати, але коли хотіли відпровадити його з міста, ні один кінь не міг його винести. Тоді аж сам богатир порадив, щоб привели батьківського коня з батьківської стайні, який витримає його.

Сів тоді богатир на сього коня, рушив з Києва, а коли виїхав під Золоті Ворота, повернувся до народу й сказав:

"Кияни, кияни! Панове громадо!
Дурна ваша рада:
Коли б мене не оддавали,
Поки сонце на небі,
Ніколи б татари Києва не дістали!".

Так сказавши, підняв вверх коня, надів на нього Золоті Ворота і, держачи їх на ратиці, завіз з собою у татарський табір.

Дуже зраділи татари, одержавши богатиря й Золоті Ворота, одіслали обох до Царгорода, а самі, забувши про обіцянку, взяли місто.

Живе й досі богатир в Царгороді. Перед ним лежить святий хліб (проскурка), одного виду якого вистачає йому за їжу та питво. Стоять і Золоті Ворота, і коли той, хто проходить крізь них думає, що вони там до віку лишаться, останні затуманюються і меркнуть. Коли ж прохожий в думу скаже: "О, Золоті Ворота! Ви знову повернетеся на старе місце," — Золоті стіни і блищать, і сяють, мов сонце, бо повернуться до Києва і Золоті Ворота, і богатир.

Сього вже недовго очікувати.

Частина третя

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА

ОПОВІДЬ ПРО ПОХІД ЛИТОВСЬКОГО ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ГЕДИМІНА НА КИЇВ*

(З Літопису Археологічного товариства)

Оборонивши землю Жемайтійську від німців, пішов Гедимін на руських князів і прийшов спочатку до города Володимира. І князь володимирський Володимир, зібравшися з людом своїм, вчинив люту битву з князем великим Гедиміном. І допоміг Бог великому князю Гедиміну; він володимирського князя Володимира вбив і рать його всю перебив і місто Володимир взяв. І потім пішов на луцького князя Льва. І князь Лев, почувши, що, князя Володимира Литва вбила і город Володимир узяла, не насмілився проти нього стояти й утік до князя Романа — до зятя свого в Брянськ. А князі й бояри волинські били чолом великому князю Гедиміну, щоб у них панував і государем у них був, але землі їхні не карав. І князь великий Гедимін, взявши від них присягу і залишивши там своїх намісників, почав князювати. А потім на зиму пішов до Берестя і з Берестя всі війська свої розпустив, а сам у Бересті зимував. І коли минув Великдень, він, зібравши всі сили литовські і жемайтійські, і руські, пішов на другому тижні по Великодню на князя київського Станіслава, і прийшовши, взяв город Овруч і город Житомир. І князь Станіслав київський, разом з князем Олегом переяславським, князем Романом брянським, князем волинським [Львом], котрого великий князь Гедимін вигнав з Луцька, зібрали всі у великому множестві людей своїх руських, і зустрілися всі з князем великим Гедиміном на річці Ірпені під Білгородом в шести милях (!) від Києва. І вчинили битву і січу велику, і допоміг Бог великому князю Гедиміну, побив він усіх руських князів наголову, і військо усе їх побите на місці зосталося, і князя Льва луцького, і князя Олега переяславського вбив, лише з

**На думку В. Антоновича та ряду інших дослідників, ця оповідь є легендарною — походу Гедеміна на Русь не було взагалі.*

малою дружиною Станіслав київський з Романом брянським втекли до Брянська, а великий князь Гедимін обложив Білгород. І горожани, бачачи, що господар їхній з військом втік, а військо все наголову побите, і вони, не бажаючи противитися великому війську литовському, передалися з містом князю Гедиміну і присягу вчинили служити Великому князівству Литовському. І потім князь великий Гедимін пішов зі всіма своїми силами до Києва й обложив град Київ, а кияни почали боронитися від нього. І тримав у облозі князь великий Гедимін Київ місяць, а затим надумали між собою городяни київські, що міці великого князя не можуть терпіти більше без господаря свого великого князя Станіслава київського. І почувши, що Станіслав утік від Гедиміна, і військо господаря їх побите, а у них немає ніякої застави, бо князь не залишив її. І вони, змовившись одностайно, піддалися великому князю Гедиміну, і пішли з граду з хрестами ігумени, і попи, і диякони, і ворота городові відкрили, і зустріли великого князя Гедиміна з честю, і вдарили йому чолом, і піддалися служити йому, і присягу свою великому князю Гедиміну на тому склали, і били чолом великому князю Гедиміну, щоб від них отчини їхні не відбирав. І князь Гедимін все залишив по-старому і сам з честю у град Київ в'їхав.. І князь великий Гедимін, взяв так Київ і Переяслав і всі пригороди, посадив на них князя Міндовга сина Ольгимонта, великого князя Ольшанського, а сам з великими веселощами у Литву повернувся.

Полное собрание русский летописей. Т. 35. — М., 1980. — С. 95—96, 152—153.

ОПОВІДЬ ПРО КНЯЗЯ СКИРГАЙЛА

(З Супрасльського літопису)

На весну князь великий Вітовт пішов і взяв землю Подільську. А князь Володимир Ольгірдович, що був тоді в Києві, не захотів вчинити покору й чолом вдарити великому князю Вітовту. Тої ж весни князь великий Вітовт пішов і взяв городи Житомир та Овруч, і приїхав до нього князь

Володимир. Того ж року на осінь князь великий Вітовт вивів його з Києва і дав йому Копил, а на Києві посадив князя Скиргайла. Сам же князь великий Вітовт пішов на Подільську землю, а князю Скиргайлу наказав іти з Києва до Черкас і до Звенигорода. Князь же Скиргайло з Божою поміччю та з наказу великого князя Вітовта взяв Черкаси і Звенигород, та й повернувся до Києва. Тієї пори, коли князював він у Києві, був такий собі Фома, чернець Ізуфів, тримав намісництво від митрополита у Святій Софії на митрополичому дворі. Забажалося князю Скиргайлові їхати за Дніпро на лови, а той раніше згаданий Фома почав звати його на банкет на митрополичий двір. Коли ж князь Скиргайло був у нього на банкеті, я того не знаю, бо був тоді молодим, але деякі кажуть, що той Фома дав князю Скиргайлу отруту випити. І з того банкету князь Скиргайло поїхав прямо за Дніпро до Милославичів і там захворів. Напередодні канону Хрещення, в суботу, приїхав він у город Київ хворий, прохворів 7 днів та й помер у середу. І понесли на головах його священики, співаючи пісні заупокійні, з свічками, з граду Києва до святої Богородиці Печерської. І покладений був чудовий князь Скиргайло, добрий, наречений у святому хрещенні Іоан, біля гробу святого Феодосія Печерського. А великий князь Вітовт, почувши, що князь Скиргайло помер, послав князя Івана Ольгимонтовича в Київ, і дав йому Київ держати.

Полное собрание русских летописей. Т. 35. — М., 1980. — С. 65.

СИГІЗМУНД ГЕРБЕРШТЕЙН
(Із подорожніх записок (Базель, 1556 р.))

Київ — стародавня столиця Русі. Навіть руїни міста і пам'ятники, від котрих залишилися одні уламки, свідчать, що Київ був чудовим та істинно царським містом. Ще й нині на суміжних горах помітні рештки церков та спустошених монастирів; окрім того, багато печер, у яких можна бачити гробниці і в них ще незотлілі тіла. *Від людей, гідних віри*, чув я, що дівчатка там дуже рідко зберігають невинність після

семи років. Я чув різні пояснення цьому, але жодне мене не задовольнило...

У Києві є один пагорб, через який купці мають їхати дуже незручним шляхом; якщо при в'їзді на нього поламається віз, то речі, котрі везли в ньому, потрапляють до казни. Все це оповів мені пан Альберт Гаштольд, палатин віленський та намісник короля в Литві.

Записки о Московии барона Сигизмунда Герберштейна. — СПб., 1866. — С. 158—159; *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* — К., 1874. Отд. 2. — С. 9.

З ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСОК МАРТИНА ГРУНЕВЕГА (1584 р.)

Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів, що місто часто згадується в Хроніці у зв'язку з війнами і важливими подіями. Ще й сьогодні вони мають перед очима величну будову Софійської церкви, а за кілька миль навколо видно зруйновані мури. Тому вони говорять, що місто простягалося на сім німецьких миль, багато з них також вірить, що Троя стояла на тому самому місці. І в зв'язку з цим вони ще говорять, що ця річка (Борщівка) дістала таку назву, бо біля неї, на місці нашого нічлігу, був борщовий торг. Я вважаю, що Київ був великим містом, але не на стільки миль, як говорять русини. Німецька миля, коли її взяти у квадрат, утворила б простір для великого міста і навряд чи Гданськ займає таку площу. Напевне, тодішній Київ не був більшим всього сучасного Гданська. І хоч це місце було так само далеко від міста, як і тепер, воно могло називатися борщовим майданом чи торгом, незалежно від того, чи там торгували борщем. До того ж, русини рідко або, швидше, ніколи не купують борщу, а кожен робить його у себе вдома, бо це їхня щоденна їжа і напій. І щоб люди їздили кілька миль за борщем, який коштує гріш, це також видається недоречним. Отже, це груба помилка простих людей (що не повинно нас дивувати), начебто Київ мав площу сім

миль і начебто ніде не було торгу борщем, лише на цьому місці, яке в наш час віддалене від Києва на півтори милі. Відомо також, що Троя лежить в Малій Азії, близько 300 миль від Києва.

[...] У церкві св. Софії.. над великими церковними дверима (з сторони спуску) вміщено великий зелений камінь подібний до дзеркала. Про нього в народі дивна легенда, а саме, що у цьому дзеркалі видно те, що вважалося таємним, і про що розповідають різні історії..

[...] Золота брама. Двері відтіля мають бути в Гнєзно* в кафедральному соборі. Твердять, що вони зроблені з поганого золота.. Король Болеслав Хоробрий, коли він узяв це місто і замок, вищербив на цій брамі свого меча. Меч, яким він наніс по ній удар, зберігають у вежі в Гнєзно і називають Щербиць, бо він від того удару вищербився. Як пишуть, цей меч, принесений ангелом з неба, в багатьох бідах порятував цього короля...

Золоті ворота ще стоять, але переважна частина їх поруйнована..

[...] Церква Михаїла. ... Її верхня баня має яскраву позолоту... Причина, що церква покрита золотом, така. Коли Едіга**, як було сказано, здобув місто, втекли жінки до замку і молилися Богу. Оскільки він їх захистив, вирішили дати свої коштовності на позолоту і це здійснили після того, як Бог врятував їх від поганих.

Київська Русь: культура, традиції. К., 1982. — С. 118—119, 125—127.

Місто в Польщі.

***Золотоординський темник Едигей напав на Київ 1415 р.*

СТАНІСЛАВ САРНИЦЬКИЙ

(З опису старої й нової Польщі (1585 р.)

Київ... — стародавня резиденція руських князів. І як колись римляни складали байки про північних та індійських чудовиськ та дива, так і руські нині намагаються переконати інших у своїх чудесах та героях, яких називають богатирями, тобто напівбогами. Вони поховані за руським звичаєм в печерах під пагорбами, котрі, нібито, як підземні коридори, тягнуться на величезну віддаль — навіть до Великого Новгорода. Однак поза сумнівом, і це вважається богомольцями, котрі звідусіль приходять до Києва, за чудо, що монахи показують там нетлінні тіла князів, які через якусь особливу властивість місцевості залишаються без жодних ушкоджень багато років. Кияни відносять це до релігії й приписують святості місця.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2.—С.14.

ЛАВРЕНТІЙ МЮЛЛЕР

(Із записок з історії Польщі (1585 р.)

Велетенські київські печери містять у собі багато нетлінних, хоч і висохлих, тіл. Хоч ці тіла й висохли, але вони не чорні й схожі за кольором на людське тіло, а тому викликають подив у кожного глядача. Міщани вважають, що це тіла мучеників, до яких нібито через накладене закляття ніколи не можуть підступити татари; і хоча часто татари намагалися зробити це, але їх завжди гнало від цього місця без жодної людської допомоги, лише завдяки божественній волі, і охоплював їх жах. Розповідають також, що під одним із вищезгаданих склепінь покладене тіло якоїсь дівиці, вкрите саваном, тобто тонким і прозорим полотном, котре має довге жовте волосся і ніскільки не ушкоджене, так що всі частини його можна бачити й відчути. Міщани думають, що це мощі св. Варвари; але історія житія її зовсім не узгоджується з цим, в чому

може переконатися кожен, прочитавши житіє святої діви. В цьому ж храмі можна бачити ще колони, всі вилиті з міді, як твердив про це один київський пастор августинського віросповідання, котрий походив із знаменитого в Литві роду Паців. Він же оповідав, що від Києва до Смоленська існують підземні ходи, і та їх частина, яка проходить під самою течією Дніпра, по всій його ширині, має відлиті склепіння; звідси можна виснувати, скільки праці і скільки витрат необхідно було для такої споруди, і наскільки великою була колишня потужність та багатство Києва. Розповідають, що головними будівельниками цих переходів були італійські купці. Згідно з чутками, генуезці нещодавно просили дозволу влаштувати там ринок.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2. — С. 95.

КИЇВ 1594 року

(З щоденника Еріха ЛЯСОТИ, посла німецького до запорожців)

Київ з давніх-давен був славетною столицею окремого князівства і мав власних князів. [...] Поміж церквами київськими зосібна була чудова і красна церква св. Софії. По просторості не було їй подібної й її збудовано князем Володимиром на зразок св. Софії у Царгороді. Церква ця існує і зараз, але вона дуже занепала, а переважно зостарілися верхні її склепіння. Всередині церкву оздоблено мозаїкою, підлогу ж викладено гарними кольоровими камінцями. Зверху церкви є галерея або верхнє відділення церкви: бильця (поруччя) цієї галереї, від одного стовпа до другого, з суцільних кахлів блакитного каменю, з карбованою обробкою. З них одна кахля, що навпроти головного вівтарю, має круглу дірку, примірно в півліктя, яку тепер замуровано вапном. Оповідають, що в цій дірці перше було дзеркало, в яке, за допомогою умілості магії (або чар), можна було бачити усе, про що б не задумали, хоч би то було за декілька сот миль. Але трапилося

таке. Один київський цар вирушив на війну у поганську землю і довго звідти не повертався. А дружина його з туги по чоловіку своїм, щодня дивилася у це дзеркало, бажаючи знати, що робить її господар і як там йому поводиться. Побачивши якось у дзеркалі, між іншим, що чоловік її залицяється до полоненої-невіри, вона, спалахнувши гнівом, розбила дзеркало. Крім того, там угорі є таємна кімната, в якій Володимир[1] наказав замурувати свою дружину. В одному місці верхньої галереї, піднявшись трохи угору по округлих сходах, увіходять до баштоньки, в якій, як оповідають, Володимир звичайно радив свою раду; вона прозивається "Століца Володимирів". Це гарненька ясна кімнатка. У церкві можна бачити гробницю княгині Юльці[2], матері Володимира. Там же в дерев'яному коробі (труні) показують тіло Митрополита[3], якому татари зтяли голову; тіло його й досі перебуває нетлінним, у чому я сам тоді наочно упевнився, доторкнувшись до його руки й голови крізь полотняне покривало. Далі показують гробницю, в якій у залізній труні покоїться царська дочка[4]. Ще у каплиці, у гробниці з чудового білого алебастру, лежить князь Ярослав, син Володимира, укуті з дружиною[5]. Гробниця ця заввишки приблизно на зріст людини і ще не зруйнована, перебуває мало не в первісному вигляді. В особливому вівтарі, із зовнішнього боку церкви, була гробниця Іллі Муромця[6]. Він був зичний герой або, як кажуть, богатир, і оповідають за нього багато байок. Гробниця ця тепер зруйнована, але така ж гробниця його товариша ще ціла в тій же каплиці. Поза церквою теж показують місце, де поховано було художників, що складали плани і спорудили церкву, але надгробка над ними жодного немає. [...]

Чверть милі від міста, униз по Дніпрові, на горі лежить Печерський монастир. [...] Од цього монастиря під горою, біля води, сад, в якому є велике підземелля або ями, що прозиваються у них "печерами"; воно вироблене в горі, в шарі чистої глини, простуючи в усі боки, з багатьма ходами, які бувають на зріст людини і вище, іноді ж такі низькі, що треба нахилятися; але ж вони настільки широкі, що двоє можуть розійтися; у предківщину в них ховали тіла небіжчиків, лежать там св. Денис, св. Олекса і св. Марко, але не євангеліст.

Єсть також один велетень або богатир на прізвище Чоботок[7]. Переказують, що на нього якось напало багато ворогів саме тоді, коли він надягав чобіт, і через те, що з поспіху він не міг схопити ніякої іншої зброї, то почав оборонятися другим чоботом, якого ще не надів, і їм подужав всіх, від чого і одержав таке прізвище. Крім того, лежать там у кам'яній труні два товариші; вони, як оповідають, ще за життя своє умовилися лежати укупі в одній труні, один з правого, другий з лівого боку; але трапилося так, що один з них на деякий час поїхав кудись, і, повернувши додому, довідався, що вже три роки минуло, як помер його товариш. Він іде до труни, і коли побачив, що небіжчик лежить в труні не з того боку, по якому повинен був лежати по умові, сказав йому, щоб той посунувся на своє місце, а йому уступив би зайняте місце. Небіжчик після цих слів зараз же посунувся, а той живий ліг на нього і незабаром упокоївся, і залишився тут лежати мертвим біля нього[8]. Окрім того, в довгому вузькому кориті лежить тіло, що приплило в ньому із Смоленська вниз по Дніпрові і пристало під монастирем[9]. Там же ті 12 братів, що збудували монастир. Далі, один, якого було поранено під Києвом пострілом з великої рушниці, добрався до цього місця, вмер і тут похований. Там же навпроти, до голови Чоботька, лежать батько й син, обидва дуже великі люди, у них видно ще волосся на голові і бороді. В цих печерах два вівтаря, в яких щосуботи правлять службу божу. Там, де стоїть задній вівтар, земля до св. Антонія провалилася. Про це оповідають так. Св. Антоній, який, як вони кажуть, був ченцем цього монастиря, одного разу, скликавши всіх своїх співбратів і, нагадавши їм деякі події і зокрема порадивши їм братського єднання, попрощався з ними; коли ж прибув на те місце, де стоїть цей вівтар, то земля буцімто провалилася між ним та його співбратами і роз'єднала їх. Після цього вони почали одкопувати це місце і хотіли шукати Антонія, але із землі вихопився вогонь і одігнав їх. Коли ж вони після цього одійшли ліворуч і там почали рити, то прорвався струмок води такий міцний, що залив би їх, якби вони не зупинилися. І по цей день ясно видно, що чинила вода і з якою силою витікала[10]. Навпроти цього вівтаря стоїть дерев'яний стовп, що з низу печери простягається до

верху, обсягом приблизно в обіймище людських рук. Оповідать, що коли прив'язати до нього тяжко хворого і залишити так його зв'язаним на ніч, то він одужає і позбавиться своєї хвороби. Оповідають, що в цій печері є тіло, з рук і одного зуба якого щорічно тече кілька краплин масла в склянки або посуд, які ставлять тут повсякчасно і що масло це неначе корисне для багато чого. Але той, хто водив мене у печери, забув це показати мені. Коли ідуть в ці підземелля, то кожен повинен приносити свою воскову свічку, бо там дуже темно і сила ходів, де легко заблудити. Там багато межигірь або ходів, підкладених і підпертих деревом, бо без того вони провалились би та зруйнувались. Вхід оброблено зовсім так, як це робиться при вході у копальню.

Примітки до Еріха Лясоти (1594 р.) *(О. Тулуба)*

[1]Ярослав Володимирович.
[2]Мабуть, Ольги, бабки св. Володимира, але відомо, що її поховано у Десятиній церкві.
[3]Макарія, якого вбили татари року 1497, що й досі спочиває у Софії.
[4]Вість загадкова, але почасти правдоподібна, бо при переміні долівки собору, року 1844, знайдено коло правого крилосу під долівкою западину, що була завбільшки як гробниця, в якій опинилася заплетена коса й волосяний головний убір.
[5]Дружина Ярослава — св. Анна, у Новгородському Софійському соборі.
[6]Звістку цю трудно вирішити, коли відомо, що мощі Іллі Муромця лежать у печерах Київської Лаври.
[7]Кальнофойський в своїй праці "Тератургимі" оповідає, що простий народ в його часи Чоботьком прозивав Іллю Муромця, що почиває у Київських печерах (ст. 2 і 70).
[8]Це — препод. Іоанн та Феофіл.
[9]Це — мощі св. Феофіла єпископа Новгородського, що покоїться у труні з дубової колоди, по давньому сіверо-російському звичаю, що скасував Петро І.
[10]Кальнофойський згадує про це інакше: він каже, що вогонь і

вода прорвалися з землі, щоб перебити узяти мощі св. Антонія з печер і перенести їх до Москви, але не згадує часу, до якого могла стосуватися ця спроба (стор. 16).

ЧУДО БОГОРОДИЦІ ПЕЧЕРСЬКОЇ

(З Київського літопису першої чверті XVII ст.)

Року 1615, місяця червня 14 дня з середи на четвер, у Печерському монастирі у церкві зостався злодій і сховався у вівтарі, бажаючи обікрасти церкву, взяв із жертовника срібну чашу та інші сосуди набрав і за пазуху сховав. І пішов із вівтаря до образу Пресвятої Богородиці, щоб обірвати кілька червінців, що були на образі, але якась божественна невидима сила перешкодила йому, кілька разів ударила його об землю, а від образу, що його жадав, найбільше його било. І так увійшов до вівтаря й, заклякнувши лежав під грубкою ("пекельком"), де вогонь тримають, аж його пономар на заутрені знайшов. І так цей злочестивий все оповів, що над ним чинилося.

Український історичний журнал. — 1989. — №5. — С. 106.

ГІЙОМ ЛЕВАСЕР ДЕ БОПЛАН

(З Опису України (1648—1651 рр.)

У місті є лише три гарні вулиці, всі ж інші, не будучи і ні прямими, ні правильно дугоподібними, звивисті на зразок лабіринту. Вважається, що місто немовби розділене на два міста, одне з яких, де кафедральний собор, називається містом єпископа, а друге — городян, де знаходяться три інших костьоли та грецькі церкви. Як на той край, то це місто — досить купецьке; його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, мед, сало, солену рибу тощо. Воно має свого єпископа, воєводу, каштеляна, старосту і грод; [а також] чотири юрисдикції —

юрисдикція єпископа, юрисдикція воєводи або старости, що одне й те саме, третя — війта і остання — юрисдикція шевенів* і консулів.

Житла тут побудовані на зразок московських, одноповерхові, досить низькі, рідко вище одного поверху.

Використовуються свічки, зроблені з дерев'яних скалок, такі дешеві, що за два динари їх іде більше, ніж треба для освітлення найдовшими зимовими ночами. Димарі продаються на базарі, що викликало б [у нас] сміх, як і їхній спосіб приготування м'ясних страв, весільні обряди та інші церемонії, про що ми будемо говорити далі. Однак саме звідси пішов той благородний люд, який нині зветься запорозькими козаками. Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену і довкола; ще й тепер їх кількість сягає до 120 тис. чоловік, призвичаєних до війни і готових менш, як за тиждень, до виконання будь-якого наказу, що йде від імені короля. Це люди, які часто, майже щороку роблять набіги на Понт Евксінський** з великою шкодою для турків. Вони неодноразово грабували Крим, який належить Татарії, спустошували Анатолію, розоряли Трапезунд*** і досягали навіть гирла Чорного моря за три льє від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились. Кількість [козаків], які йдуть у походи, ніколи не перевищує 6—10 тис. чоловік. Вони чудом перепливають

---

*Міські урядовці в містах з магдебурзьким правом (на самоврядування).

**Чорне море.

***Анатолія (з грецьк. — схід) — Мала Азія (первісне значення), пізніше — північно-західна частина Малої Азії з центром в м. Кютах'я, з XX ст. — вся азіатська частина Туреччини.

Трапезунд — у 1204 — 1461 рр. — держава в Малій Азії й назва її столиці (суч. — Трабзон).

море на поганеньких човнах, виготовлених власними руками, форму і конструкцію котрих я опишу пізніше.

Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 28—29.

* * *

У половині льє нижче Києва видніється поселення, що називається Печери, а в ньому — великий монастир, звичайна резиденція митрополита, або патріарха. В горі, сусідній з монастирською, є багато печер, схожих на копальні, які заповнені великою кількістю тіл, що зберігаються тут понад 1,5 тис. років і подібні до єгипетських мумій. Розповідають, що перші християни-пустельники вирили ці підземні пристанища, щоб таємно молитися Богу, і спокійно жили в цих печерах під час переслідування від язичників. Тут показують якогось святого Іоанна, якого видно тільки до пояса, а нижче він у землі. Тутешні ченці розповіли мені, що згаданий святий Іоанн, передчуваючи наближення смертної години, сам приготував для себе яму, але не в довжину, як звичайно, а в глибину. Коли ж настав його час, до чого він здавна був готовий, то, попрощавшись зі своїми братами, почав спускатися у могилу, але з ласки божої зміг увійти туди лише по пояс, хоча яма і була достатньої глибини. Тут можна також подивитися на якусь Олену, яку вони дуже шанують, і залізний ланцюг, яким, як кажуть, диявол бичував святого Антонія і який має силу проганяти злих духів з тіла [людей], ним прив'язаних. Є також три людські голови в посудинах, з яких постійно виділяється олія, дуже ефективна при лікуванні деяких хвороб. У цьому місці спочивають також тіла ряду визначних осіб, між іншим 12 будівничих, які спорудили [тутешню] церкву. Їх бережуть, немов дорогоцінні реліквії, показуючи цікавим, що не раз траплялося і мені, коли якось я стояв на зимових квартирах у Києві, маючи час знайомитися з цими подробицями. Щодо мене, то я зовсім не бачу (як уже казав)

помітної різниці між цими тілами і єгипетськими муміями, хіба що ті не настільки чорні і тверді. Гадаю, що вони зберігаються так довго нетлінними завдяки природі цих печер чи копалень, виритих певною мірою у піску, які взимку теплі і сухі, а влітку прохолодні і сухі, без жодної ознаки вологості. У цьому монастирі є багато ченців, а також патріарх всієї Русі (ми про нього вже згадували), який проживає в цьому місці і підлягає лише константинопольському патріархові.

Боплан Г.Л. Опис України. — С. 34—35.

АРХІДИЯКОН ПАВЕЛ АЛЕППСЬКИЙ

(З опису подорожі 1653—1655 рр.)

1653 р.

У Печерському монастирі ... нас повели вниз у підземелля, викопані на всю довжину гори. ... Уздовж всього підземелля ідуть маленькі келії, придатні бути житлом хіба що для малих дітей; у таких приміщеннях, де важко було поворухнутися, святі проживали, тим не менше, цілі роки без хліба, харчувались одними травами. ... Один зарив себе в землю до пояса, і в такому стані жив і помер; він ще й нині стоїть там як живий, з обличчям, повернутим на схід. Інший служив Господу в цій печері, провів там усе життя, помер і був похований у могилі. У нього був брат — послушник Святої Гори (Афон). Цей брат прийшов навідати брата, і, побачивши його мертвим, оселився в його печері і жив там до смерті. Тіло його хотіли покласти поряд з братом, але могила виявилася тісною; тоді брат, що помер кілька років тому, повернувся, аби дати місце брату і донині залишився з припіднятими колінами — на здивування глядачів і до слави Божої ...

Нам оповідали, що кожного разу, як піймають у перелюбстві чоловіка й жінку, негайно натовп збирається навколо них, їх роздягають і садовлять як ціль для гармат. Це у них незмінний закон, і ніколи ніхто не втече від такої кари ...

1655 р.

На запрошення архімандрита ми прибули в монастир св. Михаїла, знаменитий своїм золотим верхом (главою). Там ми взяли участь в літургії у приділі св. Варвари Сірійської-Баальбекської ... у пам'ять перенесення її мощів з Константинополя в Київ: імператор Василій Македонської династії надіслав їх разом зі своєю сестрою князю Києва і Русі. Коли ми раніше поклонялися мощам цієї святої, то думали, що вона з нових руських святих, а тепер, вислухавши читання синаксаря й ознайомившись з її історією, переконалися, що це є св. мучениця Варвара з Баальбека, і ми знову прийняли благословення від її мощів. Це тіло молодої дівчини з маленькими ручками й ніжками. Нещодавно зробили для неї чудову раку з чорного дерева, обкладену сріблом. На прохання нашого владики-патріарха архімандрит дав йому частку від ребра, котру ми взяли із собою.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2. — С. 64, 87, 177.

ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ

(З "Книги подорожей" (1656—1657, 1665—1666 рр.)
Фортеця Кирилів, або Київ

З часу свого заснування і до наших днів фортеця знаходиться в руках московитів; варто зауважити, що вона є дуже гарною. А закон Москви був такий: якщо котрий-небудь король помер, то його тіло неодмінно ховали у цьому Києві-Кирилові. У цьому ж місті відбуваються коронації королів. Оскільки ця старовинна фортеця знаходиться на священному для поляків і для московитів місці, то цей Кирилів шанують у всьому Ференгистані*, а його ченцям підносять дари і дають

*Православні території Східної Європи, Русь.

обіти. На мові московитів ця фортеця називається Київ, але між різними народами її називають Київець, Київлич та іншими іменами. А одна з її назв — Кириловець.

Тим часом обачні й досвідчені мужі, які живуть у цьому величезному місті, отримавши звістку про те, що достославний хан збирається пограбувати дану фортецю, зранку з'явилися усі до хана з подарунками, впали до ніг його коня і покірністю та послухом врятували своє місто. Одного бея кримського війська з племені ширин з 10000 татар було призначено до них старшим агою. Вони (татари) встановили добрі стосунки з населенням міста.

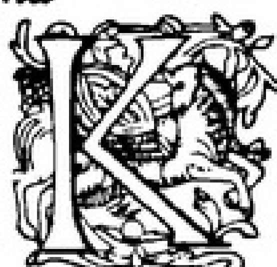
Московський воєвода влаштував для хана пишну трапезу, а ісламське військо завдяки його подарункам стало багатим. Однак чимало хто з міських жителів злякався самої тільки вісті про прихід хана і заховали свій одяг та дорогоцінності в печери у Київській горі, які знаходяться по той бік міста, і там самі заховалися. Про це довідалися татари, котрі жадали бою з ворогом, і забрали з тих печер багато людей у полон, а також забрали їхні скарби. Населення ж Києва зовсім не заступилося за полонених, казало: "За те, що вони покинули фортецю і поховались по печерах, хай звершиться те, на що вони заслужили". А татари стали володарями великих багатств...

Самі вони — давній народ, а їхня мова багатша, ніж фарсі, китайська, монгольська та всі інші (мови). Але вона має подібність до московитської мови... Що варто подиву, що всі вони обходяться 20-ма літерами, їхня релігія — це релігія грецького народу; їхні пости, свята, сотворення хреста такі ж, як і у греків і не мають жодної різниці. Оглянувши цю фортецю, ми разом з ханом знову повернулися назад...

Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 91.

Частина четверта

КОЗАЦЬКА ДОБА

ВТЕЧА ДІВЧИНИ-КИЯНКИ

(Народна пісня)

У Києві на риночку
П'ють ляшеньки горілочку.
Пили ж вони та гуляли,
Галю їхать підмовляли,
Сідай Галю, моя неню!
Поїдемо в нашу землю.
У нас добре поживають:
В будень плахти надівають,
В празник — м'які паляниці,
П'ють горілку із барильця,
На хрестини мед купують
І жінок своїх шанують.
От так Галі говорили,
І у будку посадили.
Везуть бідную дитину
На безрідную чужину.
Ой кинулась матусенька:
Де поділась Ганнусенька?*
Нема в пущі, нема й дома,
Стоїть навстіж і комора;
Нема в куми і на полі!
Голосить матенька по доні.
Стала плакать, жалкуваться,
На синочків сподіваться:
Сини ж мої молодії,
Беріть коні воронії,
Поспішайте у погоню
За сестрою молодою.
Доженете у Прилуки —
Не робіть сестрі розлуки,
Доженете у Полтаві —

**Імовірно, слід читати Галюсенька (від Галі).*

Не робіть великої слави.
Та вона ж у мене одна,
Як у цілім році весна;
Вона дитя молодеє —
Треба ім'я золотеє.
Їдьте швидше, не барітесь,
Мою Галю привезіте.
Приїжджають у Полтаву,
Бачать сестру гарно вбрану.
Плахотка на їй парчева,
Галя як вода здорова.
Що ти, сестро, ізробила?
Нашу матір зпечалила!
Вона тебе проклинає,
Сама з туги умирає.
Ой веліла тобі мати
Недовірка покидати.
Ми тебе к собі приймаєм,
А ляшка твого зарубаєм!
Отут Галя не зтямилась,
Мов із мосту провалилась;
Пала к землі, як листочок,
Тільки чути голосочок:
"Що хочете, ви робіте,
Тільки ляшка не рубіте!".
Брати Галю не слухали,
Срібло, злото — все забрали
І ляшенька зарубали.

ПРО НЕЧАЯ (1651 р.)

(Народна дума)

Ой з-за гори, з-за зеленої, та з-за кам'яної,
Ой як крикнуть усі козаченьки: тікай, тікай, Нечаєнку!
А наш Нечаєнко козак молоденький ні думає, ні гадає,
А з кумою, з пані Хмельницькою, та мед-вино кружляє.

Ой не вспів пан Нечаєнко за скамницю сісти,
Ой одсуне всю оболоночку, аж усі ляхи в місті.
Ой як крикнув та пан Нечаєнко на хлопка малого:
"Сідлай мені, хлопку, та сідлай мені, малий, та коня вороного,
Та підтягай, хлопку, да підтягай, малий, та попруги стугенько,
Ой щоб було мені воювати з ляхами легенько!".
Ой не вспів же пан Нечаєнко на коника сісти,
А взяв ляха, сукиного сина, на капусту сікти,
Ой не вспів же пан Нечаєнко на коника впасти,
А взяв ляха, сукиного сина, та як снопиків класти.
Ой як гляне пан Нечаєнко на правую руку, —
Не вернеться мій кінь вороненький то із ляцького трупу.
Коли гляне а пан Нечаєнко та на лівеє плече,
Аж назад коня і поперед коня крівавая річка тече..
Ой збиралися славні козаченьки в Нечаєві палати,
Та вони стали думать, стали і гадати, де Нечая поховати.
Ой поховали пана Нечаєнка та в Києві край Варвари,
Коли зажив пан Нечаєнко та козацької слави.

ДУМА ПРО НЕЧАЯ

Ой з-під лісу, лісу, з-під зеленого гаю
Вийшло ляхів сорок тисяч — утікаймо, Нечаю!
— Не бійтеся, не бійтеся, пани отамани,
Поставив я стороженьку усіми шляхами.
Як я маю, козак Нечай, звідси утікати,
Славу свою козацькую марно втеряти.
— А я тебе, мій Нечаю, не убезпечаю:
Держи собі коня в сідлі для свого звичаю.
— Ой єсть в мене козак Шпачок — той дасть мені знати:
Ой той скаже, коли мені треба утікати.

— А я тебе, мій Нечаю, не убезпечаю,
Держи лучок і стріл пучок для свого звичаю,
Держи собі шабелечку да під опанчею.
А Нечай того не думає, Нечай не гадає —
А з кумасею із Хмельницькою мед-вино кружає.
Гей поставив козак Нечаєнко він стороженьку в місті,
А сам пішов до Хмельницької щуки-риби їсти —
То він засів коло стола, здрібна промовляє,
А з кумою із любою мед-вино кружляє.
Ой сів же пан Нечаєнко та щуки-риби їсти,
Ох і прилетіли та до Нечаєнка та не мудрі вісті:
— Ох і же ти, та пан Нечаєнко, мед-горілку кружаєш,
А вже твої стороженьки та на місці немає!
А сам пішов до кумасеньки та щуки-риби їсти,
Озирається — аж нема та стороженька на місті.
Ой не вспів же пан Нечаєнко на скамницю сісти —
Ой одсуне всю оболоночку, аж усі ляхи в місті.
Подивився козак Нечай в кватиру очима —
Ай вже ляшків сорок тисяч стоїть за плечима. —
Ей, я козак молоденький ляхів не боюся,
Маю ж бо я козаченьків та й оборонюся!
Та біжи хлопко, та біжи малий, від хати до хати,
Та давай хлопко, та давай малий, козаченькам знати!
— Ой як мені, пане Нечаєнко, а знати давати —
Напилися наші козаченьки, полягали спати.
Ай як ударив та козак Нечай та об стіл булавою:
Ой тут мені, козаку Нечаю, накладати головою.
Ударивши козак Нечай у стіл головою —
Кумко моя Хмельницькая — пропав я з тобою —
Ой як тупне да пан Нечаєнко да об скамью ногою —
Ой тепер мені за всіх одвічати а своєю головою!
Ой як крикне козак Нечай на хлопця малого:
Сідлай, хлопче, сідлай малий, коня вороного!
Сідлай мені вороного, собі буланого:
Гей виріжем вражих ляхів геть що до одного!
Кульбач, хлопче, коня собі, мені вороного,
Іде ляхів хоть сто тисяч — іще то не много. —
Та сідлай, хлопче, сідлай, малий, коня вороного

А під мене та малий хлопче, старого гнідого —
Ой підтягай, та малий джуро, попруги із туга:
Буде на Ляхів, та на тих панів велика потуга.
Ох не вспів та Нечаєнко та на коня ізсісти.
Задрижали в коня вороного ніженьки на місці.
Гей як вискочив козак Нечаєнко сам коничка сідлати,
Гей під кониченьком, гей під вороненьким стали
ніженьки дрижати —
Ой ти коню, коню вороненький, не бійся зі мною,
Іно не доторкай коню вороненький землі під собою!
Ей стій, ей стій, коню не бійся нічого,
Не доступай підковами землі під собою —
Ой не встигнув козак Нечай на коника спасти,
Взяв ляхами як снопами по два ряди класти!
Ой кинувся козак Нечай від башти до башти,
Ой став же він ляхів, [бл] ядськіх панів, як яшний сніп
класти.
Переїхав Нечай козак від брами до брами,
Сколотив ляшеньками як вовк вівцями,
Переїхав Нечай козак від башти до башти,
Ой взяв Нечай вражі ляшки як сніп в полю класти —
Ой кинувся козак Нечай від дому до дому —
Та зложив же ляхів тисяч з коней як солому.
Ой кинувся козак Нечай від брами до брами —
Оглянувся назад себе — тече кров ріками.
"Ото вам, вражі ляшки, за тую провину:
Збавилисьте мого брата — за яку причину". —
Повернувся козак Нечай на правую руку —
Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу!
Ой удався козак Нечай до коня словами:
"Не доступай, кінь козацький, до землі ногами!"
Ой як стисне козак Нечай коня острогами,
За ним ляхів сорок тисяч з голими шаблями.
Оглянувся козак Нечай на правеє плече —
За ним, за ним кров людськая річеньками тече!
Оглянувся козак Нечай на лівую руку:
Не вискочить кінь вороненький із лядського трупу.
Ой оглянеться козак Нечай на лівеє плече —

Аж позад коня і поперед коня крівавая річка тече —
Ой оглянеться козак Нечай та й на праву сторону —
Та покотилася Нечаєва головонька додолу.
Озирається та Нечаєнко та лівеє плече —
Ой полетіла та Нечаєнку та головонька з плечей.
Ой узяли вражі ляхи джуру притомляти,
Взявся джурі маленькому коник потикати.
Взяли джуру маленького цюркою крутити:...*

ПРО БРАТСЬКУ ІКОНУ БОЖОЇ МАТЕРІ

(Народне оповідання)

За часів гетьмана Юрія Хмельницького під час військових подій у листопаді 1662 року татари разом з поляками переправлялися через Дніпро у Вишгороді. Вони в своїй лютості обернули в руїну Вишгород, церкву сплюндрували й на спорудження переправи брали образи разом з деревом та дошками.

Під час переправи, раптом почувся шум й зчинився валт. Над ворогом з'явився огнений стовп з небес і вони почали потопати разом з образами, на яких переїздили. Але образ Божої Матері не потонув й переніс татарина, що сидів на ній, аж на другий бік Дніпра і разом з татарином підплив до берегів Києво-Подола, де подоляне, побачивши татарина, що пливе, зняли його з образа, а образ, якого вони вважали за малий пліт, пустили по воді.

Тоді образ цей поплив далі й зупинився проти Братського монастиря.

З радістю прийняв Братський монастир цю небесну заставу вишняго благословення і вніс цього чудотворного образа Владичиці спочатку до поновленої церкви Бориса й Гліба

**Закінчення тексту відсутнє.*

(себто конрегаційну), а потім до великої церкви, де вона пробуває й до цього часу. Образ цей відомий під назвою Братський, якого побожно шанують прихильники святощів м. Києва.

Року 1706 Іларіон Мигура зробив знімок з чудотворного образу і на ньому помістив таку знакомиту підпис: "Истинное изображение чудотворного образа Пресвятыя Богородицы братской Киевской, иже прежде в Вышгороде в церкве страстотерпецъ князей российских Романа и Давида бе наместным. В лето-же 1662, егда татаре чрез Вышгород за Днепр на пленение христиан ити хотеша, сотворше же плити (плоти), яшася плаванию, и сию убо икону взем татарин, плы на ней. Божиим же изволением буря возставши всех истопи агарян, сему токмо живу сущу, его же та божественная икона, волнам шумящим, невредимо принесе и ста противо монастыря Братского чудовне. Стояще же доселе, донележе иноци братстии, пришедше, честно взяша ю от воды и поставиша такожде во церкве святых страстотерпец кн. Российских. Сицевое чудо видя, татарин верова и крестися. Чудотворная же икона до днесь не перестает в обители Братской чудодействовати". (Аскоченский. Киев с его древним училищем. Ч. 1. — К., 1858. — С. 366).

ПРО СВЯТУ ВАРВАРУ

(Київська лірницька пісня)

Ой зійшла зоря посеред моря.
Ой то не зоря — то свята Варвара.
А святу Варвару сам пан-круль* сподобав,
А святій Варварі подарунок дав.
Свята Варвара подарунку не брала,
Она на усім світі жити не бажала.
А звелів пан круль же гроб викопати,

*Король.

А святу Варвару в гроб живу сховати.
А поїхав пан-круль в далеку війну;
Не багацько забарився:
Двадцять літ й чотири.
Приїхав пан-круль з далекої війни,
Положився в ліжку спочивать спокійно,
А приснилась святая Варвара,
Що вона в гробі жива,
Кращая стала Варвара в гробі,
Як на світі була.
Звелів пан-круль слугам гроб одкопати
Святій Варвари кости розвертати.
Слуги вірнії гроб одкопали.
— "Слуги ви мої слуги, не вірно ви служили,
Ви святу Варвару во гробі кормили".
— "Ой, пане наш, пане-крулю!
Не ми її кормили, —
Кормив її Господь з вищого неба,
Бо святій Варварі помирать не треба".
А звелів пан-круль дрібно шкло набити,
А святу Варвару по тим шклі водити.
І злітаїть янгел з неба:
"Ступай, Варваро, на шкло, так тобі потреба!"
Святая Варвара навколюшки впала:
"Стань мені, Боже, до поруки,
Та не дай мені, Боже, безвинної муки!"
Святая Варвара по тим шклі ходила,
Жодної одежи на тілі не йміла.
А звелів пан-круль смоли натопити,
А святу Варвару в смолі ізварити.
Злітаїть янгол з неба:
"Ступай, Варваро, в смолу, так тобі потреба!"
Святая Варвара навколюшки впала:
— "Стань мені, Боже, до поруки,
Не дай мені, Боже, безвинної муки!"
Святая Варвара у смолі кипіла,
Жодної одежи на тілі не йміла.
А звелів пан-круль пляц пляцовати,

На святу Варвару ката ізозвати.
А сів пан-круль із катом край віконця...
Вистрелила із небес стріла з-під ясного сонця,
Убила стріла пана-круля з катом,
Сидя край віконця.

ФЕОДОСІЙ СОФОНОВИЧ
Повість о преславних чудах святої великомучениці Варвари

Чудо 4

Великим чудом було це преславне чудо, котре сталося року 1666. Двоє служивих у піст перед Різдвом Христовим, в котрий піст і свято св. Варвари буває, змовившись, прийшли було вкрасти з церкви золото і срібло і всю оздобу, що є при мощах св. Варвари — імена їм Андрій і Федір. І одної ночі, як їх диявол надоумив, якимсь способом відімкнули замок правих дверей церкви Святого Михаїла [Златоверхого] і пішли просто до мощів св. Варвари, на образах намісних срібла і ланцюгів не рушачи; а коли почали підходити до дверей св. Варвари, грім на них страшний ударив, іскри вогняні їх опалили, а вони від того грому попадали на землю, від того один оглух, а на другого напала зла хвороба й він позбувся розуму. Прийшовши до тями той, що оглух, бачачи на собі Божу і св. Варвари чудесну кару, вивів товариша безумного з церкви, і церкву знову замкнувши, нічого не беручи, обидва побігли додому. Те чудо згодом сам той, який оглух, і товариша свого привівши, ісповідав перед отцем своїм духовним в церкві — перед ієромонахом Симеоном, а ієромонах Симеон мені признався задовго потом перед вівтарем...

Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 262.

ПРО САМСОНА НА ПОДОЛІ (ДАВИДОВІ СИНИ)

(Народне оповідання)

Цар Давид так колись преподобився Богові, що Бог сказав до нього:

— "Проси в мене, Давиде, чого хочеш, все дам тобі!"

Ото Давид і просив собі у Бога три сини: одного — найкращого, другого — найсильнішого, третього — найрозумнішого. Бог і дав йому Йосипа, Самсона і Соломона.

Прекрасний Йосип завідував снами. Та й тепер, коли що страшне присниться, ми й промовляємо, не встаючи:

Нехай святий Йосип
На все добре переносить.

Сильний Самсон воювався по всім світі, на останку з нами задумав воювати. Пливе Дніпром, але тільки що з води, аж на нього лев. Самсон до нього, та як ухопив його за пащу, та як наступив ногою, то так разом з левом і закам'янів.

Так він і тепер стоїть у Києві.

Премудрий Соломон сидів, кажуть, удома та тільки книги читав, але ото раз пішла поголоска, що він хоче проповідь говорити.

Збирається народ із цілого світу послухати його проповіді.

А він тільки пішов та й сказав людям:

Як маєте що шити,
То перше кгудза* зав'яжіть!

Ото тілько було й мови, тільки чутки за Соломона.

**Вузлик на кінчику нитки.*

ПРО ПАЛІЯ ТА МАЗЕПУ

Бачте, як се воно було. Їх було два великих вояки — Мазепа і Палій.. вони собі українці. Та Мазепа якусь злобу мав на Палія, от він знайшов якусь то причину, та якось — то щось і сказав білому Цареві. А Цар і оддав Палія у тюрму "на заточеніє", то він і сидів уже дванадцять год. А Мазепа як увірився, що вже Палій не вернеться, та поїхав тим часом до Шведа та й каже: "Підемо Росію воювати!". А Швед зібрав своє військо та й пішов на білого Царя. Довго вони билися, коли бачить білий Цар, що Мазепа його побіждає: от-от вже подолає зовсім, сів та й задумавсь. А далі попросив на три дні одпочинку, передягся за купця, та й пішов куди очі.. Таке-то було, такого наробив йому отой Мазепа. Тільки ото йде білий Цар так попід річкою, коли дивиться — курінь стоїть, а коло куреня й рибалка старий. — "Здрастуй, старичок!" каже, а той каже: "Доброго здоровля, господин купець." — "А чи не маєш ти, каже, чого попоїсти?" — "Якби-то не маю." — Узяв зараз казанок і наварив доброї юшки з рибою. Сіли вони і їдять. А білий Цар і каже: "І що се, каже, наш Цар собі дума, що Швед оце вже скоро усю Росію забере з Мазепою"... — "Бо наш Цар дурний, рибалка каже, не знає каже, сам, що він робить. Нащо він Семена Палія дав "на заточеніє." От уже дванадцять год сидить, а якби він пустив Палія, то досі б уже й Мазепу й Шведа побив." — "Как, как, старичок?!" — ото вже схопивсь білий Царь, та давай рибалку старого розпитувати, вийняв олівець та усе записує, та записує на халяві (бо на йому чоботи були з довгими халявами), щоб не забути, значить. Далі попрощавсь і пішов собі додому і зараз же звелів, щоб розшукати і приставити йому Семена Палія. Послали штафету (тоді ще телеграфу й машини цієї не було й Росія мала ще тоді була), найшли Палія, а він вже тільки що дише. Зараз же його обмили, одіти, — стільки год сидів — посадовили на бричку й привезли до Царя. А Семен Палій здалека шапку зняв, ізліз з брички і навколішки поліз до Царя. Цар підійшов до Палія, підняв його, та й питає: "Що будемо робити — вже Шведи візьмуть Росію?". А Палій каже:

"Або не візьмуть." — "А можеш ти звоювати Мазепу?" — "Можу, каже, Ваше імператорське, чи як там, величество, тільки, каже пустіть ще на три дні одпочинку." — "Добре, каже Цар, ну вже, каже, коли ти звоюєш Мазепу, проси у мене що завгодно, хоч півцарства." — "Нічого міні, каже, не треба, а от звеліть тільки, щоб дітей більше лавами не вбивали (А то, бачте, Цар як розсердивсь на Мазепу, то дав наказ вигубляти українських дітей: одсунуть було лаву й придавлять до стіни — так по усій Україні робилося). Цар зараз же видав наказ, щоб ніхто не смів дітей вигубляти. А тим часом вже й другі три дні на сході. Палій ото вже одпочив й каже, щоб йому коня дали. Приводять до нього самих найкращих царських коней, тільки він якому коневі не покладе руку на шию, то кінь зараз навколішки й упаде. А на те врем'я тут саме водовоз іде, а кінь у його, як побачив Палія, та й заржав. — "А, каже Палій, і ти ще живий, товаришу!" — "Оцього коня мені, каже, дайте, що соку (або бочку) возить!" А на йому одна шкура та кістки. Випрягли того коня, підвели, узяв Палій його за гриву, а він тільки головою покрутив. Тоді Палій узяв два пістолі, сів на того коня та й щчез, як той вихор. Об'їхав тричі Мазепине військо, піднявся угору — коли дивиться Мазепа із шведами саме обідають. Він стрельнув з пістоля, а куля якраз і впала до Мазепи у ложку. Мазепа тоді подививсь угору, та й каже до шведа: "Тікаймо, брате; пропали ми, бо Палій вже на волі," та й показав йому угору на Палія. — "Та то, може, місяць," каже швед. — "Та який там місяць серед дня". Кинули й обідати, та скоріше тікати. Палій приїхав до білого Царя та й каже: "Ну, тепер ідіть — нема вже шведів, розбіглись". Цар не повірив і їхати не хотів зразу, а потім рішився. Коли приїхали, дивляться, нема вже нікогісінько. Як обідали, так усе й осталось.. тільки шведські казани стоять.

Отакий-то був Семен Палій.

(Оповідав у 1881 році Марко Глухий з Тульчина на Поділлі).

СЕМЕН ПАЛІЙ

В Мотовилівці колись жив собі з жінкою, з дітками чоловічок. Раз виїхав він орати. Оре він да просить Бога, щоб хороше вродило. Жінка обідать йому принесла. Чоловік і пообідав, да все працює. От, надвечір, чує він, що плут його за щось задержався. Дивиться — якась здоровенна труп'я голова. "Господи Боже мій, се, видно, яка-небудь лицарська голова", — подумав чоловік. "Не добре, як вона буде валятись по полю: треба її закопати на цвинтарі і одслужити панахиду за душу умерлого".

Подумав-погадав, а тим часом сонечко зайшло. Чоловік обережно положив голову в хустку і пішов додому, а дома положив голову на лавку і сів вечеряти. Сіли коло його діти і жінка. Попоїли вони галушок, чи чого Бог послав, — може й нічого, опріч хліба святого, не лучилось, — повечеряли, встають, а жінка подивилась на голову й сказала:

— Оця голова, мабуть, на своєму віку багацько хліба переїла.

— Буде вона ще їсти, — одказала голова.

— Еге, так ти таківська, — говорить чоловік. — Не треба ж тебе нести на цвинтар да служити панахиду. Знаю я, що з тобою робити.

Узяв її, виніс за свій вишневий садок, у чисте поле, розіклав багаття і давай палить. А голова горіла-горіла, поки стала порохнею, так от як сахар. Подививсь чоловік і, Бог знає з чого, узяв ту білу порохню в хустину (наче насміявся над нею), приніс додому і мовчки положив на полицю.

Незабаром, може, через день, пішов він з жінкою до церкви, а в господі зостались тільки дочка да малий хлопець. Дочка вже й борщ заставила в піч, уже і локшину зварила: сказано — день воскресний, зоставалось тільки посолити страву, — так нема ж солі.

— Оттам, Галю, на полиці лежить у хустці щось біле; мабуть сіль, — говорить брат.

Сестра стала на лавку, взяла хустину, подивилась і говорить братові:

— Не знаю, чи се сіль.

— Лизни, то взнаєш, каже брат.

От минає неділь десять, а може і більше, — упала дочка в ноги батьку-матері і говорить:

— Я в тяжі, оттак було і так.

Почухав батько гіжку, поморщився: треба йти до пана да розказати усе як було (тоді за такий сором дуже карали). Розказав усе, як було. Пан одібрав од його хустку, а через півроку дочка привела уже сина. Охрестили його і назвали Семеном Безбатченком.

Хлопець ріс, уже і за волами ходив. Якось їхали в Мотовіловку запорожці, що приїжджали говіти в Осокірки і зманили хлопця в Великий Луг. А в Січі кошовий, замітивши хлопця, взяв його до себе в молодики.

Служить Семен, служить, а гонору йому все-таки нема. — "Постійте, буде і мені гонор", — подумав собі Семен. Узяв, спалив отаманський курінь і втік додому.

— Еге! Так ти такий! Говорить кошовий: — захотілось тобі гонору. Буде з хлопця лицар, буде... А-ну, панове-молодці, говорить він тим, що вивезли Семена, — рушайте за Семеном туди, звідкіля його взяли, і привозьте назад.

А Семен тим часом сидить дома на печі.

— Мамо, говорить, - снилось міні, що приїдуть до мене із Січи козаки, привезуть мені гонор і візьмуть із собою.

Мати зирк у кватирку, аж уже запорожці і коней на дворі під повіткою прив'язують.

— Добрий тобі, говорить, синку, сон снився.

От як приїхали вони в Січ, то кошовий і сказав йому:

— Ти, Семене, єси козак добрий, тепер маєш ти і гонор, будеш прозиватись Палієм.

Раз виїхав кошовий на полювання з Семеном. Їздили вони довго і заїхали в таке місто, що тільки одні скелі да пуща. Став при сонці і чистому небі гриміти грім, а се Архангел Гавриїл хотів убити полоза. — Грім ударить, а полоз вилізе з скелі та й засміється.

— Єге! Оттака ловись, — сказав Палій, ухопив з плечей янчарку, приложився, випалив — і на тім місці, де показувався полоз, потекла смола.

— Іди ж ти тепер, куди знаєш, сказав йому кошовий: іди у свою країну і ріж усяку нехристь, бо ти єси чоловік угодний Богу.

— Ні, батьку, — каже Палій — не одпускай мене одного, а пусти за мною Іскру, Кочубея і Шманька.

— Добре, сказав, кошовий, і одпустив їх трьох із Січі.

А навпослі вже Семен Палій зробився паном полковником Хвастовським, добре різав орду і ляхів, да Мазепа його стратив із завидкости*, що Палія величали КОЗАЦЬКИМ БАТЬКОМ.

(Оповідав у 1847 році Тарас Яровий, дід 85 років, з с. Красної, Васильківського повіту на Київщині).

СЕМЕН ПАЛІЙ

Семен Палій був лицар великий. Про нього, було, де чого розказують запорожці нашим батькам, а батьки уже нам. Десь то, кажуть, жили козаки і між ними був молодий козак Семен. Раз кошовий зібрав військо і махнув воювати орду і ляхів, а Семен зостався глядіти добро. Тоді ще хат було не дуже товсто, більше жили куренями. От дохазяйнувався той Семен, поки спалив кошового курінь. "Що його робити? — Дума він — приїдуть — буде мені". Узяв рушницю і подався. Довго він йшов байраками і зайшов в такі пущі, що тільки небо і видко. Сів він і спочиває. Ось насунула хмара, став крапати дощ, потім грім, блискавка. Дивиться він на скелю, коли вискакує лукавий. Як загримить грім, він під скелю, як затихне — він і вилізе, і гнівить Господа. Семен і дума: що ж тепер робити? Або йому смерть, або мені. Тільки що вискочив він на скелю, Семен приціливсь і убив. — "Ой, бий ще, каже, раз бий," просить лукавий. — "Буде з тебе і разу". Він знав, що як випале вдруге, то побіжить. Зарядив Семен рушницю і посунувся очеретами в пущу. Іде він, та й іде, а очерет густий та високий, і світа не видко. Чує він, тріщить очерет і щось суне просто до його. "Що Бог дасть", — каже та туди. Коли

**Від заздрощів.*

ось показався дід старий-старий та білий. — "Здоров, — каже сину". — "Здоров, дідусю". — "Куди тебе Бог несе". — "Так і так, — каже, — діду, долі шукаю — або звірюка з'їсть, або дійду до Великого Лугу в Запоріжжя". І став йому Семен розказувать: "Спалив, — каже, — курінь і боюся гніву козацького: або киями заб'ють, або на шибеницю". Дід і каже: "Тепер за тобою погоня — сорок чоловік; тільки ти не бійся: піди до кошового, він простить". Далі показує дід свою рушницю і каже: "Тут таке цілке, тільки наведеш, так і є; давай, — каже, — поміняємось". Вгорі літала очеретянка. Дід прицілився, бахнув, вона і упала. "Добра, — каже Семен, — рушниця, а моя ще лучша. Я, — каже, — не такого звіря убив". От дід уп'ять і каже: "Ну, коли міняти не хочеш, то дарую я тобі цю рушницю за те, що убив сатану, тільки шануй її. Будеш ти, — каже, — великий лицар і побіждатимеш ворогів. Будеш ти, — каже, — мінятися, як місяць: місяць зостаріється, зостарієшся і ти, зійде молодик — будеш молодим і ти. Вертайся ж, сину, до кошового". Сказав це дід і Бог зна де дівся, бо не простий чоловік він був, а святий Апостол. Помолився Семен і пішов до кошового. Прийшов та просто в курінь. А кошовий тільки що умився, втирається і молитву творе. Семен навколішки. — "А що, — каже, — єретичний сину, прийшов". — "Не клади, — каже, — тату, великого гніву: то я спалив курінь". — "Щастя ж твоє, — каже, — що не піймала погоня, — заколола б". Далі кошовий і каже: "За те, що спалив курінь — будеш же ти, єретичний сину, Палієм". Став він козакувати, став такий сильний, що ніхто його не подужа. Було, як воюють козаки, то де Палій, там і удача. Обрали його козацьким батьком, тобто кошовим. От приїхав Швецький король до Гетьмана Мазепи і давай вони пити. Пили, пили, а потім і покликали до себе Палія. Король і каже: "Погуляймо, братці, та візьмемось рубати в пень москаля". — "Не діждеш", — каже Семен Палій. Як схопиться король, як схопиться Гетьман Мазепа та до Семена Палія. — "Беріть, в'яжіть, слуги, сякого-такого". Взяли Семена Палія, скували в залізо руки, ноги і замурували в темницю. Небагато ж він там сидів, не ївши і не пивши двадцять год. Через 20 год пішов швед війною на царя Петра. Пішов з ним і Гетьман

Мазепа. Стали під Полтавою. У царя сила військa, а у шведа і Гетьмана Мазепи ще більше. Став швед побивати Москаля, а Петро і каже: "Дай мені, шведе, хоч трохи одпочинку". Той дав. Петро пішов у свій стан і пита: "Чи нема, братці, між вами богатиря або характерника". Визвався хлопець 16-ти літ і каже: "Я б поміг, та ще літа не вийшли, а єсть, — каже, — замурований в темниці Семен Палій, той переможе шведа". Послав цар за Палієм. Одмурували його, глянули, аж у його борода і коса по коліна, вуси по пояс. Сорочка, штани на йому опали, страшно і глянути. Наділи одежу, підвели коня. Що стане Семен Палій сідать, — кінь так і вгрузне по коліна. Скільки не підводили, — ні один кінь не здержав. Тоді привели царського коня. Він сів і поїхав. Приїжджає до царя. Цар посадив його за дубовий стіл, частує і правди питає. — "Що, каже, Семене Паліє, чи звоюємо шведа?" *

РУЇНА СТАРОЇ СІЧІ ТА ІГНАТ ГАЛАГАН (1709 р.)

(Народна пісня)

У Києві на риночку
П'ють москалі горілочку.
Пили-ж вони, пили та гуляли
Собі порадоньку мали:

"Порадьмося милії браття,
Як Січи дістати.
Ми пошлем по пана Галагана,
По Прилуцького пана;
Той у Січі добре знає,
Той нам Січі достане".

---

*Закінчення тексту в рукописі відсутнє.

Казав єси пане Галагане,
Що у Січі Орди немає,
Коли гляну: поміж куренями
Як золото сяє.

Казав єси, пане Галагане,
Що у січі Москви немає,
Коли гляну: поміж куренями,
Як мак процвітає.

Стоїть Москва кінець моста
Та й дивиться в воду
А на свою хорошую вроду,
Що сама себе та й одвоювала,
Кров свою проливала,
Червоними прапорами
Базар красувала.

У неділю рано-пораненьку
Обманонька стала:
Виманивши, взяли-пов'язали
По два до купочки;
Вони скликаються та озиваються,
Як сизії голубонькі.

ЖАРТІВЛИВА ПІСНЯ

Ой в Києві на базарі
Жінки мужів продавали.

Ой так до ладу,
Ой так буде ладно.
А як буде до ладу,
То й я свого поведу.
Ой так до ладу,
Ой так буде ладно.

Взяла його, налигала,
До терниці прив'язала.

Ой так до ладу (і далі..)

Сама стала, подумала,
Чи мені його продати,
Чи за коні проміняти.

Ой так до ладу...

Мені з кіньми не водитъся
Мені з грішними неноситься,
Мені милий знадобиться.

Ой так до ладу...

Він посіє, наоре,
Він наносить, нагребе,
Він до роду поведе.

Ой так до ладу...

КИЇ (АБО ЗАПОРОЖЦІ) ПІД КИЄВОМ

(Народне оповідання)

Мій дядько Матвій умер 110-ти років у п'ятьдесят вторім році (1852 р.). Розказував, що спрежду запорожці звались киями, і не тут жили, а десь в лісах, під Києвом. Киями звались від того, що ходили на розбій з кийками. Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набирати їх в своє військо і сказав: "Як поможете мені звоювать турка, — дам вам степи, балки, байраки і весь низ Дніпра: будете жити вільно!" Зібрались вони всі, стіко було, і звоювали турка. Амлин їм тоді дав Дніпро і степ нижче порогів, і стали вони запорожцями. Було

у їх 40 куренів і 40 тисяч війська, та цариця Катерина зігнала їх і віддала землю німцям... Амлин той, як давав землю, то казав: "Буде вона ваша, поки світ сонця". А Катерина уже сказала: "Дайте, — каже, — бумагу, що це ваша земля!". Вони тоді сюди-туди — нема.

Як стало московське військо проти запорожців, а характерники і вийшли. — "Ну, — кажуть, — здаватись не будемо, — бийте!". Москалі за рушниці, цілять в їх, а рушниці — клац! клац! клац! — і не палять... Глянули, аж порох мокрий... "Ну, кажуть, вас, мабуть, і чортяка не звоює!". Характерники зовсім не хотіли здаватися Катерині, та військо сказало: "Ні, братці, у нас єсть батьки і діти: москаль їх виріже!" Взяли та й здалися.

ЗАПОРОЖЦІ ТА ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

(Народне оповідання)

Запорожці жили по-божеські, не знали вони ніяких чар; од них і поганого слова не почуєш; "скурвий син!" — ото у них найбільша лайка. Жили вони наче ченці: жінок не торкали, а все воювали та молились Богу; і молилися добре: знали і "Отче наш", і "Вірую". Більш усього молились, як на війну йшли. Вони службу церковну любили; вони й постили і говіли, під Великдень і паски святили, під Хрещення кутю варили і узвар робили. Деякі під старість у монастир йшли, а як приїдуть було які з них по ділах чи до Москви, чи до Петербурга, чи до Києва, то перш усього йдуть по церквах Богу молитися, до мощів прикладатися та подаяніє духовним давати. До церкви вони велике усердіє мали.

Раз якось обрали вони собі Кошового — Грицька Лантуха. А він дуже богобоязний був чоловік: усе їздив на прощу по городах. Приїхав якось у Київ, пішов по церквах, зайшов і в головну — Печерську церкву. Дивиться, аж там іконостас такий бідний-бідний та обідраний. Подививсь він та й каже старшому Архімандритові: "А що ти думаєш, отче архімандрите? Зроблю я вам новий іконостас!" — "О, це велике діло!

Та чи можеш тілько ти вистачити усього, що потрібно на той іконостас?" — "Можу, — каже, — як не сам, то всім Запорожським Кошем!" Та й підрядивсь аж на двадцять тисяч. От який іконостас! Приїзжа на Січ, збирає усе товариство та й каже: "Отак і так, отак і так.. А що, братці, збудуємо новий іконостас до святої Печерської церкви, щоб божі угодники і об нас Бога благали." — "А що ж? Збудуємо, збудуємо, пане-отамане!". От зараз зібрали двадцять тисяч карбованців і віддали Кошовому. Кошовий зложив їх докупи, угорнув у папір та послав якимсь козаком аж у самий Київ.

Приїхав той козак у Київ, прийшов до головної Печерської церкви та й пита у ченців: "А де тут у вас найстарший архімандрит живе?". Йому показали. Підійшов він до того архімандрита*, узяв обома руками благословення та потім і витяга із кишені папер. Архімандрит дивиться на нього. Витяг і подає. Нема на тому папері ні підпису, ні печатки. Архімандрит узяв у руки тай пита: "Що це таке?" — "Та це Батько Кошовий прислав вам двадцять тисяч карбованців на построєння іконостаса у головній Печерській церкві." — "Еге, та як же у вас на Січі просто! Така велика сума та й незапечатувана та ще й без підпису!" — "Та нам, отче, і писати ніколи. Та й на що? Між нашим товариством крадіжки не бува". — "Добрі у вас звичаї! Це й нам треба у вас перенімати! Ну, скажи ж велике спасибі пану Кошовому та передай йому оці дві ікони на благословення".

БАТІЙ-БАГАТИР

(Народне оповідання)

Давно колись, дуже давно, як ще монастирі селян багато мали, і землі і всякого добра було доволі, от тоді і Лавра мала стільки селян, що не знала, що з ними робити. Ченці лаврські думали-гадали, яку б то роботу їм дати, а далі і придумали: давай, кажуть, церкви будемо строїти. От і почали Софію

*Так у чому був: у червоній куртці та в широких штанях, — підійшов до того Архімандрита.

будувати, а далі — Десятинну. І що то вже за робота була тяжка: цілесенький день роблять люди, не одпочиваючи, — звісно, як нашому братові було ще за кріпацтва. От збудували Десятинну, ченці розвели робочих по всяких роботизнах: одних у двори Лаврські, других на поле погнали, а інших куди-інде, як кажуть, аби, значить, без роботи не сиділи.

От між тими, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чолов'яга, поштенний вже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і братія не так приневолювали до роботи, як от других, так що йому й одпочити можна було, як водиться, після обіду. І то вже він собі робить зранку й до обіду, а в обідню годину, поївши сухого хлібця з водою, і ляже одпочивати де-небудь під снопами, і тоді вже встає, як сонечко поверне з-під тіні й почне припікати. А далі й так бувало, що вже й сонечку пора припікати, а Батій все ще спить. Запримітив теє прикажчик, та й почав назирати за Батієм.

От на другий там чи вже третій день — не знаю — пора б уже вставати Батієві після обіднього одпочинку, а він ще спить. Прикажчик, звісно, до нього; коли дивиться, над ним стоїть якась тінь; він глянув угору, а там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Прикажчик думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге і втретє прилетить орел, та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, ото щоб тінь робити, як Батій спочиває. Прикажчик почав розказувати людям, вони й собі давай запримічати і всякий день бачили того орла. Що його робити? — міркують. А далі, поміркувавши між собою, пішли радитись з гуменом (ігуменом) і розказали усе, як було. Гумен теж здивувався, зібрав братію і почали братія радитись, що його робити, що його казати в такім случаю. От один чернець, таки лаврський, такий-то вже старий, що й Господи, і почав казати: "Я, — каже, — панотці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій — багатир-лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є і монастир зруйнує". — "Коли вольну, то й вольну", — в один голос відказала братія.

От раз покликали його та кажуть, що "ми, мов, пускаємо тебе, чоловіче Божий, на всі чотири, йди собі, куди хоч". А Батій,

звісно — вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу, і каже: "Я ж вам, каже, робив скілько-то замолоду й держали мене, а на старість проганяєте. Куди ж тепереньки піду: сили вже не стає, і хліба собі не зможу заробити". А ченці пробі: "Йди, та йди." Не мав чого казати бідолаха, треба йти, бо, звісно, начальство, як його не слухати. Коли той же старий чернець, що вичитав про Батія в книгах, і каже гуменові: "Що так, мов, пан отче, не можна його одпускати: треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів грабувати". — "Коли взяти — то й взяти", — каже гумен. От вони до нього, а він каже: "я, каже, не вмію писати, який я вам квиток дам?". От вони й кажуть йому: "Коли ти, значить, не вмієш писати, вмочи руку в золоте чорнило, та й прикладеш до бомаги, щоб нам хоч твоя признака зосталася". Принесли йому золоту чорнильницю з золотим чорнилом, він вмочив руку й приклав до бомаги. Ченці дали йому шматок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе.

Пішов собі Батій в інше царство, в бусурманське господарство. Прийшов та й живе собі, поживає. Коли незабаром якийсь цар та на того царя-бусурмана пішов війною. Бусурман злякавсь — не зна, що його робити; далі об'являє по всьому царству, усьому бусурманству: "Що хто завоює мого неприятеля, за того мою царську дочку оддам, ще й півцарства замість приданого". Батій приходить до царя, та й каже, що "я, мов, звоюю!" Зібрав військо й побив того царя, що йшов на бусурмана. Цар дав йому, на чім умовлявся: дочку свою й півцарства. От вже Батій став царем.

Згадав він, що колись-то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви строїв. От він пішов до царя, свого вже тестя, та й каже: "Подозвольте мені, тятенька, військо збирати, на городи християнські йти: хочу я Київ з церквами золотоглавими звоювати". Цар йому дозволив, — він і пішов. Тільки що прийшов, то зразу ж таки звелів Софію руйнувати, а далі Десятинну. "Руйнуйте, — каже, — хлопці! Щоб і сліду не було! А Михайлівського звелів не чіпати, бо там ченці були добрі й гарно жили зі своїми кріпаками. От вже палив-палив, а далі скомандував: у Лавру. А монахи, хоч деякі й поховались у печерах, і пізнали його, та взяли, зібрали всю святиню і

вийшли до нього з хрестами й корогвами. Поперед усіх йшов гумен та на височенній палиці держав той квіток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоча вже був бусурманом, а вже ж од СВОГО не міг відректись. Як побачив той квіток, та навтікача; прибіг до Дніпра, сів у човна і посеред Дніпра лопнув.

З того часу свята Лавра — кажуть люди — так запустіла, що в ній під престолом вовчиця дітей — виводила. От таке-то було колись тепер його й сліду немає.*

ПІСНЯ ПРО ДУШУ

Із Києва із Єрусалима —
Алилуя!
Із Києва із Єрусалима —
Господи, помилуй!
Відтіль ішло а три черниченьки —
Алилуя!
Відтіль ішло а три черниченьки —
Господи, помилуй!
Первая йде на главі хрест несе —
Господи, помилуй!
Другая йде Євангеліє несе —
Алилуя!
Другая йде Євангеліє несе —
Господи, помилуй!
Третя іде — кадильницю несе
Алилуя!
Третя іде — кадильницю несе —
Господи, помилуй!

---

*Версія Ів. Новицького: Безбожний Батій був сином мужика з околиць Києва, що кинув батька і пішов в пастухи. Він знав, що його чекало в майбутньому. Коли біля сеї пори вмер турецький цар, то постановили дати волю його шаленому коневі. Хто зможе поїхати сим конем, того повинно обрати за царя. Кінь помчав в руську (українську) землю і зупинився перед Батієм, який таким робом став царем.

Встрічає їх Божа Матір —
Господи, помилуй!
Ой де ж ви були а три черниченьки —
Алилуя!
Ой де ж ви були а три черниченьки —
Господи, помилуй!
Ой були ж ми Божа Матір —
Алилуя!
Ой були ж ми Божа Матір —
Господи, помилуй!
У Києві у Єрусалимі —
Алилуя!
У Києві у Єрусалимі —
Господи, помилуй!
Що ж ви бачили а три черниченьки —
Господи, помилуй!
Бачили ми, Мати Божа —
Алилуя!
Бачили ми, Мати Божа —
Господи, помилуй!
Як душа з тілом розставалися —
Господи, помилуй!
Розставалися, та й познавалися —
Алилуя!
Розставалися, та й познавалися —
Господи, помилуй!
Чом же ти, тіло, чом ти не терпіло —
Господи, помилуй!
Чом же ти, голово, умом не зносила —
Алилуя!
Чом же ти, голово, умом не зносила —
Господи, помилуй!
Чом же ти, тіло, постів не постило —
Алилуя!
Чом же ти, тіло, постів не постило —
Господи, помилуй!
Чом же ти, душе, неділі не чтила —
Господи, помилуй!

Будеш же ти, тіло, в сирій землі пріти —
Алилуя!
Будеш же ти, тіло, в сирій землі пріти —
Господи, помилуй!

ЯК МОСКАЛЬ СТРИБАВ

(Народне оповідання)

Стояла у Києві коло Лаврської дзвіниці купа людей і дивилася, яка вона висока.

Підійшов до них москаль, подивився та й каже:

— Хоч і висока, а я підстрибну вище від неї.

— А ну-ну, — сказав один пан.

— Давай карбованця!

— То що — й дам, аби ти тільки підстрибнув так, як кажеш.

Взяв москаль тоді й підстрибнув як на лікоть, а люди й питають:

— Що же ти?

— А що, — каже москаль, — нехай вона хоч так підстрибне.

Нічого було робити панові — витяг він карбованця й віддав москалеві, бо був москаль правий.

Т. ШЕВЧЕНКО

ЧЕРНЕЦЬ

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...

Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак. "Ох, літа! літа!
Що ви творите?" На тоте ж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:

"По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби-таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам.
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!"

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: "Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!"
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий,
Попрощався з світом?

Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий.
Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець дзвонковую*
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Меж стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва,
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писаніє читай,

*"Дзвонковая — криниця прозивається недалеко од монастиря". (Прим. Т. Шевченка).

Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину,
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
"Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?"

До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

ДОДАТОК

Список праць О.О. Тулуба*

I. Опубліковані праці (в хронологічному порядку)

1. Товариші (переказ) // Дзвінок. Львів, 1892. Ч. 10. С. 80 (псевд. О. Тишко).

2. Еліас Гоу (як вигадано кравецьку машину) // Дзвінок. – Львів, 1893. Ч. 8. С. 60–62 (псевд. О. Тишко). Рукопис: ІР НБУВ Ф.209, спр. 110.

3. Материне серце // Дзвінок. – Львів, 1893. Ч. 11. С. 88 (псевд. О. Тишко).

4. З України. Духовне життя на Україні. Діяльність О. Максимовичевої (Оцінка щирої праці для народу) // Правда. – Львів, 1893. Ч. 11. С. 628–634 (псевд. О. Тишко).

5. З Херсонщини. 25-ти літній ювілей Херсонського земства. Нові порядки // Правда. – Львів, 1894. Ч. 4. С. 248–253 (псевд. О. Тишко).

6. Мати. Збірничок /Склав Ол. Тишко. – К., 1894. 32 с. Рукопис: ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 114.

7. Чуле серце / Переробка і переклад Ол. Тишка // Бова-королевич. – К., 1896. С. 57–87.

8. Не до пари (переробка оповідань М. Вовчка). Вечір (переробка твору Т. Шевченка) // Бова-королевич. – К., 1896. С. 87–127.

9. Миша /Переказ оповідання М. Богданова Ол. Тишком // Дзвінок. – Львів, 1896. Ч. 6. С. 90–94. Ч. 8. С. 121–123. Ч. 9. С. 141–143.

10. Малі сусіди людей (переробка книги М. Богданова О. Тишком)

---

*Список складений на підставі кількох автобібліографій О. Тулуба: ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 8, 28, 31, 106; Ф. X, спр. 6454, 31421–31422

// Дзвінок. – Львів, 1896. Ч. 6. С. 90–94. Ч. 8. С. 121– 123. Ч. 9. С. 141–143.

11. Гетьман Іван Самойлович. Історична монографія М. Костомарова / переклад з російської О. Тулуба (с. 1–100) та О. Кониського. Львів, 1896. (Руська історична бібліотека. Ред. О. Барвінський).

12. Листи академіка О.О. Шахматова до І.М. Стешенка // Україна. 1924. Ч. 1–2. С. 175–176.

13. Матеріяли до життєпису В.В. Боржковського – українського етнографа і статистика // Україна. 1925. Ч. 6. С. 176–178.

14. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука (з архіву Ів. Стешенка) // Україна. 1927. Ч. 5. С. 59–69.

15. Тарас Бульба. Опера на 5 дій та 7 картин. Лібретто М. Старицького. Ред. і коректа О. Тулуба. – К., 1927.

16. Неприємний документ 1792 р. (Стаття П. Орловського "Зверская расправа игумена Лебединского монастыря с монахиней", заборонена цензурою до випуску в "Киевской старине" 1904 р.) // Україна. 1928. Ч. 4. С. 21–22. Рукопис: ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 31468. – 3 арк.

17. Матеріяли до словника псевдонімів українських письменників // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. Т. 16. С. 223–254; окрема відбитка: "Словник псевдонімів українських письменників (матеріяли)". – К., 1928. 34 с.

18. Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ. – К., 1928. Кн. 3. С. 295–315. Рукописи: ІР НБУВ. Ф. 196, спр. 1–4, 19; Ф. Х, спр. 14778. – 32 арк.

19. Невідомий твір Лесі Українки – "Пізно" // Література. – К., 1928. Зб.1. С. 187–188 (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. № 82).

20. Байка Леоніда Глібова "Мальований стовп" // Там само. С. 152.

21. Листи М. Лисенка до Ів. Стешенка (з архіву Ів. Стешенка) // Пам'яти М.В. Лисенка. К., 1929.

22. Михайло Старицький у боротьбі з цензурою 80-х років (з архівних матеріалів до історії цензури в Україні) // За сто літ. – К., 1929. Ч. 4. С. 190–196. Рукопис: ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 14779. – 7 арк.,

спр. 31423. – 19 арк. (витяги з документів)

23. Іван Стешенко (1873–1918): спомини і матеріяли // Україна. 1929. Ч. 12. С. 92–104.

24. Ол. Тарковський та його "Начерк історії революційного руху у м. Єлисаветі на Херсонщині в 1880-х роках" // За сто літ. – К., 1930. Ч. 5. С. 234–244. Рукопис: ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 14780– 14781 – 21, 15 арк.

II. Неопубліковані праці

А. Наявні рукописи в архіві автора

1. Заклята дочка. Збірка творів українських письменників // ІР НБУВ. Ф. 209, спр. 113, арк. 1–11.

2. До біографії Кирило-мефодієвського братчика Олександра Даниловича Тулуба (родинні спомини). 1924 р. // Та само, спр. 1 (україномовний варіант), спр. 2 (російськомовний варіант).

3. Великий гетьман Богдан Хмельницький у творах народних // Там само, спр. 112, арк. 1–54.

4. Михальчук К. Про нашу долю. Промова на Шевченківському вечорі в Українському клубі 24 березня 1909 р. / Запис О. Тулуба // Там само, спр. 125.

5. Київ та його давня давнина у творах народних (збірка фольклорного матеріалу на 8 друкованих аркушів) // Там само, спр. 3. Публікується в цій книзі; частково (9 оповідань з першого розділу друкувалися В. Ричкою в часописі "Берегиня" (1998, № 1–2 (17). – С. 137–150).

6. Листи Костя Михальчука до Івана Стешенка (з архіву Ів. Стешенка): 1912–1914 рр. // ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 31842. – 8 арк.

7. Бібліографія творів Л.М. Старицької-Черняхівської // ІР НБУВ Ф. Х, спр. 31420. – 3 арк.

8. Заборонений ювілей року 1886 (по архівним матеріялам) [50-ліття Другої Київської гімназії]. На підставі недрукованої праці Н.С. Тумасова // ІР НБУВ. Ф. Х, спр. 31472. – 28 арк. машинопусу статті з додатками, спр. 31473–31481 – рукоп. копії документів.

Б. Згадані автором рукописи, доля яких невідома

1. Митрофан Александрович (М. Олелькович) (*прим. автора*: "для Словника діячів України").

2. Лев Толстой та київська цензура (з матеріалів до історії цензури на Україні).

3. Листи Ганни Барвінок до М. Шугурова (з архіву М. Шугурова).

4. Матеріали до історії цензури на Україні (по архівних матеріалах) (*прим. автора*: "чимала праця на декілька друкованих аркушів", "велика робота на основі архівного матеріалу … треба ще тільки доповнити даними Ленінградського архіву").

5. "Сатира на панів" Я. Мотайла (*прим. автора*: "друкується в "Україні").

6. З архіву Івана Стешенка (*прим. автора*: "прийнята до друку в "Україні").

7. Член Старої Громади – О.І. Михалевич.

8. Микола Лисенко та цензура (з архівних матеріалів).

9. Микола Костомаров та цензура (з архівним матеріалів).

10. Аф. Антонович (біографія).

11. Пропалі етнографічні матеріали (з архівних матеріалів М. Шугурова).

12. Бібліографія творів Вол. Самійленка.

13. Невідомий вірш Вол. Самійленка.

14. Бібліографія творів Івана Стешенка.

15. Матеріали до біографії Павла Грабовського.

ЗМІСТ

Олександр ТУЛУБ

КИЇВ ТА ЙОГО ДАВНЯ ДАВНИНА У ТВОРАХ НАРОДНИХ

Не для продажу

В оформленні книги використані малюнки Наполеона Орди (XIX ст.)

Підписано до друку 12.05.2011
Формат 60x84/16
Папір офсетний №1.
Умовн.-друк. арк. 13.
Наклад 300 прим.

